

ΕΘΝΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ & ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Εκπαιδευτικό υλικό

Συγγραφέας: **Δρ Σαράντης Κουγιού**

Σειρά ΚΣΤ' «Αλέξανδρος Σβώλος»

Αθήνα, Απρίλιος 2020

Ε.Π.
ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ
ΔΗΜΟΣΙΟΥ
ΤΟΜΕΑ
ΛΟΝΕΥ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	3
1. Το διεθνές σύστημα και η εξωτερική πολιτική των κρατών	7
1.1 Διεθνές σύστημα και κράτη, δομή και δρώντες	12
1.2 Ισχύς και εθνικό συμφέρον στην εξωτερική πολιτική των κρατών.....	19
1.3 Τα εργαλεία της εξωτερικής πολιτικής.....	28
1.4 Το διεθνές σύστημα μετά τον 2ο Π.Π. και η Ελλάδα.....	31
2. Οι διεθνείς θεσμοί στην εξωτερική πολιτική των κρατών.....	36
3. Το κράτος στην ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής	47
3.1 Η εξωτερική πολιτική των δημοκρατικών κρατών.....	48
3.2 Τα χαρακτηριστικά των κρατών που επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική τους	51
3.3 Η λήψη αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική ενός κράτους.....	54
3.4 Ο ρόλος της γραφειοκρατίας στην εξωτερική πολιτική	58
4. Αλληλεπίδραση εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής	63
4.1 Εθνική ταυτότητα, κουλτούρα και εξωτερική πολιτική	67
4.2 Η σημασία του ηγέτη στην ανάλυση εξωτερικής πολιτικής.....	73
Συμπέρασμα: Η ανάγκη για μία ισορροπημένη σύνθεση στην ελληνική εξωτερική πολιτική.....	80
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΥ	82

Εισαγωγή

Η εξωτερική πολιτική επανέρχεται στο προσκήνιο της δημόσιας συζήτησης σε περιόδους εντάσεων με γειτονικά κράτη ή σε περιόδους αναταραχών στο διεθνές σύστημα. Ακόμα όμως και αν δεν είναι στην πρώτη γραμμή της δημοσιότητας, αποτελεί μία σταθερή και σημαντική πολιτική λειτουργία των κρατών. Δεν μπορεί ένα κράτος να την αγνοήσει ή να τη βάλει σε δεύτερη μοίρα και να ασχοληθεί με άλλα θέματα. Η εξωτερική πολιτική είναι οι επίσημες εξωτερικές σχέσεις που αναπτύσσονται με άλλα κράτη ή άλλους διεθνείς δρώντες, όπως για παράδειγμα με την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε). Οι σχέσεις είναι «επίσημες» καθώς εμπλέκονται κρατικές υπηρεσίες, η διπλωματική υπηρεσία ή και άλλες. Η πολιτική χαρακτηρίζεται «εξωτερική» καθώς ο κόσμος είναι χωρισμένος σε διαφορετικές κοινότητες που αναπτύσσουν στρατηγικές για να ανταπεξέλθουν στις πολύμορφες σχέσεις τους με άλλους δρώντες (Χιλ 2018: 32).

Οι βασικοί σκοποί της εξωτερικής πολιτικής¹ είναι πρώτα από όλα η διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας του κράτους. Η επικράτεια και η κυριαρχία είναι συστατικό χαρακτηριστικό των κρατών. Η αντιμετώπιση των εξωτερικών απειλών είναι η βασική προτεραιότητα της εξωτερικής πολιτικής. Η πιθανότητα πολέμου ή σύγκρουσης με άλλο κράτος είναι ένα ενδεχόμενο στις διεθνείς σχέσεις που δεν έχει ακόμα ξεπεραστεί εντελώς. Επίσης, η πιθανότητα αποσχιστικών τάσεων που βρίσκουν υποστήριξη από άλλα κράτη, μπορεί να πυροδοτήσει μία εσωτερική σύγκρουση που να εξελιχθεί και σε διακρατικό πόλεμο. Η ισχύς και η διπλωματία διασφαλίζουν την ισότιμη συμμετοχή ενός κράτους στο διεθνές σύστημα και την ασφάλεια του. Πέρα από την εδαφική ακεραιότητα του κράτους, η εξωτερική πολιτική αποσκοπεί και στην προστασία των πολιτών του στο εξωτερικό. Κράτη έχουν επέμβει ακόμα και με στρατιωτικά μέσα για να διασώσουν υπηκόους τους στο εξωτερικό. Εμφύλιες συγκρούσεις, πραξικοπήματα, τρομοκρατία, είναι λόγοι που ένα κράτος επαγρυπνεί για τους υπηκόους του σε άλλες χώρες. Αλλά και για να τους προστατεύσει έναντι άδικης μεταχείρισης από ένα ξένο νομικό σύστημα, ή να διαφυλάξει τα οικονομικά τους συμφέροντα έναντι αυθαιρεσιών ξένων κυβερνήσεων ή έναντι εγκληματικών ομάδων, π.χ. πειρατεία σε εμπορικά πλοία.

Η εξωτερική πολιτική προβάλλει την εθνική ταυτότητα στο εξωτερικό με πολλούς τρόπους. Επίσημες επισκέψεις και πολιτιστικές ανταλλαγές συμβάλλουν στην αλληλοκατανόηση και στη δημιουργία διαύλων καλής επικοινωνίας μεταξύ των κρατικών αρχών και με την κοινωνία πολιτών κάθε κράτους και θέτουν τις βάσεις για πολιτική και οικονομική συνεργασία. Επίσης, η ιστορία μπορεί να ενώνει ή να διχάζει. Δύο κράτη μπορεί να έχουν κοινές ιστορικές μνήμες και ιστορική φιλία, ή αντίθετα μπορεί να έχουν μία ιστορία

¹ Η ανάλυση των σκοπών της εξωτερικής πολιτικής αντλεί από Χιλ (2018: 91 κ.ε.)

πολεμικών συγκρούσεων, κατοχής και καταπίεσης του ενός εις βάρος του άλλου. Ειδικά για τα Βαλκάνια έχει ειπωθεί ότι παράγουν περισσότερη ιστορία από όση μπορούν να καταναλώσουν.

Η εξωτερική πολιτική προστατεύει τα κρατικά συμφέροντα διεθνώς και για αυτό ένα κράτος μπορεί να αποφασίσει μία επέμβαση στο εξωτερικό, ειδικά αν υπάρχει απειλή για την ασφάλεια του. Η αρχή της μη χρήσης βίας και της μη επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις άλλου κράτους είναι βασικές αρχές του διεθνούς δικαίου και του καταστατικού χάρτη του ΟΗΕ (άρθρο 2 παρ. 4 και 7)². Συνήθως οι επεμβάσεις στο εξωτερικό γίνονται με πολυμερή δράση και ιδανικά με την έγκριση του ΟΗΕ. Η νομιμότητα των επεμβάσεων στο εξωτερικό για ανθρωπιστικούς λόγους έχει αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής και πολιτικής συζήτησης μετά το 1990.

Η εξωτερική πολιτική των κρατών επιδιώκει επίσης να συμβάλλει στη διεθνή τάξη. Δεν υπάρχει μία παγκόσμια κυβέρνηση κατά αντιστοιχία με τις εθνικές κυβερνήσεις υπεράνω των κρατών, για αυτό το διεθνές σύστημα χαρακτηρίζεται «άναρχο». Η διεθνής τάξη στηρίζεται στα κυρίαρχα κράτη, στη σταθερότητα των συνόρων τους και στη διατήρηση των βασικών διακανονισμών μεταξύ τους, όπως την τήρηση των βασικών κανόνων ή αρχών του δημοσίου διεθνούς δικαίου. Διαμορφώνεται με διπλωματία ή και με πόλεμο και διατηρείται με τους ίδιους τρόπους. Είναι προς το συμφέρον των κρατών να μειώνουν τις αναταραχές στη διεθνή τάξη και για αυτό επιδιώκουν όχι μόνο σταθερότητα και ισορροπία, αλλά και αμοιβαίως επωφελή συνεργασία. Για αυτό υπάρχουν οι δηλώσεις περί του απαραβίαστου των συνόρων³ και τα κράτη ιδρύουν και συμμετέχουν σε διεθνείς οργανισμούς. Βασικός σκοπός της εξωτερικής πολιτικής, ειδικά των κρατών που είναι ικανοποιημένα με το status quo, είναι η διατήρηση της διεθνούς τάξης. Αν τα κράτη είναι αναθεωρητικά, τότε μάλλον θα επιθυμούν τη διεθνή τάξη που τα συμφέρει περισσότερο και εκεί προκύπτουν σοβαρές διαφωνίες και διεθνή προβλήματα που μπορούν να κλιμακωθούν σε συγκρούσεις.

Η εξωτερική πολιτική έχει και σοβαρή οικονομική διάσταση. Για αυτόν τον λόγο είναι πολύ σημαντική για την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας και για την ευημερία του λαού της. Η νομισματική πολιτική έχει και διεθνή διάσταση, οι εμπορικές συμφωνίες, οι δασμοί, η διεθνής αναπτυξιακή βοήθεια, συνδέουν την εξωτερική πολιτική με άλλες δημόσιες πολιτικές για την ανάπτυξη και με το δημόσιο συμφέρον. Όλα αυτά αποτελούν και θέματα της οικονομικής διπλωματίας και στο παρόν θίγονται στο βαθμό της πολιτικής διάστασης τους. Για παράδειγμα οι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί έχουν και πολιτικές όψεις, καθώς αποτελούν φόρουμ διαλόγου, αλλά και αρένα διαμάχης μεταξύ διαφορετικών απόψεων και

² <https://unric.org/el/%CF%87%CE%B1%CF%81%CF%84%CE%B7%CF%83-%CE%BF%CE%B7%CE%B5/>

³ Η τελική πράξη του Ελσίνκι (1975) είναι ένα τέτοιο παράδειγμα που περιλαμβάνει και δήλωση για το απαραβίαστο των συνόρων (σημείο 1. ΙΙΙ). Πηγή (14/4/2020) <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>

συμφερόντων. Συχνά τα ισχυρότερα κράτη επηρεάζουν σημαντικά τη λειτουργία τους και τις αποφάσεις που λαμβάνονται.

Επίσης, η εξωτερική πολιτική προστατεύει τα παγκόσμια κοινά αγαθά: η προστασία του περιβάλλοντος, η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής και της υπερθέρμανσης του πλανήτη, η βιώσιμη εκμετάλλευση των φυσικών πόρων (π.χ. αντιμετώπιση υπεραλίευσης), κ.α. Ολοένα και περισσότερο τα τελευταία χρόνια οι κυβερνήσεις των κρατών ενσωματώνουν στην εξωτερική τους πολιτική στόχους για την προστασία του περιβάλλοντος, καθώς και την αναγκαία πολυμερή διπλωματία και διεθνείς συμφωνίες για αυτά τα θέματα που υπερβαίνουν τα σύνορα των κρατών.

Το παρόν εγχειρίδιο αποτελεί βασικό μέρος του εκπαιδευτικού υλικού για το μάθημα «**σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική**» της β' ειδικής φάσης του προγράμματος σπουδών της 26ης σειράς «Αλέξανδρος Σβώλος» της Εθνικής Σχολής Δημόσιας Διοίκησης & Αυτοδιοίκησης (ΕΣΔΔΑ), του τμήματος Εμπορικών-Οικονομικών Υποθέσεων της ΕΣΔΔΑ. Το «τμήμα ΟΕΥ» όπως έχει επικρατήσει να λέγεται, του οποίου οι απόφοιτοι θα διοριστούν στο Υπουργείο Εξωτερικών ως στελέχη του κλάδου ΟΕΥ / Οικονομικών-Εμπορικών Υποθέσεων.

Το μάθημα εξετάζει τη θέση της Ελλάδας στο διεθνές περιβάλλον και παρέχει γνώσεις για τους διεθνείς και εσωτερικούς παράγοντες προσδιορισμού της εξωτερικής πολιτικής. Αποσκοπεί επίσης στην ανάπτυξη βασικών δεξιοτήτων ανάλυσης της εξωτερικής πολιτικής και της διαδικασίας λήψης αποφάσεων.

Το παρόν εγχειρίδιο επιδιώκει να δώσει στα μελλοντικά στελέχη ΟΕΥ βασικές γνώσεις διεθνών σχέσεων και ανάλυσης εξωτερικής πολιτικής που είναι σε άμεση συσχέτιση με τα σημαντικά θέματα που απασχολούν την Ελλάδα. Κατά αυτόν τον τρόπο, θα μπορούν να υποστηρίζουν τα ελληνικά συμφέροντα και να προσαρμόζονται στο εκάστοτε πολιτικό και στρατηγικό πλαίσιο της οικονομικής διπλωματίας που θα κληθούν να υπηρετήσουν στην επαγγελματική σταδιοδρομία τους.

Άρθρα και άλλα κείμενα συμπληρώνουν το εκπαιδευτικό υλικό του μαθήματος για ειδικά θέματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής όπως ενδεικτικά: Ελληνοτουρκικές σχέσεις, το κυπριακό ζήτημα, η Ελλάδα στην Ανατολική Μεσόγειο, η βαλκανική διάσταση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, Ελλάδα και ΕΕ, ΚΕΠΠΑ, ΝΑΤΟ, κ.α.

Το εγχειρίδιο διαρθρώνεται σε εισαγωγή, τέσσερα κεφάλαια και συμπερασματικό σημείωμα. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται το διεθνές σύστημα και τα χαρακτηριστικά του. Η διεθνής αναρχία, ο ρόλος της ισχύος, το εθνικό συμφέρον, είναι σημαντικές παράμετροι της εξωτερικής πολιτικής. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύεται ο ρόλος των διεθνών οργανισμών. Η

Ελλάδα δίνει μεγάλη σημασία στη συμμετοχή της στην Ε.Ε. και στην ΟΝΕ, στον ΟΗΕ και στο ΝΑΤΟ και είναι σημαντικό να αναλυθούν οι επιδράσεις των διεθνών οργανισμών στην εξωτερική πολιτική. Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα χαρακτηριστικά των κρατών (μέγεθος, ισχύς, δημοκρατικό πολίτευμα, κ.α.) και πως επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική τους. Παρουσιάζεται επίσης η διαδικασία λήψης αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική και ο ρόλος της γραφειοκρατίας. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναλύεται η αλληλεπίδραση εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής. Πως ένα πολιτικό σύστημα ερμηνεύει τα ερεθίσματα από το διεθνές περιβάλλον, ο ρόλος της ταυτότητας και της κουλτούρας, καθώς και η σημασία που έχει η προσωπικότητα ενός ηγέτη στην εξωτερική πολιτική.

Σαράντης Κουγιού, Απρίλιος 2020

1. Το διεθνές σύστημα και η εξωτερική πολιτική των κρατών

Το διεθνές σύστημα εντός του οποίου δρουν τα κράτη και υλοποιούν την εξωτερική τους πολιτική, είναι πολύ σημαντικός παράγοντας προσδιορισμού της εξωτερικής πολιτικής.

Συχνά ακούμε ότι η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας πρέπει να γίνει πιο «ρεαλιστική» με ότι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για τη θεωρητική θεμελίωση της ή την πρακτική υλοποίηση της. Επίσης συχνά ακούμε ότι η πολιτική της Ελλάδας πρέπει να στηρίζεται στο διεθνές δίκαιο και στη συμμετοχή της χώρας μας σε διεθνείς οργανισμούς, ειδικά στην ΕΕ, στο NATO κ.α. Και οι δύο αυτές θέσεις είναι σωστές. Το διεθνές σύστημα έχει αναλυθεί σε μεγάλο βαθμό από δύο κυρίαρχες θεωρητικές προσεγγίσεις στις διεθνείς σχέσεις: από τον ρεαλισμό και τον θεσμικό φιλελευθερισμό⁴ που έχει στενή σχέση με την ανάλυση περί διεθνών καθεστώτων (*international regimes*). Αυτές οι προσεγγίσεις των διεθνών σχέσεων συμβάλλουν περισσότερο από άλλες στην θεωρητική θεμελίωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.

Ο ρεαλισμός στις διεθνείς σχέσεις αποτελεί σημείο αναφοράς για κάθε άλλη θεώρηση ή θεωρία. Ο Jervis (1999: 43) χρησιμοποιεί τον όρο «σχολή σκέψης», ή προσέγγιση, και όχι θεωρία. Ο Hans Morgenthau ανέπτυξε την προσέγγιση του πολιτικού ρεαλισμού⁵ στη διεθνή πολιτική θεμελιώνοντας τον σε έξι βασικές αρχές (1993 [1948]: 4-15):

1. Η πολιτική κυβερνάται από αντικειμενικούς νόμους που έχουν τις ρίζες τους στην αμετάβλητη ανθρώπινη φύση. Μία θεωρία θα πρέπει να ελέγχεται από τη λογική και την εμπειρία και η πραγματικότητα της διεθνούς πολιτικής να αναλύεται λογικά .

2. Κατευθυντήρια αρχή του πολιτικού ρεαλισμού είναι η έννοια του συμφέροντος το οποίο ορίζεται με όρους ισχύος: δηλαδή τα κράτη διαμορφώνουν και δρουν στην εξωτερική πολιτική τους με τρόπο που να αυξάνουν την ισχύ τους και άρα κατοχυρώνουν καλύτερα την ασφάλεια τους.

3. Ο πολιτικός ρεαλισμός δεν δίνει σταθερό και αμετάβλητο νόημα στο εθνικό συμφέρον. Εξαρτάται από το ιστορικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο εντός του οποίου ασκείται κάθε φορά η εξωτερική πολιτική.

⁴ Ο θεσμικός φιλελευθερισμός ή νεοφιλελευθερισμός στις διεθνείς σχέσεις στηρίζεται σε ρεαλιστικές υποθέσεις για τα κράτη ως «ορθολογικούς εγωιστές», σε φιλελεύθερες αρχές και στη σημασία των διεθνών θεσμών και της συνεργασίας. Ενδεικτικά Keohane & Martin (1995).

⁵ Ο Morgenthau ονόμασε τη θεωρία του πολιτικό ρεαλισμό, αναφέρεται επίσης ως «κλασικός» ή «παραδοσιακός» ρεαλισμός. Ο Kenneth Waltz (1979) ανέπτυξε αργότερα τον νεορεαλισμό (*neorealism*), που βασίζεται στις υποθέσεις του πολιτικού ρεαλισμού και έχει στο επίκεντρο του τον ορισμό του διεθνούς συστήματος και της δομής του, βλ. παρακάτω.

4. Ο πολιτικός ρεαλισμός αποδέχεται την ηθική σημασία της πολιτικής δράσης. Τα κράτη όμως δεν μπορούν να ακολουθούν οικουμενικές ηθικές αρχές ανεξαρτήτως των περιστάσεων. Στον ρεαλισμό η ηθική πρέπει να συνδυάζεται με τη σύνεση, δηλαδή με την αξιολόγηση των συνεπειών των εναλλακτικών πολιτικών δράσεων. Η σύνεση του πολιτικού ηγέτη είναι η υπέρτατη αρετή στη διεθνή πολιτική.

5. Ο πολιτικός ρεαλισμός αρνείται να ταυτίσει τις ηθικές αξιώσεις ενός έθνους με τους ηθικούς νόμους που έχουν καθολική ισχύ και διαχωρίζει την αλήθεια από τη γνώμη. Η έννοια του εθνικού συμφέροντος οριζόμενο με όρους ισχύος, μας σώζει από την ηθική υπερβολή και τον πολιτικό παραλογισμό.

6. Ο πολιτικός ρεαλισμός διαφέρει ουσιαστικά από άλλες σχολές σκέψης και διαφυλάσσει την αυτονομία της πολιτικής σφαίρας.

Συνοψίζοντας, τα βασικά στοιχεία του πολιτικού ρεαλισμού είναι η ισχύς, το εθνικό συμφέρον (ορισμένο με όρους ισχύος) και ο ορθολογισμός, δηλαδή η αξιολόγηση εναλλακτικών επιλογών δράσης στη βάση υπολογισμών κόστους-οφέλους. Η ανθρώπινη φύση έχει μία εγγενή τάση στην επιδίωξη της ισχύος και της επικράτησης και το ίδιο ισχύει και για τα κράτη (Morgenthau 1993 [1948]: 35-37).

Ο Gilpin (1984: 289-290), θεωρεί το ρεαλισμό ως μία «φιλοσοφική προδιάθεση και ένα σύνολο υποθέσεων για τον κόσμο, παρά μία αυστηρή επιστημονική θεωρία». Οι τρεις βασικές διαπιστωτικές του υποθέσεις αφορούν την ανθρώπινη κατάσταση:

Η πρώτη υπόθεση είναι ότι οι διεθνείς σχέσεις είναι κατά βάση συγκρουσιακής φύσεως και ο τελικός κριτής των πολιτικών πραγμάτων είναι η ισχύς.

Η δεύτερη υπόθεση είναι ότι η ουσία της κοινωνικής πραγματικότητας είναι η ομάδα-συλλογική οντότητα. Το όνομα της ομάδας αλλάζει διαχρονικά, άλλοτε ήταν η φυλή, η πόλη-κράτος, τα βασίλεια, οι αυτοκρατορίες. Σήμερα είναι τα εθνικά κράτη⁶.

Η τρίτη υπόθεση του πολιτικού ρεαλισμού, είναι ότι πρωταρχικό κίνητρο κάθε ανθρώπου είναι η ισχύς και η ασφάλεια. Οι πολιτικοί ρεαλιστές αποδέχονται την ύπαρξη και άλλων αξιών που καθοδηγούν τα πολιτικά όντα, ο άνθρωπος είναι στο επίκεντρο της προσέγγισης τους, αλλά τονίζουν ότι και οι πιο ευγενείς σκοποί θα χαθούν αν δεν διαφυλαχθεί η ασφάλεια της συλλογικής οντότητας.

Η απλοϊκή ρεαλιστική περιγραφή της διεθνούς πολιτικής είναι ότι τα κράτη επιδιώκουν την επιβίωση τους. Το μέσον επίτευξης του βασικού αυτού στόχου είναι η ισχύς (και ειδικότερα η στρατιωτική ισχύς). Το κράτος είναι ορθολογικός δρώντας, συμπεριφέρεται

⁶ Πέρα από τα κράτη, υπάρχουν βέβαια και άλλοι δρώντες στο διεθνές σύστημα, ιδίως οι διεθνείς οργανισμοί και υπερεθνικοί δρώντες όπως οι εκκλησίες, ΜΚΟ, οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, κ.α. Επειδή η εξωτερική πολιτική διαμορφώνεται από τα κράτη αυτά θα είναι οι κύριοι δρώντες που θα μας απασχολήσουν στο παρόν, μαζί με τους διεθνείς οργανισμούς. Οι υπόλοιποι υπερεθνικοί δρώντες θα παρουσιαστούν στο βαθμό που επηρεάζουν τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής των κρατών και τη λήψη αποφάσεων.

στη βάση υπολογισμών οφέλους και κόστους και προσπαθεί να μεγιστοποιήσει τα οφέλη και να ελαχιστοποιήσει τα κόστη. Πάνω σε αυτά τα κριτήρια διαμορφώνεται σε σημαντικό βαθμό και η εξωτερική πολιτική.

Το «εδαφικά κυρίαρχο κράτος» (sovereign territorial state) επικράτησε ιστορικά ως θεσμική μορφή συλλογικής οντότητας έναντι άλλων κρατικών μορφών, όπως οι πόλεις-κράτη (city states), και οι ενώσεις πόλεων (city leagues) (Spruyt 1994: 527-8). Τα κυρίαρχα κράτη έχουν ως ιστορικό ορόσημο τη συνθήκη της Βεσφαλίας (1648) και είχαν τη χαρακτηριστική ιδιότητα άσκησης αποκλειστικής εξουσίας σε μία προσδιορισμένη γεωγραφική έκταση. Αυτή είναι η «εσωτερική κυριαρχία» που αφορά την ύπαρξη μιας εξουσίας στο εσωτερικό των κρατών, που ασκείται αποτελεσματικά στην επικράτεια του κράτους. Ουσιαστικά πρόκειται για τις σχέσεις μεταξύ κυβερνώντων και κυβερνώμενων που ρυθμίζονται από τον καταστατικό χάρτη ή το συνταγματικό κείμενο του κράτους (Jackson 1999: 433). Η «εξωτερική κυριαρχία» αφορά την διεθνή αναγνώριση ενός κράτους από τα άλλα κυρίαρχα κράτη ότι αποτελεί ισότιμο μέλος της «κοινωνίας των κρατών» (Lake 2003: 305). Δηλαδή αναγνωρίζεται η αποκλειστική κρατική εξουσία που ασκείται στην γεωγραφική επικράτεια του και δεν υπάγεται σε καμία άλλη ανώτερη εξουσία. Αυτή η έννοια της εξωτερικής κυριαρχίας είναι καθοριστική για τη διεθνή αναρχία: κανένα κράτος δεν έχει τυπική εξουσία πάνω σε άλλο. Οι αρχές της μη επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις άλλου κράτους και η νομική ισότητα των κρατών, αποτελούν μέχρι σήμερα βασικές αρχές του διεθνούς δικαίου, και καταγράφονται και στο άρθρο 2 του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ.

Την κρατική κυριαρχία μπορούμε να την θεωρήσουμε ως μία αρχή, ως ένα θεσμό ή ως έναν θεμελιώδη κανόνα (*grundnorm*) πάνω στον οποίο βασίζεται η οργάνωση του συστήματος ή της κοινωνίας των κρατών⁷ (Jackson 1999: 432). Ο ορισμός της κρατικής κυριαρχίας δεν είναι σταθερός και αμετάβλητος διαχρονικά, μπορεί να μεταβάλλεται σε κάθε ιστορική περίοδο (Jackson 1999: 433 & Krasner 1995/96: 121). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης που συμβάδιζε με ουσιώδεις αλλαγές στην κρατική κυριαρχία των κρατών-μελών της, καθώς της μεταβίβαζαν αρμοδιότητες σε κάθε τροποποίηση των ιδρυτικών συνθηκών.

Ο Watson (1992: 13-16), θεωρεί ότι η οργάνωση του διεθνούς συστήματος, έχει τη μορφή ενός «εκκρεμούς» που ταλαντεύεται απ' άκρου εις άκρον μεταξύ των σημείων των «πολλαπλών ανεξαρτησιών», «ηγεμονίας» (*hegemony*), «επικυριαρχίας» (*suzerainty*), «κυριαρχίας» (*dominion*) και αυτοκρατορίας. Κατά τον Bull (2001: 47) «ένα σύστημα κρατών (διεθνές σύστημα) σχηματίζεται όταν δύο ή περισσότερα κράτη έχουν αρκετές σχέσεις μεταξύ τους ώστε να συμπεριφέρονται ως μέρη ενός όλου». Δηλαδή στις αποφάσεις

⁷ Βασικό χαρακτηριστικό του διεθνούς συστήματος είναι η αλληλεπίδραση των κρατών σε συνθήκες διεθνούς αναρχίας. Στη διεθνή κοινωνία, τα κράτη έχουν επίγνωση ορισμένων κοινών συμφερόντων και αξιών, οι σχέσεις τους βασίζονται σε κοινούς κανόνες και συμμετέχουν στη λειτουργία κοινών θεσμών (Bull 2001: 51).

του, κάθε κράτος αναγκάζεται να λάβει υπόψη του την αντίδραση των άλλων κρατών του συστήματος, λόγω της αλληλεπίδρασης τους. Το άκρο των πολλαπλών ανεξαρτησιών είναι ένα θεωρητικό απόλυτο που δεν μπορεί να επιτευχθεί, καθώς η αλληλεπίδραση των κρατών τα οδηγεί σε διάφορους συμβιβασμούς στην βεσφαλιανή κυριαρχία τους. Το άλλο θεωρητικό άκρο κατά τον Watson (1992: 16) είναι η αυτοκρατορία, που σημαίνει την άμεση διοίκηση των διαφόρων κοινοτήτων από ένα αυτοκρατορικό κέντρο. Η απόλυτη αυτοκρατορία, με τη μορφή ενός παγκόσμιου κράτους, είναι και αυτή πρακτικά αδύνατη. Η ελευθερία δράσεως μίας αυτοκρατορίας περιορίζεται από την αλληλεπίδραση της με τις διάφορες κοινότητες και έχει μόνο ένα σκληρό πυρήνα άμεσης διοίκησης και ομόκεντρους κύκλους που αντιστοιχούν στις άλλες θέσεις του «εκκρεμούς» του Watson: «Ηγεμονία» (*hegemony*), όπου ένα ισχυρό κράτος έχει την εξουσία να υπαγορεύει τους κανόνες και τους όρους λειτουργίας του συστήματος και καθορίζει έτσι τις διακρατικές σχέσεις, αφήνοντας όμως την εσωτερική κυριαρχία των κρατών άθικτη. «Κυριαρχία» (*dominion*), στην οποία ένα ισχυρό κράτος αποφασίζει για την εξωτερική πολιτική, αλλά και για θέματα εσωτερικής πολιτικής των πιο αδύναμων κρατών, παρότι διατηρούν την διακριτή ταυτότητα τους και την τυπική αυτονομία τους.

Η σταθεροποίηση του συστήματος κατά τον Watson (1992: 131) επιτυγχάνεται στο σημείο του ιδεατού εκκρεμούς (ανεξάρτητα κράτη, ηγεμονία, κυριαρχία, αυτοκρατορία) που συνδυάζει με τον καλύτερο τρόπο τη νομιμότητα (δηλαδή την αποδοχή του δικαιώματος μίας αρχής να γίνεται σεβαστή, κατ' αντιδιαστολή με τον καταναγκασμό), τα υλικά οφέλη για τον ηγεμόνα και τα υπόλοιπα κράτη και την τάση του εκκρεμούς να απομακρύνεται από τα άκρα του, δηλαδή από την απόλυτη ανεξαρτησία και την μοναδική αυτοκρατορία, που είναι ιδεατές καταστάσεις.

Το διεθνές δίκαιο είναι ένα σημαντικό στοιχείο στις διεθνείς σχέσεις και στην εξωτερική πολιτική των κρατών. Το θέμα όμως είναι τι γίνεται όταν ένα κράτος αποφασίσει ότι τα συμφέροντα του του επιβάλλουν να μην τηρήσει ένα κανόνα διεθνούς δικαίου, ή μία συμβατική του υποχρέωση προς ένα διεθνή οργανισμό, ή μια συμφωνία με ένα άλλο κράτος. Η διεθνής αναρχία επιβάλλει στα κράτη να μεριμνούν τα ίδια για την ασφάλεια τους, καθώς δεν υπάρχει διεθνής αστυνομία και δικαστήρια για να τιμωρούν τους παραβάτες του διεθνούς δικαίου και όσα κράτη αδικοπραγούν. Οπότε διαμορφώνεται μία εξωτερική πολιτική που στηρίζεται στην «αρχή της αυτοβοήθειας», δηλαδή τα κράτη φροντίζουν τα ίδια για την ασφάλεια τους. Ένα κράτος μπορεί να αντιμετωπίσει μία εξωτερική απειλή με εσωτερική ή εξωτερική εξισορρόπηση. Δηλαδή είτε αυξάνοντας τους παράγοντες της ισχύος του, για παράδειγμα με στρατιωτικούς εξοπλισμούς και αύξηση του προσωπικού των ενόπλων δυνάμεων, είτε συνάπτοντας συμμαχίες και αναπτύσσοντας τη διπλωματία του με σκοπό την εξισορρόπηση μιας απειλής.

Για να κατανοήσουμε τη ρεαλιστική προσέγγιση των διεθνών σχέσεων αναφορικά με την κρατική ισχύ και την αναρχία, είναι χρήσιμο να γίνει μία αντιδιαστολή με την ιδεαλιστική θεώρηση της διεθνούς πολιτικής του μεσοπολέμου. Μετά τον καταστροφικό Α' παγκόσμιο πόλεμο, «η πολιτική της ισχύος θεωρήθηκε σημείο των παλιών καιρών και κατέστη υβριστικός όρος» (Carr 2000: 148). Τα κράτη και οι ηγέτες τους παρακινούμενα από τον τότε πρόεδρο των ΗΠΑ Woodrow Wilson, δημιούργησαν την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ)⁸. Ένα διεθνή οργανισμό προκάτοχο του σημερινού ΟΗΕ, που θα διασφάλιζε το «κοινό συμφέρον» όλων των κρατών στην ειρήνη. Η ΚτΕ φιλοδοξούσε να αποτελέσει ένα μέσο για τη διατήρηση της ειρήνης, συντονίζοντας τη δράση των κρατών κατά οπουδήποτε κράτους ξεκινούσε έναν επιθετικό πόλεμο. Αυτή είναι η έννοια της «συλλογικής ασφάλειας», η επίθεση εναντίον ενός θεωρείται επίθεση εναντίον όλων και αντιμετωπίζεται συλλογικά. Η συλλογική ασφάλεια όμως δε λειτούργησε όπως αναμένονταν και η ανθρωπότητα δεν απέφυγε τελικά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Wilson είχε υπόψη του το δόγμα της αρμονίας των συμφερόντων των κρατών και την υπεροχή της ηθικής στη διεθνή πολιτική, που θα υποχρέωνε τα κράτη να ακολουθούν συγκεκριμένους κανόνες ειρηνικής «συμβίωσης». Όπως το υπέρτατο κρατικό συμφέρον⁹ συμπίπτει με το συμφέρον της κοινότητας, έτσι και τα έθνη υπηρετώντας τα συμφέροντα τους, υπηρετούν την ανθρωπότητα. Ο Carr (2000: 77-78) χαρακτηρίζει αυτή τη θεώρηση της διεθνούς πολιτικής ως «ουτοπική σύνθεση», διότι:

Στη διεθνή πολιτική δεν υπάρχει καμία οργανωμένη δύναμη επιφορτισμένη με το έργο της δημιουργία της αρμονίας και ο πειρασμός να θεωρήσει κανείς δεδομένη την ύπαρξη φυσικής αρμονίας είναι για αυτόν τον λόγο ιδιαίτερα μεγάλος. Αυτή όμως δεν είναι δικαιολογία για να αποσιωπήσουμε το ζήτημα. Το να καταστήσουμε την εναρμόνιση των συμφερόντων στόχο της πολιτικής δράσης δεν είναι το ίδιο με το να θεωρήσουμε δεδομένο ότι υπάρχει μία φυσική αρμονία συμφερόντων. Και είναι αυτή ακριβώς αυτή η υπόθεση που προκαλεί τόσο μεγάλη σύγχυση στη διεθνή σκέψη. (Carr, 2000: 88)

Πριν τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο, πολλά κράτη εμφανίζονταν ότι είχαν ασπαστεί οικουμενικές αρχές ειρηνικής επίλυσης των διαφορών τους, οι οποίες όμως συχνά προπαγάνδιζαν κεκαλυμμένους στόχους της εξωτερικής τους πολιτικής, που προκύπτan από τα δεδομένα εθνικά συμφέροντα τους (Carr 2000:127 & Herz 1950).

Οι βασικές θέσεις του ρεαλισμού που αναφέρθηκαν έτυχαν περαιτέρω θεωρητικής επεξεργασίας από ρεαλιστές και μη ρεαλιστές θεωρητικούς, ειδικά μετά το 1990. Το γεγονός αυτό επέτρεψε να αναπτυχθούν προσεγγίσεις στον ρεαλισμό που να μην θεωρούν εξ ορισμού συγκρουσιακές τις σχέσεις των κρατών. Διερευνήθηκαν οι συνθήκες που οξύνουν τον

⁸ Οι ΗΠΑ παρότι πρωτοστάτησαν στην ίδρυση της ΚτΕ και θα ήταν το 5^ο μόνιμο μέλος του Συμβουλίου της, δεν έγιναν ποτέ μέλος της, καθώς η αμερικανική Γερουσία ψήφισε κατά της κύρωσης της Συνθήκης των Βερσαλλιών που προέβλεπε και την ίδρυση της ΚτΕ.

⁹ Στα αγγλικά το εθνικό ή κρατικό συμφέρον αναφέρεται ως “self interest” ή “state interest”. Στα ελληνικά έχει επικρατήσει ο όρος «εθνικό συμφέρον».

ανταγωνισμό για ισχύ ή ασφάλεια και κατ' επέκταση μελετήθηκε και η διεθνής συνεργασία. Οπότε, όταν μιλάμε για «ρεαλιστική» εξωτερική πολιτική εννοούμε όχι μόνο τη σύγκρουση, αλλά και τη συνεργασία, αναλόγως των συνθηκών υπό τις οποίες δρουν τα κράτη.

Η ισχύς, ο ανταγωνισμός για την απόκτηση ισχύος και η διεθνής αναρχία, αποτελούν σημαντικές συνθήκες στην εξωτερική πολιτική των κρατών. Επίσης σημαντικός είναι ο αριθμός των δρώντων στο διεθνές σύστημα και η κατανομή της ισχύος μεταξύ τους. Αν υπάρχουν μία, δύο ή περισσότερες μεγάλες δυνάμεις (ή πόλοι) στο διεθνές σύστημα και οι σχέσεις με αυτές τις μεγάλες δυνάμεις. Για παράδειγμα η κατάρρευση της ΕΣΣΔ άφησε μία μόνο υπερδύναμη και το διεθνές σύστημα από διπολικό έγινε μονοπολικό, αυτό είχε σημαντικές επιπτώσεις στην εξωτερική πολιτική πολλών κρατών. Το ζητούμενο ήταν οι καλές σχέσεις με τις ΗΠΑ. Η ρεαλιστική θεώρηση θα ανέμενε μία δυναμική προσπάθεια των κρατών για εξισορρόπηση της δεσπόζουσας θέσης των ΗΠΑ κάτι που δεν έγινε. Η άνοδος μιας μεγάλης δύναμης με την επικράτηση της σε έναν πόλεμο ή σε έναν ανταγωνισμό της δίνει τη δυνατότητα ελέγχου του συστήματος. Το κόστος διατήρησης της ηγεμονίας της θεωρείται ότι αυξάνει συνεχώς. Σε κάποιο σημείο αυτό το κόστος θα ξεπεράσει τα οφέλη. Θα αυξάνεται ο καταναγκασμός που πρέπει να ασκεί για να επιτυγχάνει τους στόχους εξωτερικής πολιτικής της και έτσι επέρχεται τελικά «μοιραία» η παρακμή της. Αμφισβητείται η πρωτοκαθεδρία της από ανταγωνιστικές δυνάμεις και γίνεται αναδιανομή της ισχύος (Gilpin 1981, 1989). Αναδεικνύεται ένα πολυπολικό σύστημα και συχνά με πόλεμο αναδεικνύεται ένας νέος ηγεμόνας. Έτσι το διεθνές σύστημα μπορεί να περνάει από διάφορες φάσεις συγκέντρωσης ισχύος που διαρκούν δεκαετίες (Modelska 1978). Αναλόγως της φάσης που βρίσκεται το διεθνές σύστημα μπορεί να επηρεάζεται και η εξωτερική πολιτικών των κρατών.

1.1 Διεθνές σύστημα και κράτη, δομή και δρώντες

Το διεθνές σύστημα είναι το περιβάλλον εντός του οποίου λειτουργούν τα κράτη και υλοποιούν την εξωτερική πολιτική τους. Σε ένα περιβάλλον ουσιαστικά διαφορετικό από αυτό στο οποίο αναπτύσσουν τις άλλες εθνικές πολιτικές τους λόγω της διεθνούς αναρχίας. Αναλυτικότερα, ο Waltz (1979: 79) θεώρησε ότι το σύστημα αποτελείται από τη δομή και τις μονάδες του που αλληλοεπιδρούν μεταξύ τους. Ο ορισμός της δομής του διεθνούς συστήματος έχει τρία στοιχεία: (α) Μία οργανωτική αρχή (*ordering principle*) που αφορά την αναρχία ή την ιεραρχία, (β) τον προσδιορισμό των λειτουργιών των διαφορετικών μονάδων, και (γ) την κατανομή των δυνατοτήτων (*capabilities*) ανάμεσα στις μονάδες (Waltz, 1979: 100-101). Η δομή του συστήματος αλλάζει καθώς αλλάζει η κατανομή των δυνατοτήτων [της

ισχύος] ανάμεσα στα κράτη (Waltz, 1979: 97), έτσι έχουμε πολυπολικά ή διπολικά συστήματα, με τα διπολικά να θεωρούνται πιο σταθερά.

Η κεντρική σημασία της αναρχίας κατά τον Waltz (1979: 102 και Milner 1991: 74) είναι η απουσία κυβέρνησης (*government*). Η αναρχία και η απουσία κυβέρνησης είναι συνυφασμένη με τη βία. Τα κράτη μπορούν ανά πάσα στιγμή να αποφασίσουν να καταφύγουν στη βία, για αυτό όλα τα κράτη πρέπει να είναι προετοιμασμένα για αυτό το ενδεχόμενο ώστε να μην γίνουν βορά των ισχυρών στρατιωτικά γειτόνων τους. Η απουσία κυβέρνησης δεν σημαίνει αναγκαστικά και απουσία διακυβέρνησης (*governance*). Η διακυβέρνηση ορίζεται από τον Oran Young ως:

Η ίδρυση και λειτουργία κοινωνικών θεσμών, με την έννοια των κανόνων του παιχνιδιού που ορίζουν κοινωνικές πρακτικές (αναθέτουν ρόλους και διαμορφώνουν την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους κατόχους των ρόλων αυτών) και είναι ικανοί να επιλύουν συγκρούσεις, να διευκολύνουν τη συνεργασία ή πιο γενικά να μετριάζουν τα προβλήματα συλλογικής δράσης σε ένα κόσμο αλληλεξαρτώμενων δρώντων. [¹⁰]

Ο Lake (1999: 32-33) αναφέρει και τη φράση του James Rosenau ότι «η διακυβέρνηση είναι τάξη με πρόθεση (*intentionality*)» και αφορά στην παραγωγή οργανωμένων λύσεων σε κοινά προβλήματα, μέσα από τις πολιτικές διαδικασίες της διαπραγμάτευσης και της σύμβασης (*contracting*), δηλαδή την εφαρμογή συμφωνιών. Η διεθνής αναρχία λοιπόν δεν εμποδίζει πάντα τα κράτη να συντονιστούν για να δώσουν κοινές λύσεις σε κοινά προβλήματα.

Κατά τον Waltz στο άναρχο και ανταγωνιστικό διεθνές σύστημα υπάρχουν δύο ανασταλτικοί παράγοντες για τη διεθνή συνεργασία: το ενδιαφέρον των κρατών για τα σχετικά κέρδη από τη συνεργασία, και το φόβο ότι η αλληλεξάρτηση μπορεί να γίνει εξάρτηση από άλλα κράτη (Waltz 1979, 105-7). Αυτό αποτελεί ανασταλτικό παράγοντα και για την συνεργασία σε οικονομικά θέματα. Τα οφέλη από τη συνεργασία μεταφράζονται σε πλούτο και ο πλούτος αποτελεί βασική πηγή ισχύος. Ειδικά εφόσον μπορεί να μετατραπεί σε στρατιωτική ισχύ και να απειλήσει άμεσα ή στο αβέβαιο μέλλον την ασφάλεια ενός κράτους που συμμετέχει στη συνεργασία. Με βάση αυτήν την υπόθεση διαμορφώνεται και η άποψη των ρεαλιστών για τη σχέση οικονομίας και πολιτικής. Η οικονομική συνεργασία δεν μπορεί να αναπτυχθεί ξεχωριστά από τους συσχετισμούς ισχύος. Τα κράτη έχουν σοβαρό κίνητρο να ελέγξουν την αγορά για να αυξήσουν την ισχύ τους, να ευνοήσουν τα φιλικά κράτη, και να ελέγξουν τους ανταγωνιστές τους (Gilpin 2001: 77).

Σε σχέση με τον κλασικό ρεαλισμό ο Waltz αποφεύγει τις αναφορές στην ανθρώπινη φύση και στην επιδίωξη της ισχύος σαν αυτοσκοπό (Nye 1988: 241). Θεωρεί την ισχύ σαν ένα μέσο και πιστεύει ότι βασικό μέλημα των κρατών είναι η διατήρηση της θέσης

¹⁰ Παρατίθεται στο Lake (1999: 33)

τους στο σύστημα και όχι η μεγιστοποίηση της ισχύος τους (Waltz 1979: 126). Η ισχύς είναι ένα «πιθανόν» χρήσιμο μέσον και για αυτό οι νοήμονες ηγέτες επιδιώκουν να έχουν ένα κατάλληλο απόθεμα ισχύος. «Σε κρίσιμες καταστάσεις όμως, το υπέρτατο ενδιαφέρον των κρατών είναι για την ασφάλεια και όχι για την ισχύ καθαυτή. Αυτή είναι μία σημαντική αναθεώρηση [...]» [στον κλασσικό ρεαλισμό του Morgenthau]. Το γεγονός ότι η ισχύς είναι η *ultima ratio* των διεθνών σχέσεων δεν σημαίνει ότι δεν υπάγεται στη λογική. Ακόμα και η άναρχη φύση του διεθνούς συστήματος λειτουργεί ως ένας άτυπος περιορισμός στη χρήση βίας και καταναγκασμού, καθώς η πιθανότητα κλιμάκωσης των συγκρούσεων σε πόλεμο με αβέβαια έκβαση, κάνει τα κράτη να προτιμούν τις διαπραγματεύσεις και την ειρηνική επίλυση των διαφορών (Waltz 1979: 113).

Βασική αιτία σύγκρουσης μεταξύ των κρατών είναι τα διλήμματα ασφαλείας που προκαλούνται από την άνιση ανάπτυξη της ισχύος των κρατών¹¹. Η άνιση ανάπτυξη προκύπτει από τα άνισα κέρδη της συνεργασίας για τα κράτη. Για αυτόν τον λόγο η συζήτηση για τα σχετικά κέρδη των κρατών από τη διεθνή συνεργασία αποτέλεσε και ένα σημαντικό κομμάτι της συζήτησης μεταξύ ρεαλιστών και θεσμικών φιλελευθέρων στη διεθνή πολιτική (Grieco et al. 1993). Η αβεβαιότητα για τις προθέσεις (τωρινές ή μελλοντικές) των άλλων κρατών εντείνει την ανασφάλεια και τη σημασία των σχετικών κερδών. «Το δίλημμα ασφαλείας υπάρχει όταν πολλά από τα μέσα που χρησιμοποιεί ένα κράτος για να αυξήσει την ασφάλεια του, μειώνουν την ασφάλεια των άλλων» (Jervis, 1978: 169 και Herz 1950:157). Παράδειγμα για αυτό είναι οι αγορές στρατιωτικών συστημάτων, οι εξοπλισμοί ενός κράτους μπορούν να προκαλέσουν την ανάλογη αντίδραση των άλλων και να επιδοθούν σε μία «κούρσα εξοπλισμών» για να διατηρήσουν μία ισορροπία στην στρατιωτική ισχύ, όπως την αντιλαμβάνεται το καθένα από την πλευρά του.

Η ασφάλεια ορίζεται από τον Lake (1996: 5) σαν την ικανότητα ενός κράτους να καταναλώνει, να επενδύει και γενικότερα να χρησιμοποιεί τον εθνικό πλούτο όπως θεωρεί πρέπον. Δηλαδή να έχει την αυτονομία να χρησιμοποιεί τον πλούτο του κατά το δοκούν, χωρίς να μπορεί να καταναγκαστεί ή να του τον αποστερήσουν. Από αυτό προκύπτει ότι η ασφάλεια ενός κράτους επιβάλλει δύο βασικές ελευθερίες: Την ελευθερία να κατέχει πλούτο και την ελευθερία να διαλέγει τη μορφή διακυβέρνησης του, ώστε η συσσώρευση πλούτου και η διαχείριση αυτού του πλούτου να μην υπάγεται σε εξωτερικό έλεγχο (Lake 1996: 6). Κυρίαρχα κράτη σημαίνει ότι αποφασίζουν μόνα τους για τα εσωτερικά και εξωτερικά θέματα τους και για το αν θα συνεργαστούν με άλλα κράτη και θα αποδεχτούν περιορισμούς στην κυριαρχία τους αναλαμβάνοντας δεσμεύσεις (Waltz, 1979: 96).

¹¹ Η ραγδαία άνοδος της ισχύος της Αθήνας προκάλεσε την αντίδραση της Σπάρτης και τον πελοποννησιακό πόλεμο που εξιστόρησε ο Θουκυδίδης.

Ο πόλεμος είναι πάντα πιθανός επειδή δεν υπάρχει τίποτα να τον σταματήσει (Waltz 1959: 232). Για αυτό το βασικό συμφέρον των κρατών είναι η επιβίωση τους και η διατήρηση της ανεξαρτησίας τους, βασιζόμενα κυρίως στις δικές τους δυνάμεις με βάση την «αρχή της αυτοβοήθειας» (Waltz 1979: 111). Οι κλασσικοί ρεαλιστές επικεντρώνονται στην ανθρώπινη φύση που είναι επιθετική και επιβάλλει τη μεγιστοποίηση της ισχύος. Για τους νεορεαλιστές είναι ο φόβος¹² της αβεβαιότητας για έναν ενδεχόμενο καταστροφικό πόλεμο που προδιαγράφει τη συμπεριφορά των κρατών (Brooks 1997: 455). Η αρχή της αυτοβοήθειας επιβάλλει μία σταθερή συμπεριφορά εξισορρόπησης της ισχύος των άλλων κρατών (*balancing*), που μπορεί να επιτευχθεί είτε με αύξηση της ισχύος ενός κράτους (εσωτερική εξισορρόπηση), είτε με τη σύναψη συμμαχιών (εξωτερική εξισορρόπηση) (Waltz 1979: 118). Για παράδειγμα η Ελλάδα εξοπλίζεται και διατηρεί ισχυρές ένοπλες δυνάμεις και ταυτόχρονα διατηρεί μία στρατηγική σχέση με τις ΗΠΑ, αναπτύσσει τις σχέσεις της με Ισραήλ και Αίγυπτο και αξιοποιεί τα διπλωματικά/οικονομικά μέσα πίεσης που μπορεί να έχει ως μέλος της Ε.Ε.

Η αναρχία δεν προδικάζει την επιλογή των κρατών για περισσότερη σύγκρουση και λιγότερη συνεργασία, επειδή δεν υποθέτει τίποτα για τα μέσα που έχει ένα κράτος στη διάθεση του. Ούτε προδικάζει ότι η ισορροπία της ισχύος αποτελεί σταθερή προτίμηση κάθε κράτους που επιθυμεί να επιβιώσει ένα άναρχο περιβάλλον (Powell 1994: 333). Η ανασφάλεια και ο ανταγωνισμός δεν προκύπτουν τελικά απευθείας από την άναρχη δομή του συστήματος, αλλά από την πιθανότητα¹³ να χρησιμοποιηθεί βία, δηλαδή στρατιωτική ισχύς και να ξεσπάσει πόλεμος (Powell 1994: 331).

Η ισορροπία της ισχύος είναι μία έννοια θεωρητικά περίπλοκη (*problematic*) και κανονιστικά φορτισμένη. Συχνά τη χρησιμοποιεί κάποιος για να περιγράψει πως πρέπει να είναι ή πως θα έπρεπε να είναι κατανομημένη η ισχύς μεταξύ των κρατών, ώστε να υπάρχει μία ισορροπία σε παγκόσμιο ή περιφερειακό επίπεδο. Αν ένα ισχυρό κράτος επικαλείται την ισορροπία της ισχύος, συνήθως εννοεί ως ισορροπία μία δική του υπεροχή σε σχέση με τα υπόλοιπα. Ο Kissinger (1995: 88) πάντως υποστηρίζει ότι η ισορροπία λειτουργεί καλύτερα αν στηριχθεί πάνω σε κοινές αξίες.

Κατά τον Bull (2001: 153) η διατήρηση της ισορροπίας της ισχύος επιτέλεσε τρεις «ιστορικές» λειτουργίες για το σύγχρονο σύστημα κρατών:

¹² Για τον φόβο στις διεθνείς σχέσεις βλ. Tang (2008) για παρόμοια ανάλυση με εκείνη του Brooks (1997). Η μία προσέγγιση του φόβου, κατά τον Tang (2008) είναι αυτή που ακολουθεί ο επιθετικός ρεαλισμός: να υποθέτουν τα κράτη το χειρότερο υποθετικό σενάριο (*worst case scenario*) και να προετοιμάζονται για όλα τα ενδεχόμενα. Η άλλη προσέγγιση είναι να μην υποθέτουν το χειρότερο για τις προθέσεις των άλλων και να λαμβάνουν μέτρα που μειώνουν την αβεβαιότητα και τον φόβο, αυτή είναι η θέση των μη-επιθετικών ρεαλιστικών προσεγγίσεων.

¹³ Σχετική η ανάλυση του Brooks (1997) για δυνατότητα-πιθανότητα (*possibility-probability*) σύγκρουσης που επηρεάζει τις επιλογές των κρατών στην εξωτερική πολιτική.

1. Εμπόδισε την μετατροπή του συστήματος, ως συνόλου, σε μία παγκόσμια αυτοκρατορία.
2. Προστάτεψε την ανεξαρτησία των κρατών.
3. Δημιούργησε ευνοϊκές συνθήκες για τη λειτουργία των βασικών διεθνών θεσμών που υποστηρίζουν τη διεθνή τάξη (διπλωματία, πόλεμος, διεθνές δίκαιο, πολιτική μεγάλων δυνάμεων).

Ο Walt (1987: 5) υποστηρίζει ότι η εξισορρόπηση ισχύει, όμως τα κράτη δεν ενδιαφέρονται για μια μηχανιστική εξισορρόπηση της ισχύος, αλλά για την εξισορρόπηση των απειλών που αντιλαμβάνονται στο περιβάλλον τους. Αναγνωρίζει τη σημασία της κατανομής της ισχύος, αλλά προτείνει την εξισορρόπηση έναντι των απειλών σαν καλύτερη εναλλακτική εξήγηση. Αυτή η θέση συνδέει την πολιτική επιλογή της εξισορρόπησης άλλων κρατών με τις αντιλήψεις που επικρατούν στην εξωτερική πολιτική για το ποια κράτη αποτελούν απειλές. Θεωρεί ότι το επίπεδο της απειλής διαμορφώνεται από τη γεωγραφική εγγύτητα, τις επιθετικές δυνατότητες και τις αντιλήψεις για τις προθέσεις των κρατών. Υποστηρίζει ότι τα ισχυρά κράτη συνήθως εξισορροπούν την ισχύ, ενώ τα πιο αδύναμα συνήθως συμπράττουν με τον ισχυρό, που είναι και ο πιθανός νικητής σε ενδεχόμενη σύγκρουση. Επειδή τα αδύναμα κράτη δεν μπορούν να κάνουν τη διαφορά σε μία διαμάχη, επιλέγουν την πλευρά του νικητή, δηλαδή του πιο ισχυρού (Walt 1987: 29 & Schweller 1994).

Η παγκόσμια δομή δεν είναι ο μοναδικός παράγοντας που επηρεάζει την εξωτερική πολιτική. Τα πιο μικρά κράτη, τα λιγότερο ισχυρά κράτη, δεν έχουν τους πόρους να εμπλέκονται σε όλα τα θέματα διεθνούς πολιτικής, παγκοσμίως. Έχουν ένα ειδικό ενδιαφέρον για θέματα της περιφέρειας τους που μπορούν να επηρεάσουν άμεσα την ασφάλεια τους. Για αυτό και έχουν ένα ειδικό ενδιαφέρον για την περιφερειακή ισορροπία της ισχύος, που επηρεάζεται μεν από τη δομή του διεθνούς συστήματος και την κατανομή της ισχύος μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων, αλλά έχει και τη δική της δυναμική και επηρεάζει σημαντικά την εξωτερική πολιτική ενός μικρού κράτους (Zahariadis 1994).

Ένα λογικό παράδοξο του νεορεαλισμού αφορά στο πώς δημιουργείται το δίλημμα ασφαλείας¹⁴ και η αντίληψη απειλής, αν τα κράτη επιδιώκουν μόνο την ασφάλεια τους, την επιβίωση τους στο σύστημα και τη διατήρηση της σχετικής τους θέσης. Είναι μόνο η αβεβαιότητα που προκύπτει από τη διεθνή αναρχία για τις προθέσεις των άλλων κρατών; Η ασφάλεια μπορεί να είναι ένα παίγνιο μηδενικού ή θετικού αθροίσματος¹⁵ ανάλογα με τις περιστάσεις. Τα σχετικά κέρδη από τη συνεργασία έχουν σημασία αν τα συνεργαζόμενα

¹⁴ Ο Schweller (1996) αναλύει το δίλημμα ασφαλείας κάνοντας κριτική στις θέσεις του νεορεαλισμού, αλλά πρέπει να επισημανθεί ότι το δίλημμα ασφαλείας είναι χαρακτηριστικό του ρεαλισμού γενικότερα.

¹⁵ Παίγνιο μηδενικού αθροίσματος (zero sum games): το κέρδος του ενός ισούται με την απώλεια του άλλου, αναφέρονται και ως πλήρως ανταγωνιστικώς παίγνια (π.χ. το πόκερ).

κράτη που μοιράζονται τα κέρδη είναι ικανοποιημένα από το *status quo* ή όχι. «Πολύ συχνά τα κράτη που επιδιώκουν την ασφάλεια τους έχουν ένα κοινό συμφέρον στη συνεργασία» (Schweller 1996: 104). Αυτό υπονοεί τη διάκριση σε κράτη «ικανοποιημένα με το *status quo*», όπως είναι η Ελλάδα και κράτη «αναθεωρητικά» (*revisionist*) (Schweller 1996: 98)¹⁶. Τα ικανοποιημένα κράτη είναι αυτά που επιδιώκουν τη διατήρηση της θέσης τους στο σύστημα, ενώ τα αναθεωρητικά είναι αυτά που επιδιώκουν την επέκταση δια της ισχύος (Schweller 1996: 99-100). Η θέση ότι η συνεργασία μεταξύ των κρατών που δεν έχουν αναθεωρητικές βλέψεις είναι ευκολότερη, αποτέλεσε τη βάση για την ανάπτυξη των ρεαλιστικών προσεγγίσεων για τη διεθνή συνεργασία. Κατά αυτόν τον τρόπο ακόμα και τα ηγεμονικά κράτη μπορεί να μην προκαλέσουν συνασπισμό των υπολοίπων για την εξισορρόπηση τους, αν είναι ικανοποιημένα με το *status quo* και αν δεν κάνουν κατάχρηση της ισχύος τους ώστε να απειλούν την ύπαρξη των υπολοίπων. Χαρακτηριστικά που αποδόθηκαν στις ΗΠΑ ως δημοκρατική και φιλελεύθερη ηγεμονική δύναμη.

Ο Watson (1992: 15) χρησιμοποιεί τον όρο «ηγεμονία», εννοώντας ότι η ηγεμονία μπορεί να ασκείται από ένα κράτος ή και από μία ομάδα κρατών (όπως ο συνασπισμός των Μεγάλων Δυνάμεων του 1815), ή να υπάρχει μία δυαρχία (Αθήνα και Σπάρτη). Η ηγεμονία δεν ασκείται μόνο δια δικτατορικών εντολών, αλλά περιλαμβάνει ένα διάλογο μεταξύ ηγεμονικής αρχής και των άλλων κρατών ώστε να επιτυγχάνεται μία «ισορροπία σκοπιμοτήτων».

Η ηγεμονία ορίζεται επίσης ως η υπεροχή ενός κράτους σε υλικούς πόρους (*material resources*), που αφορούν τον έλεγχο των πρώτων υλών, τον έλεγχο του κεφαλαίου, των ελέγχου των αγορών και τα πλεονεκτήματα στην παραγωγή αγαθών υψηλής αξίας (Keohane 1984: 32). Οι Keohane & Nye (1989: 44) ορίζουν το ηγεμονικό σύστημα, από ρεαλιστική οπτική, ως αυτό όπου ένα κράτος έχει τη θέληση και την ισχύ να διατηρεί τους βασικούς κανόνες των διακρατικών σχέσεων. Αν και όπως συμπληρώνουν, για τους ρεαλιστές, μία ηγεμονική δύναμη θα έχει τη δυνατότητα να αλλάξει τους κανόνες, παρά να προσαρμόσει τις πολιτικές της σε αυτούς¹⁷.

Μετά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο οι ΗΠΑ θεωρούνταν ως μία από τις δύο υπερδυνάμεις και ηγεμονικό κράτος στο Δυτικό μπλοκ που διασφάλιζε την οικονομική σταθερότητα και παρείχε σημαντικές εγγυήσεις ασφαλείας στον Δυτικό κόσμο. Μετά το 1990 η συζήτηση περιστρέφεται γύρω από το αν οι ΗΠΑ είναι η μοναδική υπερδύναμη και περάσαμε από το διπολικό διεθνές σύστημα στο μονοπολικό, ή αν υπάρχουν ανερχόμενες

¹⁶ Παρόμοια διάκριση με άλλη ονοματολογία είναι σε κράτη *status quo* και κράτη ιμπεριαλιστικά ή «επαναστατικά» αντίστοιχα. Ο Schweller (*ibid*) ακολουθεί τη διάκριση του Arnold Wolfers σε κράτη *status quo* και κράτη αναθεωρητικά.

¹⁷ Ένας ηγεμόνας μπορεί να δεσπόζει στο διεθνές σύστημα όπως οι ΗΠΑ, ή να δεσπόζει σε μία περιφέρεια, σε μία περιοχή του κόσμου.

μεγάλες οικονομικές δυνάμεις που θα μπορούσαν να απειλήσουν ή να συμπράξουν με τις ΗΠΑ σε ένα πολυπολικό ή ένα «μονο-πολυπολικό» σύστημα (μονοπολικό ως προς την στρατιωτική ισχύ και πολυπολικό ως προς την οικονομική ισχύ). Ο ρόλος των μεγάλων δυνάμεων στην εξωτερική πολιτική των κρατών είναι σημαντικός καθώς πρέπει να λαμβάνουν υπόψη τους στο σχεδιασμό τους τις αντιδράσεις τους. Το ηγεμονικό κράτος θέτει τους κανόνες και τους όρους λειτουργίας του συστήματος και καθορίζει έτσι τις διακρατικές σχέσεις και το βαθμό επέμβασης του στις υποθέσεις των υπολοίπων κρατών.

Η νομιμοποίηση (*legitimacy*) της εξουσίας μιας μεγάλης δύναμης επί άλλων κρατών, ή αλλιώς το δικαίωμα ενός κράτους στην ηγεμονία, στηρίζεται στην επικράτηση σε έναν ηγεμονικό πόλεμο, στην ικανότητα να προσφέρει κοινά αγαθά, όπως μια επωφελή διεθνή οικονομική τάξη ή ασφάλεια, καθώς και στην υποστήριξη της ηγεμονίας από μία ιδεολογία, θρησκεία, ή από άλλες αξίες που είναι κοινές για μία ομάδα κρατών. Η άποψη του Cox (1986: 229), για την ηγεμονική τάξη ως αποτέλεσμα μιας ευρύτερης ιδεολογικής συναίνεσης (*consensus*) μεταξύ ηγεμόνα και ηγεμονευόμενων, κατά τη μαρξιστική θεώρηση του Γκράμσι (Bates 1975), έχει τύχει προσοχής από πολλούς αναλυτές (ενδεικτικά Keohane 1984: 44). Κατά τον Gilpin (1981: 34) πάντως οι κοινές ιδεολογίες και οι κοινές αξίες είναι σχεδόν ανύπαρκτοι παράγοντες νομιμοποίησης.

Η άναρχη φύση του διεθνούς συστήματος δεν αλλάζει από το βαθμό συγκέντρωσης της ισχύος στο σύστημα. Στο συλλογισμό του Waltz (1979: 102) η αναρχία σημαίνει κυρίως απουσία κυβέρνησης (Waltz 1979: 104). Η νομιμοποιημένη εξουσία κατά τον Waltz δημιουργεί την ιεραρχική δομή της εξουσίας (*authority*) εντός του κράτους και τον επακόλουθο καταμερισμό εργασίας. Μεταξύ των κρατών η ιεραρχία είναι ιεραρχία της ισχύος. Τα κράτη επιτελούν τις ίδιες βασικές λειτουργίες αλλά διαφέρουν ως προς τις ικανότητές τους να τις επιτελέσουν λόγω της διαφοράς στην ισχύ τους. Για τον Waltz δεν υπάρχουν καθαρά ιεραρχικές ή άναρχες κοινωνίες, όλες οι κοινωνίες είναι μικτές-περιλαμβάνουν και τα δύο στοιχεία. «Τα στοιχεία της ιεραρχίας στις διεθνείς δομές περιορίζουν την άσκηση της κυριαρχίας με τρόπους που εξαρτώνται από την αναρχία του ευρύτερου συστήματος» (Waltz 1979: 115-6).

Η ανάλυση της έννοιας της ισχύος θα δείξει ότι είναι μεν ένας πολύ σημαντικός παράγοντας στη διεθνή πολιτική, αλλά όχι ο μοναδικός. Ακόμα και το πιο ισχυρό κράτος του κόσμου δεν μπορεί να επιτύχει τα πολιτικά αποτελέσματα που επιθυμεί, αν δεν ασκήσει την ισχύ του συνετά και δεν την μετατρέψει σε μία επιρροή που δεν στηρίζεται σε άμεσο και απροκάλυπτο καταναγκασμό. Η ισχύς είναι ένα μόνο από τα πολλά εργαλεία που έχουν στη διάθεση τους τα κράτη.

1.2 Ισχύς και εθνικό συμφέρον στην εξωτερική πολιτική των κρατών

Ο Carr ανέδειξε τον κεντρικό ρόλο της ισχύος στις σχέσεις των κρατών (Schmidt 2005: 525)¹⁸. Η προσπάθεια καθιέρωσης διεθνών θεσμών διακυβέρνησης [και διεθνούς συνεργασίας] απέτυχε κατά τον μεσοπόλεμο διότι δεν έλαβε υπόψη της την πραγματικότητα της ισχύος στη διεθνή πολιτική. Η επίκληση ιδεαλιστικών και ηθικών αρχών δεν απέτρεψε τελικά τον καταστροφικό 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο. Για τον Carr (2000: 152):

[Η] ισχύς είναι ένα απαραίτητο όργανο της διακυβέρνησης. Το να διεθνοποιήσεις τη διακυβέρνηση σημαίνει πραγματικά να διεθνοποιήσεις την ισχύ. Και η διεθνής διακυβέρνηση είναι στην πραγματικότητα η διακυβέρνηση από εκείνο το κράτος που παρέχει την απαραίτητη ισχύ για τον σκοπό της διακυβέρνησης.

Το κράτος που θα αποτύχει να κοινωνικοποιηθεί και να εσωτερικεύσει τις κυρίαρχες νόρμες συμπεριφοράς, πληρώνει ένα τίμημα που μπορεί να αφορά και την ίδια του την ύπαρξη¹⁹. Αν ένα κράτος αποτύχει να εκμεταλλευθεί τις ευκαιρίες επέκτασης και αύξησης της ισχύος του, τότε διακινδυνεύει την πιθανότητα να το επιτύχει αυτό ο ανταγωνιστής του και να αυξήσει τη σχετική του ισχύ (Gilpin, 1981: 86, 88).

Ο πολιτικός ρεαλισμός καταλήγει ότι σκοπός των κρατών είναι η μεγιστοποίηση της ισχύος και ότι η ανθρώπινη φύση προκρίνει τη σύγκρουση. Αυτές οι βασικές θέσεις έγιναν αντικείμενο κριτικής και περαιτέρω επεξεργασίας. Αν ίσχυαν γενικά, τότε κανένα κράτος δεν θα μπορούσε να κατακτήσει δεσπόζουσα θέση στο διεθνές σύστημα, καθώς όλα τα κράτη θα επιδίωκαν να μεγιστοποιήσουν την ισχύ τους και να εξισορροπήσουν την υπεροχή του ηγεμόνα.

Ο κύριος ορισμός της ισχύος που δίνει ο Morgenthau (1993 [1948]: 30) είναι ότι «η πολιτική ισχύς είναι η ψυχολογική σχέση ανάμεσα σε αυτόν που την ασκεί και σε αυτόν που του ασκείται. Δίνει στον πρώτο τον έλεγχο των πράξεων του δεύτερου, δια του αντίκτυπου που έχει ο πρώτος στο μυαλό του δεύτερου».

¹⁸ Παρά το γεγονός αυτό, ο Carr δεν θεωρείται «γνήσιος» ρεαλιστής, καθώς θεωρεί ότι η ουτοπία της ηθικής και η πραγματικότητα της ισχύος πρέπει να συνδυάζονται και να συμβιβάζονται με την πολιτική (Carr 2000: 141). Η άποψη του Booth (1991a: 531) είναι ότι η διεθνής τάξη δεν μπορεί να βασίζεται μόνο στην ισχύ, αυτό θα αποτελούσε ένα «μη πραγματικό είδος ρεαλισμού» (*unreal kind of realism*) και ότι οι ρεαλιστές στις διεθνείς σχέσεις συνήθως αγνοούν αυτήν την πλευρά του Carr. Για αυτόν τον λόγο ο Howe (1994) χαρακτηρίζει τη θεώρηση του Carr ως «ουτοπικό ρεαλισμό».

¹⁹ Κλασικό παράδειγμα για τη σχέση ισχύος και δικαίου είναι ο διάλογος Αθηναίων και Μήλιων που αναφέρει ο Θουκυδίδης στο 5ο βιβλίο της Ιστορίας του. Το περιστατικό συνέβη το 416 π.Χ.. Οι Αθηναίοι επιτέθηκαν στην Μήλο, μια μικρή αποικία Λακεδαιμόνιων, με σκοπό να την αναγκάσουν να ενταχθεί στην Αθηναϊκή Συμμαχία. Οι Μήλιοι ζήτησαν να γίνει σεβαστό το δικαίωμά τους να μείνουν ουδέτεροι στη σύγκρουση των Αθηναίων με τη Σπάρτη. Τελικά οι Αθηναίοι εκμεταλλευόμενοι την μεγάλη στρατιωτική τους υπεροχή καταλαμβάνουν την Μήλο, εκτελούν όλους τους ενήλικους άνδρες και εξανδραποδίζουν τις γυναίκες και τα παιδιά, εγκαθιστώντας στο νησί Αθηναίους εποίκους. Με αυτό το γεγονός συνδέεται η γνωστή φράση του Θουκυδίδα: «ο ισχυρός επιβάλλει ό,τι του επιτρέπει η δύναμή του και ο αδύνατος υποχωρεί όσο του το επιβάλλει η αδυναμία του».

Ο Robert Gilpin που ακολουθεί σε σημαντικό βαθμό την προσέγγιση του πολιτικού ρεαλισμού, συμπληρώνει τον Morgenthau ότι «η ισχύς, όπως και ο πλούτος, είναι η ικανότητα να παράγονται συγκεκριμένα αποτελέσματα». Επειδή όμως η ισχύς δεν μπορεί να μετρηθεί όπως ο πλούτος, για αυτό οι αντιλήψεις (*perceptions*) για την ισχύ παίζουν σημαντικό ρόλο. Ένας από τους βασικούς σκοπούς ενός πολιτικού ηγέτη, είναι η χειραγώγηση των αντιλήψεων των άλλων για τον καταμερισμό της ισχύος ανάμεσα στα κράτη τους. (Gilpin 1975: 24). Έτσι διαμορφώνεται η ψυχολογική σχέση που αναφέρει ο Morgenthau. Η εκτίμηση μας για την ισχύ ενός κράτους μπορεί να μην είναι τεκμηριωμένη, μπορεί να οφείλεται σε αποσπασματικές πληροφορίες, ή σε λάθος εντυπώσεις. Η ΕΣΣΔ πριν καταρρεύσει ήταν ισχυρή στρατιωτικά και η CIA απέτυχε οικτρά να προβλέψει την κατάρρευση της. Άλλες χώρες μπορεί να μην είναι στρατιωτικά ισχυρές, αλλά να καλλιεργούν μία εικόνα στρατιωτικά ισχυρού. Η ισχύς είναι πολυδιάστατη και η στρατιωτική ισχύς εξαρτάται από πολλούς παράγοντες που πρέπει να διερευνώνται και να συνυπολογίζονται, ακόμα και αν η άλλη πλευρά προσπαθεί να παραπληροφορήσει.

Ο ορισμός της ισχύος έχει σημαντικές επιπτώσεις στη θεωρητική διερεύνηση της πιθανότητας διεθνούς συνεργασίας. Η ισχύς θα μπορούσε να οριστεί ως οι «πόροι»²⁰ που είναι διαθέσιμοι στα κράτη (*the elements of national power approach, power as resources theory*)²¹. Ο Gulick (1967: 24) αναλύοντας την ισορροπία της ισχύος στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, επισημαίνει ότι η ισχύς ενός κράτους θεωρούνταν τότε ότι μπορούσε να μετρηθεί με βάση τον πληθυσμό, τα εδάφη, τα χρηματικά κεφάλαια, το εμπορικό ισοζύγιο και την κατάσταση του στρατού και του ναυτικού.

Ο Morgenthau (1993 [1948]: 124-165) αφιερώνει ένα κεφάλαιο του βιβλίου του στην ισχύ με τίτλο “elements of national power” και αναφέρει ως στοιχεία της ισχύος την γεωγραφία με την έννοια της γεωγραφικής εγγύτητας ή πρόσβασης, τους φυσικούς πόρους (αυτάρκεια σε τρόφιμα, πρώτες ύλες), τη βιομηχανική παραγωγή, τη στρατιωτική προπαρασκευή (μαζί με τη στρατιωτική τεχνολογία, την ηγεσία, την ποιότητα και το μέγεθος των ενόπλων δυνάμεων) και τον πληθυσμό. Σε αυτά τα μετρήσιμα στοιχεία προσθέτει ποιοτικούς «ανθρώπινους παράγοντες»: τον «εθνικό χαρακτήρα» (τα ξεχωριστά στοιχεία της εθνικής κουλτούρας που διακρίνουν ένα έθνος από τα υπόλοιπα), το ηθικό του έθνους και την ποιότητα της κοινωνίας (τον βαθμό πατριωτισμού των μελών της) και της κυβέρνησης²²

²⁰ Πόροι ή πηγές της ισχύος, για λόγους ομοιογένειας στο κείμενο η λέξη *resource* μεταφράζεται ως «πόρος». Δευτερευόντως θα μπορούσε να μεταφραστεί και ως «είδος ισχύος» ή ως «μέσον» επίτευξης στόχων.

²¹ Η προσέγγιση της ισχύος ενός κράτους ως άθροισμα των στοιχείων που την αποτελούν, δηλαδή η “the elements of national power approach,” είναι μία παραλλαγή της “power as resources theory” (Baldwin 2002: 179). Για την “elements of national power approach” βλ. Morgenthau (1993 [1948]: 124-165).

²² Και ειδικά της διπλωματικής υπηρεσίας.

(ικανότητα διαχείρισης πόρων με σκοπό την εκπλήρωση των εθνικών στόχων, λαϊκή υποστήριξη εθνικών στόχων).

Ο Mearsheimer που είναι «σκληροπυρηνικός» ρεαλιστής (2001: 55) στην ανάλυση του για την ισχύ που βασίζεται στους διαθέσιμους πόρους των κρατών. Διακρίνει σε «λανθάνουσα ισχύ» (*latent power*) και στρατιωτική ισχύ. Η λανθάνουσα ισχύ είναι τα κοινωνικοοικονομικά στοιχεία που αποτελούν εισροές στην ανάπτυξη της στρατιωτικής ισχύος. Κυριότερα είναι ο πλούτος και ο πληθυσμός ενός κράτους. Η ισχύς ορίζεται κυρίως ως στρατιωτική ισχύς από τον Mearsheimer, καθώς ο «επιθετικός ρεαλισμός» που είναι η ρεαλιστική θεώρηση που ακολουθεί, θεωρεί ότι η *ultima ratio* των διεθνών σχέσεων είναι η δύναμη (*force*) (Mearsheimer 2001: 56). Η στρατιωτική ισχύς είναι θέμα αριθμών οπλικών συστημάτων και ποιότητας υλικού και προσωπικού. Το ηθικό και η ποιότητα της ηγεσίας επίσης την επηρεάζουν. Ο πλούτος ενός κράτους μετριέται συνήθως με το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ), που είναι η συνολική αξία της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών ενός κράτους σε ένα έτος. Για τον Mearsheimer (2001: 63) το ΑΕΠ είναι μία καλή βάση μέτρησης της λανθάνουσας ισχύος, με την προϋπόθεση ότι λαμβάνονται υπόψη και παράγοντες όπως ο βαθμός εκβιομηχάνισης μιας χώρας, το μέγεθος του πληθυσμού της, η παραγωγικότητα της εργασίας, κτλ. Ο πλούτος πρέπει να είναι «κινητοποιήσιμος» (*mobilizable*), δηλαδή να αφορά οικονομικούς πόρους που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την οικοδόμηση στρατιωτικών δυνάμεων και να συνοδεύεται από ένα επαρκές επίπεδο διαθέσιμης τεχνολογίας (Mearsheimer 2001: 62).

Η επιδίωξη της ισχύος και το γεγονός ότι κάποιοι πόροι ισχύος (*resources*) είναι πεπερασμένοι (π.χ. έδαφος, φυσικοί πόροι) οδηγεί τα κράτη σε ανταγωνισμό. Όταν τα κράτη επιθυμούν να ελέγχουν εδάφη ή πλουτοπαραγωγικές πηγές εκτός της επικράτειας τους, τότε είναι πιθανός και ο πόλεμος (Jervis 1978: 168). Αυτός ο ορισμός της ισχύος καθιστά τις σχέσεις μεταξύ των κρατών συγκρουσιακές και αντίστοιχες με ένα παίγνιο μηδενικού αθροίσματος, όπου τα κέρδη του ενός κράτους σε πόρους ισχύος, είναι απώλειες κάποιου άλλου (Gilpin 1975: 34). Εξαιτίας της σχετικότητας της ισχύος τα κράτη επιδιώκουν συνεχώς τη διατήρηση ή και τη βελτίωση της θέσης ισχύος τους σε σύγκριση με άλλα κράτη (Gilpin 1975: 35).

Ο Schelling (1957, 1958, 1960) έχει αποδείξει με το έργο του ότι ακόμα και σε διεθνείς καταστάσεις που χαρακτηρίζονται από έντονη σύγκρουση, όπως είναι ο πόλεμος περιορισμένης έκτασης (*limited war*), η διάσταση της συνεργασίας είναι πάντα παρούσα. Η θεωρητική ταξινόμηση των παιγνίων σε παίγνια καθαρής συνεργασίας και παίγνια μηδενικού αθροίσματος, δεν ανταποκρίνεται πάντα σε πραγματικές καταστάσεις. Συχνά οι διαστάσεις της σύγκρουσης και της συνεργασίας συνυπάρχουν σε ένα παίγνιο «μικτών κινήτρων» (*mixed motives*) (Baldwin 1979: 186). Το παίγνιο μικτών κινήτρων περιγράφει τη διττή φύση της

σχέσης δύο δρώντων ως μία κατάσταση σύγκρουσης, αλλά και αμοιβαίας εξάρτησης, συνεργασίας και ανταγωνισμού (Schelling 1960: 89). Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο ανταγωνισμός των δύο υπερδυνάμεων κατά τον ψυχρό πόλεμο. Ο ανταγωνισμός ΗΠΑ και ΕΣΣΔ δεν απέκλειε την επιθυμία συνεργασίας τους για την αποφυγή της κλιμάκωσης της σύγκρουσης σε πυρηνικό ολοκαύτωμα. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και σε καταστάσεις όπου οι δρώντες έχουν συγκρουόμενα συμφέροντα, υπάρχει η πιθανότητα και η δυνατότητα για μία «σιωπηρή διαπραγμάτευση» (*tacit bargaining*), επειδή κυριαρχεί η ανάγκη συντονισμού προς μία κατεύθυνση για να μετριαστεί μία σύγκρουση (Schelling 1957: 22).

Ο Glaser (1994/95: 71) θεωρεί ότι το επιχείρημα της μεγιστοποίησης της σχετικής ισχύος, παραβλέπει το δίλημμα ασφαλείας. Αν ένα κράτος επιδιώκει την αύξηση της σχετικής ισχύος του για να κατοχυρώσει την ασφάλεια του, τότε μπορεί να προκαλέσει ανασφάλεια στα υπόλοιπα και να τα αναγκάσει να δράσουν αναλόγως, επιχειρώντας και αυτά να αυξήσουν τη σχετική ισχύ τους. Αυτή είναι η περίπτωση της «κούρσας εξοπλισμών» με σκοπό την αύξηση της στρατιωτικής ισχύος. Δεδομένου ότι κάθε δράση προκαλεί αντίδραση, ο ανταγωνισμός για την αύξηση της στρατιωτικής ισχύος, μπορεί να είναι συχνά ατελέσφορος. Για αυτόν το λόγο τα κράτη μπορεί να προτιμήσουν ένα πάγωμα των εξοπλισμών και μία σταθερότητα στην κατανομή της ισχύος μεταξύ τους. Αυτό κάνει δυνατή την επιδίωξη κερδών μέσα από τη συνεργασία, οπότε η εξωτερική πολιτική προσανατολίζεται αναλόγως.

Η παραπάνω προσέγγιση της ισχύος ως υλικές δυνατότητες που βρίσκονται στη διάθεση ενός κράτους για την εκπλήρωση των σκοπών του, μπορεί να θεωρηθεί ότι αποσυνδέει την ισχύ από το αποτέλεσμα. Συχνά πολύ ισχυρά κράτη δεν έχουν καταφέρει να επιτύχουν τα πολιτικά αποτελέσματα που επιδίωκαν, ακόμα και με τη χρήση στρατιωτικής βίας έναντι υποδεέστερων αντιπάλων. Ο πόλεμος των ΗΠΑ στο Βιετνάμ και ο πόλεμος της Σοβιετικής Ένωσης στο Αφγανιστάν είναι τα πιο γνωστά παραδείγματα. Στην βιβλιογραφία το φαινόμενο αυτό ονομάζεται «το παράδοξο της μη πραγματοποιήσιμης ισχύος» (*the paradox of unrealized power*) (Baldwin 1979: 163). Η δύναμη που εκφράζεται με την στρατιωτική ισχύ, που επιβεβαιώνεται με την νίκη σε έναν πόλεμο, είναι τελικά μία εκ των υστέρων επιβεβαίωση της ισχύος ενός κράτους (Baldwin 2002: 183). Κατά την άποψη του Gilpin (1975: 24) ο πόλεμος είναι τελικά ένας τρόπος *ex post* καθορισμού της κατανομής της ισχύος. Δεν μπορεί ένα κράτος να απειλεί με τη χρήση στρατιωτικής βίας σε κάθε διαπραγμάτευση οποιουδήποτε θέματος (Baldwin 1979: 181). Τα ισχυρά στρατιωτικά κράτη δεν μπορούν να κάνουν τα πάντα με τη στρατιωτική ισχύ τους, μπορούν όμως να κάνουν περισσότερα από τα αδύναμα στρατιωτικά κράτη. Ενώ η αδυναμία άσκησης πολιτικού ελέγχου δεν σημαίνει και στρατιωτική αδυναμία (Waltz 1979: 189).

Μία εξήγηση που δίνει ο Baldwin (1979: 163) για «το παράδοξο της μη πραγματοποιήσιμης ισχύος», είναι η αποτυχία να μετατραπεί η «δυννητική ισχύς» (*potential power*)²³ σε πραγματική ισχύ λόγω έλλειψης ικανότητας ή έλλειψη θέλησης από μέρους του δρώντα. Το κύριο πρόβλημα στην προσέγγιση της κρατικής ισχύος ως άθροισμα των στοιχείων που την αποτελούν (*elements of national power approach*) είναι ότι εξαρτάται από την ικανότητα ενός κράτους να μετατρέψει τη δυννητική ισχύ, όπως μπορεί να μετρηθεί από τους διαθέσιμους πόρους του, σε πραγματική ισχύ, που έχει ως αποτέλεσμα την αλλαγή της συμπεριφοράς των άλλων (Schmidt 2005: 529). Μία δεύτερη εξήγηση είναι ότι οι δυνατότητες (*capabilities*), ή η δυννητική ισχύς, ενός δρώντα εξαρτώνται από το «ειδικό πλαίσιο πολιτικής» (*policy contingency framework*)²⁴, εντός του οποίου ασκείται κάθε φορά η ισχύς. Ένας πόρος ισχύος, δεν είναι εξίσου χρήσιμος σε κάθε «ειδικό πλαίσιο πολιτικής» (Baldwin 1979: 164). Για παράδειγμα τα πυρηνικά όπλα των ΗΠΑ μπορεί να μην είναι χρήσιμα στη διαπραγμάτευση μιας συμφωνίας με την ΕΕ για τη μείωση δασμών, εκεί θα παίξει μεγαλύτερο ρόλο το ειδικό βάρος της μεγάλης αμερικανικής και ευρωπαϊκής αγοράς (πληθυσμός, αγοραστική δύναμη, ζήτηση για προϊόντα που αφορά η συμφωνία) και τα οφέλη πρόσβασης σε αυτές.

Η αξιολόγηση των αιτιών του παραδόξου της μη πραγματοποιήσιμης ισχύος απαιτεί κατά τον Baldwin (1979: 165) την αξιολόγηση της έννοιας των πόρων της ισχύος. Το χρήμα που χρησιμοποιείται στις οικονομικές συναλλαγές μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την αγορά οποιουδήποτε αγαθού. Η «μετατρεψιμότητα» (*fungibility*) ενός είδους ισχύος σε ένα άλλο, αφορά την ευκολία με την οποία πόροι ισχύος αποδεδειγμένα χρήσιμοι σε ένα πεδίο πολιτικής, μπορούν να χρησιμοποιηθούν και σε άλλα πεδία πολιτικής (Baldwin 2002: 180). Τα χρήματα, η πληροφόρηση και ο χρόνος έχουν μεγαλύτερη μετατρεψιμότητα μεταξύ των πόρων ισχύος. Η διερεύνηση της έννοιας της ισχύος δείχνει ότι ακόμα και τα μικρότερα κράτη έχουν περιθώρια διαπραγμάτευσης έναντι των ισχυρότερων, αρκεί να έχουν μία πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική.

Η ισχύς στη διεθνή πολιτική δεν μπορεί να είναι απλά οι πόροι που έχει στη διάθεση του ένα κράτος. Ισχυρό είναι ένα κράτος όταν μπορεί να φέρει τα πολιτικά αποτελέσματα που επιθυμεί, συνήθως σε ένα θέμα ή ομάδα θεμάτων. Η ανάλυση του Dahl (1957: 202-203) για την ισχύ, είναι ότι «ο Α έχει ισχύ πάνω στον Β στο βαθμό που μπορεί να κάνει τον Β να κάνει κάτι που αλλιώς δεν θα έκανε». Αυτή είναι η έννοια της ισχύος ως «σχέσης ισχύος» (*relational*) που θα πρέπει να μας απασχολεί στην εξωτερική πολιτική. Κατά τον Dahl (1957: 204) για να διαφανούν τα αποτελέσματα μιας σχέσης ισχύος μεταξύ δύο κρατών Α και Β,

²³ Σχετική είναι η “*latent power*” κατά τον Mearsheimer (2001: 55).

²⁴ Ο Baldwin (1979: 164) χρησιμοποιεί την έννοια του “*policy contingency framework*” των Harold & Margaret Sprout, που μεταφράζεται εδώ ως «ειδικό πλαίσιο πολιτικής».

απαιτείται μία «διασύνδεση» (*connection*) με κάποιο τρόπο μεταξύ τους και μία χρονική καθυστέρηση (*time lag*) μεταξύ της άσκησης ισχύος από τον δρώντα Α και την αντίδραση του Β, ώστε να είναι εμφανής ο επηρεασμός του Β. Η μέτρηση της ισχύος όταν ορίζεται ως σχέση, είναι δύσκολη αλλά όχι αδύνατη. Δεν αρκεί να μετρηθεί μόνο το ΑΕΠ μιας χώρας. Μπορεί να μετρηθεί με βάση τον αριθμό των δρώντων που μπορεί να επηρεάσει ένα κράτος (*domain*), ποιες πτυχές της συμπεριφοράς τους μπορεί να επηρεάσει, δηλαδή σε πόσα θέματα μπορούν να επηρεαστούν (*scope*) και την πιθανότητα η ισχύς που ασκείται να είναι αποτελεσματική (*weight*) (Baldwin 2002: 181).

Ο Waltz υποστηρίζει ότι τα ισχυρά κράτη έχουν υψηλό βαθμό μετατρεψιμότητας της ισχύος τους. Αυτό επιτυγχάνεται από τα ισχυρά κράτη με τη «διασύνδεση των θεμάτων» που είναι υπό διαπραγμάτευση (*issue linkage*), ώστε να είναι δυνατή η άσκηση της ισχύος του σε μεγαλύτερο πεδίο και εύρος. Έτσι ακόμα και όταν η ισχύς τους σε ένα πεδίο πολιτικής μειώνεται, μπορούν να αναπληρώσουν την ισχύ τους επί των αποτελεσμάτων με διασύνδεση θεμάτων (Stein 1980: 62-63). Οι διαπραγματεύσεις επί ενός ειδικού θέματος τείνουν να ευνοούν τα κράτη που έχουν ένα σταθερό και μακροχρόνιο συμφέρον στο θέμα και ελέγχουν τους σχετικούς πόρους ισχύος. Οι διαπραγματεύσεις με διασύνδεση θεμάτων ευνοούν τα κράτη που θέλουν να επηρεάσουν ένα θέμα, αλλά υστερούν σε επιρροή σε σχέση με αυτούς που κατέχουν τον πόρο ισχύος που είναι υπολογίσιμος στο ειδικό πλαίσιο πολιτικής (Haas 1980: 371). Για παράδειγμα τα πετρελαιοπαραγωγά κράτη θα ήθελαν να διαπραγματευτούν μόνο την τιμή του πετρελαίου με τα κράτη που θα το εισάγουν. Ωστόσο είναι λογικό τα ισχυρά κράτη που αγοράζουν πετρέλαιο, να επιχειρήσουν να συνδέσουν τη διαπραγμάτευση της τιμής του πετρελαίου και με άλλα θέματα όπως η στρατιωτική βοήθεια προς τα πετρελαιοπαραγωγά κράτη, ή προς τους εχθρούς τους. Τα πιο αδύναμα κράτη μπορεί να είναι πιο ισχυρά σε κάποια πεδία πολιτικής, αν μπορούν να διαχωριστούν από τα άλλα (Waltz 2000: 16).

Οι διεθνείς θεσμοί αποτελούν πλαίσια διαπραγματεύσεων που απομονώνουν ή διασυνδέουν θέματα αναλόγως του καταστατικού τους, των συσχετισμών ισχύος των κρατών-μελών, των περιστάσεων και των προτιμήσεων των μελών τους.

Η διασύνδεση των θεμάτων κατά τον Haas (1980: 371-2) μπορεί να γίνει με τρεις τρόπους:

- (α) Τη «διασύνδεση για λόγους διαπραγματευτικής τακτικής» θεμάτων (*tactical linkage*), που αφορά την συνολική διαπραγμάτευση θεμάτων που μπορεί να μην είναι σχετικά μεταξύ τους με μοναδικό κριτήριο την αύξηση της διαπραγματευτικής ισχύς.
- (β) Τη διασύνδεση θεμάτων για τον κοινό σκοπό μιας ομάδας κρατών (*coalition*), που αυξάνουν τη συνοχή αυτής της ομάδας και τη διαπραγματευτική ισχύ της. Τα θέματα που διασυνδέονται μπορεί να μην είναι απόλυτα σχετικά μεταξύ τους, αλλά η αβεβαιότητα για

την έκβαση των διαπραγματεύσεων κάνει επιθυμητή την αύξηση της διαπραγματευτικής ισχύος της ομάδας των κρατών, με τον τρόπο που ο Haas ονομάζει «κατακερματισμένη διασύνδεση» των θεμάτων (*fragmented linkage*). Συνήθως το αποτέλεσμα μιας τέτοιας διαπραγμάτευσης είναι «συμφωνίες πακέτο».

(γ) Η «ουσιαστική διασύνδεση» (*substantive linkage*) των θεμάτων συνήθως αποτελεί τη βάση της ανάπτυξης ενός εξειδικευμένου διεθνούς καθεστώτος (*international regime*)²⁵ για έναν τομέα πολιτικής συνεργασίας με βάση γενικά αποδεκτή γνώση. Η διαπραγμάτευση της τιμής του πετρελαίου δεν μπορεί να μην επηρεάσει την τιμή της βενζίνης, άρα το διεθνές καθεστώς της αγοράς πετρελαίου ουσιαστικά αφορά την αγορά πετρελαιοειδών και όχι μόνο του πετρελαίου. Λογικά στη διαπραγμάτευση της τιμής ή της ποσότητας εξόρυξης αργού πετρελαίου λαμβάνεται υπόψη και το κόστος των διυλιστηρίων για την παραγωγή βενζίνης και η ζήτηση για βενζίνη ή πετρέλαιο θέρμανσης και φυσικό αέριο, κτλ.

Η αξιοπιστία της διασύνδεσης θεμάτων για λόγους διαπραγματευτικής τακτικής εξαρτάται από την αντίληψη των κρατών για τη δυνατότητα ενός ισχυρού κράτους να ματαιώσει τη συνεργασία αν δεν γίνει δεκτή η διασύνδεση θεμάτων. Στην κατακερματισμένη διασύνδεση οι παράπλευρες παροχές (*side payments*) ή υποσχέσεις, δίνουν κίνητρα για «συμφωνία πακέτο». Στην ουσιαστική διασύνδεση, η γνώση επί των θεμάτων μπορεί να μην επαρκεί, ή να μην είναι γενικά αποδεκτή, ώστε να στηρίξει τη συναίνεση για τη διασύνδεση τους και τελικά η ισχύς κάποιων κρατών να είναι καθοριστική.

Αυτό που είναι σημαντικό είναι ότι η χρήση της ισχύος μετριάζεται από την περίπλοκη αλληλεξάρτηση (*complex interdependence*) μεταξύ των κρατών, η οποία εξαρχής τα οδήγησε στη διαπραγμάτευση μιας κοινής λύσης για ένα κοινό πρόβλημα (Haas 1980: 372). Η έννοια της «περίπλοκης αλληλεξάρτησης» ορίστηκε από τους Keohane & Nye (1989: 23-25) σαν το θεωρητικό αντίθετο του ρεαλισμού στις διεθνείς σχέσεις και τα χαρακτηριστικά της είναι: (1) Τα πολλαπλά κανάλια που συνδέουν τις κοινωνίες, πέρα από τις τυπικές διπλωματικές σχέσεις υπάρχουν άτυποι δεσμοί ελίτ, υπερεθνικοί οργανισμοί και γενικά υπερεθνικές σχέσεις πέρα από τις διακρατικές. (2) Τα θέματα της ατζέντας των θεμάτων δεν είναι αυστηρά ιεραρχημένα, αυτό σημαίνει ότι η ασφάλεια δεν είναι το σημαντικότερο θέμα της ατζέντας. (3) Η στρατιωτική ισχύς έχει περιορισμένη σημασία και δεν χρησιμοποιείται από τις κυβερνήσεις όταν επικρατεί περίπλοκη αλληλεξάρτηση.

Η ισχύς σε μία κατάσταση πραγματικής αλληλεξάρτησης εξαρτάται από την «ευαισθησία» και την «τρωτότητα» του κράτους. Η «ευαισθησία» αφορά το πόσο μεγάλο κόστος έχει για ένα κράτος η αλλαγή της πολιτικής ενός άλλου κράτους σε έναν τομέα και το πόσο γρήγορα επέρχεται αυτό το κόστος. Η «τρωτότητα» σε μία σχέση ή κατάσταση αλληλεξάρτησης, αφορά τη σχετική διαθεσιμότητα και το σχετικό κόστος των εναλλακτικών

²⁵ Αναλύεται παρακάτω στο 2ο κεφάλαιο για τους διεθνείς θεσμούς.

που έχει στη διάθεση του ένα κράτος. Αν κάποιος μπορεί να αγοράσει πετρέλαιο από άλλο κράτος στην ίδια τιμή, τότε δεν έχει μεγάλο βαθμό τρωτότητας από ένα συγκεκριμένο προμηθευτή του (Keohane & Nye 1989: 12-13).

Επιπλέον, οι διεθνείς οργανισμοί αποτελούν πλαίσια διαλόγου όπου τα μικρότερα κράτη μπορούν να διεκδικήσουν αποφάσεις και συμφωνίες που προωθούν τα συμφέροντα τους και να αντισταθούν στις πιέσεις των πιο ισχυρών. Η ισχύς είναι πολυσύνθετο φαινόμενο στις διεθνείς σχέσεις και δεν σημαίνει πάντα ότι ένα ισχυρό κράτος θα επιβάλλει τη θέληση του σε ένα θέμα. Πολλές φορές ισχύει και το αντίθετο και ένα μικρό κράτος έχει το «πάνω χέρι» σε ένα θέμα και μπορεί να επηρεάσει μία διεθνή συμφωνία. Για παράδειγμα τα μικρά νησιωτικά κράτη, παρά το μικρό μέγεθος τους επέβαλλαν στόχους πολύ μεγαλύτερους από το μέγεθος τους για την αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής. Είχαν ένα ειδικό συμφέρον για αυτό, καθώς η άνοδος της στάθμης της θάλασσας θα τα έπληττε πάρα πολύ. Το ειδικό συμφέρον τους όμως μπορεί να μην επαρκούσε για να εισακουστούν. Οι διεθνείς οργανισμοί λειτουργούν με βάση συμφωνημένους κανόνες λήψης αποφάσεων, που αν συνδυαστούν με μία κατάλληλη διαπραγματευτική τακτική, δίνουν τη δυνατότητα σε μικρά κράτη να επιτύχουν αποτελέσματα που αλλιώς θα ήταν δύσκολο να καταφέρουν.

Τα ειδικά πλαίσια πολιτικής και η μετατρεψιμότητα της ισχύος, καθιστούν αναγκαία τη σύνδεση της ισχύος με ένα σκοπό για να διερευνηθούν οι επιπτώσεις της (Baldwin 1979: 173). Οι πόροι δεν μπορούν να ταυτίζονται με την ισχύ καθαυτή, αλλά αποτελούν την πρώτη ύλη για την οικοδόμηση των σχέσεων ισχύος μεταξύ των κρατών (Baldwin 2002: 180).

Πολλές φορές η ύπαρξη ενός ισχυρού κράτους και η εκτίμηση των προτιμήσεων του από ένα άλλο κράτος, οδηγούν το δεύτερο στο να πράξει σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του για την προτίμηση του ηγεμόνα, χωρίς αυτός να ασκήσει ισχύ, δηλαδή να κάνει οποιαδήποτε ενέργεια που θα προκαλούσε τη συμμόρφωση του άλλου κράτους. Η εκτίμηση του Β (άλλο κράτος) για την αντίδραση του Α (ισχυρότερο ή ηγεμονικό κράτος), μπορεί να προκαλέσει μία συμμόρφωση του με αυτήν την εκτίμηση, χωρίς ο Α να ασκήσει την ισχύ του: «Ο Α έχει ισχύ επί του Β στο βαθμό που ο Β κάνει κάτι που αλλιώς δεν θα έκανε, λόγω της ύπαρξης του Α και συγκεκριμένων επιθυμιών, προθέσεων, και ικανοτήτων που αποδίδονται [στον Α] εντός της «σφαίρας ύπαρξης» του Β [²⁶], κατά τη στιγμή που ο Β λαμβάνει την απόφαση του» (Nagel 1968: 130).

Η διερεύνηση της σχέσης ισχύος που έκανε ο Nagel αποσυνδέει την άσκηση ισχύος από τις κατά περίπτωση προθέσεις του δρώντα Α και κάνει δυνατή την άσκηση ισχύος χωρίς την πρόθεση αυτή να ασκηθεί. Αυτό το γεγονός δίνει την δυνατότητα να θεωρήσουμε ότι η ισχύς μπορεί να έχει «ακούσιες» ή έμμεσες επιπτώσεις στη συμπεριφορά των δρώντων

²⁶ Η «σφαίρα ύπαρξης» αποτελείται από το άτομο και το ψυχολογικό του περιβάλλον όπως το ίδιο το αντιλαμβάνεται (Nagel 1968: 130 υπ. 5).

(Baldwin 2002: 180). Αυτή η διαπίστωση οδηγεί στη διερεύνηση της έννοιας της «δομικής ισχύος» (Guzzini 1993, Strange 1994:29) και της «ήπιας» ισχύος (*soft power*).

Η διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των κρατών, κάνει δυνατή και την έμμεση άσκηση της ισχύος. Η δομική ισχύς δεν είναι ενιαία, αλλά αποτελείται από τέσσερις επιμέρους, και διαπλεκόμενες, δομές (Strange 1994: 26):

- (1) της ασφάλειας,
- (2) της παραγωγής,
- (3) της χρηματοπιστωτικής δομής και
- (4) της γνώσης.

Αυτές οι τέσσερις δομές είναι σαν τις τέσσερις πλευρές μιας πυραμίδας (Strange 1987: 565).

Τα ισχυρά κράτη επιδιώκουν να ελέγχουν ή να επηρεάζουν αυτές τις τέσσερις πτυχές της δομικής ισχύος, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να επηρεάζουν τις συνθήκες ύπαρξης και δράσης των υπολοίπων κρατών και έμμεσα τις διαθέσιμες επιλογές τους, χωρίς να ασκούν άμεσο καταναγκασμό (Strange 1994: 26, 31).

Κατά τον Guzzini (1998: 177) οι τέσσερις αυτές πτυχές της δομικής ισχύος αφορούν την ικανότητα να αποφασίζει ένας ηγεμόνας για τις τέσσερις βασικές κοινωνικές ανάγκες στην παγκόσμια οικονομία²⁷.

Η ήπια ισχύς επίσης ασκείται έμμεσα και προσιδιάζει στην επιρροή. Εκδηλώνεται μακροπρόθεσμα και λειτουργεί περισσότερο μέσω της συνεργασίας, της πειθούς και της δυνατότητας να ασκεί έλξη ένα κράτος σε ένα άλλο. Ο Nye (2005) την όρισε σαν τη δύναμη να κάνεις τους άλλους να θέλουν, αυτό που εσύ θέλεις. Οι κυβερνήσεις αναγνωρίζουν ολοένα και περισσότερο τη σημασία της ήπιας ισχύος και τη δύναμη της εικόνας και των αξιών που μπορεί να πρεσβεύει ένα κράτος.

Κατά τον Χιλ (2018: 205) έννοια της ισχύος στην εξωτερική πολιτική μπορεί να αποδοθεί με ένα συνεχές που ξεκινά από την ισχύ που δίνει τη δυνατότητα σε ένα κράτος για φυσικό εξαναγκασμό, εκβιασμό, αποτροπή και εξαναγκαστική διπλωματία (σκληρή ισχύ). Κατόπιν περνάει στην επιρροή και στην ήπια ισχύ, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον προσεταιρισμό άλλου κράτους, με προπαγάνδα, επηρεασμό της κουλτούρας του, διπλωματία, κ.α. Τα όρια σκληρής και ήπιας ισχύος είναι συγκεχυμένα, καθώς ακόμα και η διπλωματία μπορεί να εμπεριέχει στοιχεία εξαναγκασμού και άρα προβολή ισχύος. Η ήπια ισχύς αποσκοπεί στο να μεταβάλλει μακροπρόθεσμα δομές και νοοτροπίες, προσελκύοντας άλλα κράτη στις αξίες και στον τρόπο λειτουργίας αυτού που τα επηρεάζει.

²⁷ Το έργο της Strange άσκησε μεγάλη επιρροή στη Διεθνή Πολιτική Οικονομία, μελετά την αλληλεπίδραση πολιτικής και οικονομίας στις διεθνείς σχέσεις.

1.3 Τα εργαλεία της εξωτερικής πολιτικής

Συνοψίζοντας την παραπάνω ανάλυση για τον ρόλο της ισχύος στην εξωτερική πολιτική θα λέγαμε ότι οι πόροι της ισχύος είναι σίγουρα υπαρκτοί, αλλά το αν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως εργαλεία ή μέσα στην εξωτερική πολιτική εξαρτάται από την «μετατρεψιμότητα» τους, από το ειδικό πλαίσιο στο οποίο εξετάζονται κάθε φορά και κυρίως από τους μηχανισμούς που αναπτύσσουν τα κράτη για να τους χρησιμοποιήσουν ως εργαλεία. Η επικράτεια και η γεωγραφία, οι πρώτες ύλες και οι παραγωγικές δυνατότητες, ο πληθυσμός, η τεχνογνωσία και το επίπεδο της διαθέσιμης τεχνολογίας, η βιομηχανία, είναι οι πόροι που έχει στη διάθεση του ένα κράτος. Οι δυνατότητες αφορούν στην αξιοποίηση αυτών των πόρων.

Οι ένοπλες δυνάμεις και οι εξοπλισμοί ενός κράτους αφορούν στις επιλογές και στις δυνατότητες που έχει διαθέσιμες για να αντιμετωπίσει καταστάσεις που ξεφεύγουν από τα πλαίσια της συνήθους διπλωματίας και του διαλόγου για την ειρηνική επίλυση των διαφορών. Η ιστορία έχει δείξει πολλές φορές ότι ο πόλεμος επήλθε όταν η διπλωματία δεν ήταν αρκετή για να συγκρατήσει την κλιμάκωση διαφωνιών ή κρίσεων μεταξύ κρατών που θεωρούσαν ότι διακυβεύονταν σημαντικά συμφέροντά τους. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι η διεθνής κοινότητα αποδοκιμάζει έντονα τη χρήση βίας, η άσκηση βίας μπορεί να είναι αποτελεσματική όταν ασκηθεί για σύντομο χρονικό διάστημα και για συγκεκριμένο πολιτικό σκοπό. Για να ασκήσει βία κάποιο κράτος πρέπει να είναι σχετικά ισχυρό και το άλλο κράτος που θα υποστεί τη βία να είναι ευάλωτο. Όμως, ακόμα και η νίκη σε έναν πόλεμο δεν εγγυάται ότι στην επερχόμενη ειρήνη ένα κράτος θα επιτύχει τους στόχους του. Οπότε η χρήση στρατιωτικής ισχύος θα πρέπει να γίνεται με ιδιαίτερη σύνεση, αλλά και να μην αποκλείεται για την αντιμετώπιση επιθετικών ή αναθεωρητικών κρατών που κλιμακώνουν επικίνδυνα τις διεκδικήσεις τους (Χιλ 2018: 214).

Μετά τις ένοπλες δυνάμεις και την στρατιωτική ισχύ ένα άλλο σημαντικό εργαλείο της εξωτερικής πολιτικής είναι οι διεθνείς οικονομικές σχέσεις, με το εμπόριο και τις επενδύσεις²⁸. Το διεθνές εμπόριο και οι επενδύσεις φέρνουν οικονομικά οφέλη σε μία χώρα και δίνουν δυνατότητες και επιλογές στην εξωτερική πολιτική. Σε αυτήν την περίπτωση ο ιδιωτικός τομέας και οι επιχειρήσεις που παράγουν και εξάγουν διασταυρώνονται με την εξωτερική πολιτική και την κυβέρνηση. Παράδειγμα για την ανάπτυξη των οικονομικών δυνατοτήτων ενός ισχυρού-ηγεμονικού κράτους αποτελούν οι ΗΠΑ μεταπολεμικά. Οι ΗΠΑ είχαν και έχουν τεράστιες παραγωγικές δυνατότητες, βιομηχανία, τεχνολογία, τεχνογνωσία, κτλ. Η οικονομική βάση όμως της ισχύος τους θα έπρεπε να αποτελέσει εργαλείο στην εξωτερική πολιτική τους και να «προβληθεί» στο εξωτερικό, σε φίλους και εχθρούς. Για αυτό

²⁸ Η οικονομική διπλωματία αποτελεί ειδικό αντικείμενο ειδικού μαθήματος.

οι ΗΠΑ επένδυσαν μεταπολεμικά σε ένα ανοικτό διεθνές οικονομικό σύστημα, στο ελεύθερο διεθνές εμπόριο, στη σύνδεση των συναλλαγματικών ισοτιμιών με το αμερικάνικο δολάριο και σε οικονομικούς θεσμούς που προσέφεραν χρηματοπιστωτική σταθερότητα και χρηματοδότηση σε περιόδους κρίσης διευκολύνοντας τους συμμάχους τους σε περιόδους ύφεσης. Έτσι οι ΗΠΑ μπόρεσαν να χρησιμοποιούν οικονομικά εργαλεία στην εξωτερική πολιτική τους με επιτυχία. Ο πληθυσμός τους, η ζήτηση και η αγοραστική δύναμη των Αμερικάνων πολιτών και των αμερικανικών επιχειρήσεων έκανε την πρόσβαση στην αμερικανική αγορά πολύ σημαντική για τις επιχειρήσεις και τις κυβερνήσεις των άλλων κρατών. Ειδικά τα πρώτα χρόνια μετά τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο (Π.Π.), η πρόσβαση σε μία τόσο μεγάλη αγορά ήταν σημαντική για την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Οπότε οι ΗΠΑ είχαν ένα ακόμα εργαλείο στη διάθεση τους για να χτίσουν την μεταπολεμική διεθνή τάξη που τους επέτρεψε να επικρατήσουν στον ανταγωνισμό των υπερδυνάμεων.

Βασικό κίνητρο των κρατών για να συμμετάσχουν στην παγκόσμια αγορά είναι η αποτελεσματικότητα της στην αναδιανομή πλούτου μεταξύ τους, χωρίς πόλεμο και εδαφική επέκταση. Η εξειδίκευση με βάση το συγκριτικό πλεονέκτημα, μπορεί να αποφέρει οφέλη από τις διεθνείς ανταλλαγές σε όλους (Gilpin 1981: 138). Η αγορά προσφέρει απόλυτα κέρδη σε όλα τα κράτη, ωστόσο τείνει να προσφέρει μεγαλύτερα σχετικά κέρδη στις πιο ανταγωνιστικές, οικονομικά αποτελεσματικές και τεχνολογικά πιο προηγμένες οικονομίες:

«Για αυτόν τον λόγο οι κυρίαρχες οικονομικά και στρατιωτικά χώρες, όπως η Βρετανία στον 19^ο αιώνα και οι ΗΠΑ στον 20^ο αιώνα, ανέλαβαν να οργανώσουν και να προωθήσουν μία παγκόσμια οικονομία της ελεύθερης αγοράς. Προήγαγαν το ελεύθερο εμπόριο, παρείχαν επενδυτικά κεφάλαια και τα απαραίτητα δημόσια αγαθά για τη λειτουργία της αγοράς, επειδή ήταν επικερδές για αυτές να τα παράσχουν» (Gilpin 1981: 138-9).

Η οικονομική ισχύς λοιπόν ως εργαλείο στην εξωτερική πολιτική μπορεί να αποτελέσει το «καρότο» - το όφελος που θα αποκομίσουν άλλα κράτη εφόσον συνεργαστούν με αυτόν που έχει τη δυνατότητα να τους προσφέρει οικονομικά οφέλη. Υπάρχει βέβαια και το «μαστίγιο» που στην οικονομική διπλωματία είναι οι οικονομικές κυρώσεις²⁹ στο εμπόριο:

- Η απαγόρευση εξαγωγών προς μία χώρα (εμπάργκο).
- Το μποϊκοτάζ εισαγωγών.
- Η αύξηση δασμών και οι διακρίσεις εις βάρος μιας χώρας.
- Η ανάκληση της ρήτρας του μάλλον ευνοούμενου κράτους.
- Οι ποσοστώσεις (quotas) στις εισαγωγές ή εξαγωγές από και προς μια χώρα.
- Η απαγόρευση επιχειρηματικών συναλλαγών με χώρες που βρίσκονται σε «μαύρη λίστα».
- Ντάμπινγκ

²⁹ Η παρουσίαση των κυρώσεων αντλεί από Χιλ (2018: 221) και Baldwin (1985: 41)

- Αποκλειστική αγορά ενός προϊόντος για να μην είναι διαθέσιμο σε άλλους.
- Άρνηση χορήγησης άδειας για εξαγωγές προς, ή εισαγωγές από, μία χώρα.

Αναφορικά με το κεφάλαιο οι οικονομικές κυρώσεις αφορούν σε:

- Πάγωμα περιουσιακών στοιχείων.
- Περιορισμούς στις κινήσεις κεφαλαίων.
- Έλεγχοι για ξέπλυμα χρήματος.
- Πάγωμα της διεθνούς βοήθειας.
- Απαλλοτρίωση περιουσιακών στοιχείων και επενδύσεων.
- Επιβολή ειδικών φόρων .
- Παρακράτηση οφειλών σε διεθνείς οργανισμούς.

Χαρακτηριστικό πρόσφατο παράδειγμα οικονομικών κυρώσεων είναι η νομοθεσία CAATSA των ΗΠΑ “Countering America's Adversaries Through Sanctions Act”³⁰. Στόχος της νομοθεσίας αυτής ήταν να επιβληθούν οικονομικές κυρώσεις κατά του Ιράν και της Ρωσίας. Το Κογκρέσο των ΗΠΑ την ενεργοποίησε επίσης και στην αγορά του ρωσικού αντιαεροπορικού συστήματος S400 από την Τουρκία. Το Κογκρέσο απαγόρευσε την πώληση του μαχητικού αεροσκάφους F-35 και απείλησε να προχωρήσει μονομερώς στην επιβολή κυρώσεων έναντι του αν ο Πρόεδρος Τραμπ δεν λάβει μέτρα³¹.

Στα θετικά κίνητρα που δίνει στα κράτη το εργαλείο της οικονομικής ισχύος, μπορεί να αναφερθεί η πρακτική της Κίνας και κάποιων κρατών του Περσικού Κόλπου που έχουν δημιουργήσει κρατικά επενδυτικά ταμεία (funds) και ελέγχουν κεντρικά τις επενδύσεις που κάνουν σε άλλες χώρες.

Ένα ακόμα εργαλείο της εξωτερικής πολιτικής που συνδέεται με την ήπια ισχύ είναι η κουλτούρα και η πολιτιστική διπλωματία. Σκοπός είναι να διαδώσει της αξίες ενός κράτους ή τον πολιτισμό του. Αυτό μπορεί να γίνει μέσω της διάδοσης της γλώσσας π.χ. Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, Βρετανικό Συμβούλιο, κ.α. Μέσω του κινηματογράφου και της λογοτεχνίας. Επίσης, το κύρος μιας χώρας μπορεί να αυξηθεί μέσω του αθλητισμού. Για παράδειγμα η επιτυχής διοργάνωση των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004 συνέβαλλε σημαντικά στην αύξηση του κύρους και της αξιοπιστίας της Ελλάδας. Παρόμοιο αποτέλεσμα έχουν οι νίκες των εθνικών ομάδων της Ελλάδας και οι διακρίσεις των αθλητών και αθλητριών ειδικά σε διεθνώς δημοφιλή αθλήματα.

Όλα τα παραπάνω συμβάλλουν στη θετική εικόνα ενός κράτους, που είναι σημαντικός παράγοντας της ήπιας ισχύος, αφού οι άνθρωποι και οι κοινωνίες μπορούν να γοητεύονται

³⁰ Πηγή (πρόσβαση 03/04/2020): <https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/Programs/Pages/caatsa.aspx>

³¹ Πηγή (πρόσβαση 03/04/2020): <https://foreignpolicy.com/2019/12/10/us-lawmakers-move-punish-turkey-buying-russian-missile-system-s400/>

από μια ιδέα και τα άλλα κράτη και η κοινή γνώμη να ελκύονται από τις πολιτικές άλλων κρατών (Nye 2005). Η εικόνα ενός κράτους είναι μια αναπαράσταση συλλογικού υποκειμένου. Είτε η εικόνα που προβάλλει κάποιος για τον εαυτό του, είτε η εικόνα που σχηματίζει ο δέκτης του μηνύματος για τον άλλον (Σαμαράς 2014: 13). Ένα παράδειγμα είναι οι ΗΠΑ, οι οποίες επιδιώκουν να προβάλλουν μία διεθνή εικόνα και μια πολιτική κουλτούρα συνυφασμένη με τη δημοκρατία, την ελεύθερη αγορά, τα ανθρώπινα δικαιώματα κτλ. Αν η εικόνα τους προσλαμβάνεται ως τέτοια από το διεθνές κοινό ή το κοινό μιας χώρας στην οποία απευθύνονται για συνεργασία, τότε αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο της εξωτερικής πολιτικής τους.

1.4 Το διεθνές σύστημα μετά τον 2ο Π.Π. και η Ελλάδα

Το σημερινό διεθνές σύστημα άρχισε να δημιουργείται μετά τον 2ο Π.Π. (παγκόσμιο πόλεμο) αρχικά στο δυτικό μπλοκ υπό τις ΗΠΑ ως μία από τις «υπερδυνάμεις» και μετά το 1990 επεκτάθηκε και στη σφαίρα επιρροής της πρώην ΕΣΣΔ. Δύο είναι τα ιστορικά παραδείγματα που συνδέουν την πρωτοκαθεδρία φιλελευθέρων κρατών με ένα φιλελεύθερο-ανοικτό³² διεθνές οικονομικό σύστημα³³: Η ηγεμονία της Βρετανίας τον 19^ο αιώνα και η ηγεμονία των ΗΠΑ μετά τον 2^ο Π.Π., που δημιούργησε το διεθνές περιβάλλον εντός του οποίου αναπτύσσονταν η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας και άλλων κρατών³⁴.

Ο Krasner (1976: 317-8) υποστήριξε ότι το πόσο «ανοικτό» είναι ένα διεθνές οικονομικό σύστημα εξαρτάται από τις επιπτώσεις του σε τέσσερα βασικά κρατικά συμφέροντα: εθνικό εισόδημα, κοινωνική σταθερότητα, πολιτική ισχύ και οικονομική ανάπτυξη. Τα ισχυρά κράτη επιδιώκουν ένα περισσότερο ανοικτό διεθνές σύστημα με κύριο

³² Το πόσο «ανοικτό» είναι το διεθνές οικονομικό σύστημα αναφέρεται στο βαθμό ολοκλήρωσης μεταξύ της οικονομίας ενός κράτους και της παγκόσμιας οικονομίας. Συνήθως μετρίεται από το ποσοστό εισαγωγών και εξαγωγών στο ΑΕΠ των κρατών και την κινητικότητα του κεφαλαίου. Ένα ανοικτό σύστημα, συνδέεται με αυξημένη οικονομική αλληλεξάρτηση μεταξύ των κρατών (Milner 1997: 43).

³³ Ένα διεθνές σύστημα μπορεί να περιλαμβάνει όλα τα κράτη της γης οπότε είναι παγκοσμίως διαστάσεων, συχνότερα όμως περιλαμβάνει συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές ή ένα μέρος του συνολικού αριθμού των κρατών.

³⁴ Η αμερικανική ηγεμονία θα μπορούσε να χωριστεί σε δύο υποπεριόδους: 1945-1990 και 1990 και έπειτα, δεδομένου του διαφορετικού διεθνούς περιβάλλοντος. Στην πρώτη περίοδο υπήρχε διπολισμός και ανταγωνισμός των δύο υπερδυνάμεων ΗΠΑ και ΕΣΣΔ. Στη δεύτερη περίοδο οι ΗΠΑ ήταν η μοναδική υπερδύναμη. Η συμπεριφορά των ΗΠΑ έναντι των συμμάχων τους δεν διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά κατά τις δύο υποπεριόδους της ηγεμονίας τους. Η διαφορά ήταν ότι η κατάρρευση της ΕΣΣΔ της έδωσε τη δυνατότητα επέμβασης (π.χ. πόλεμος του Κόλπου, Ιράκ 1990-1), χωρίς να υπάρχει η ανάγκη να ληφθεί υπόψη η σοβιετική αντίδραση, καθώς και τη δυνατότητα επέκτασης των ευρωπαϊστικών θεσμών και των διεθνών καθεστώτων που εξέφραζαν την αμερικανική ηγεμονία πέρα από το πρώην δυτικό μπλοκ. Η έλλειψη αντίπαλου δέους έδωσε ευχέρεια κινήσεων στις ΗΠΑ, αλλά επίσης δοκίμασε σε κάποιες περιπτώσεις και την δυνατότητα τους να νομιμοποιούν στα πλαίσια πολυμερών διεθνών θεσμών τις επιλογές της εξωτερικής πολιτικής τους.

χαρακτηριστικό το ελεύθερο διεθνές εμπόριο, εφόσον έχουν ανταγωνιστικές οικονομίες και μπορούν να αποκομίσουν οφέλη.

Ο ισχυρισμός ότι η ηγεμονία οδηγεί σε περισσότερο ανοικτή εμπορική δομή δεν επιβεβαιώνεται απόλυτα από την ιστορική εξέταση στην οποία προβαίνει ο Krasner (1976: 341). Στις περιόδους της ανόδου της βρετανικής και αμερικανικής ηγεμονίας η θέση της θεωρίας επιβεβαιώνεται, στο μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο ηγεμονιών όχι³⁵. Επίσης υπάρχουν περίοδοι παρακμής του ηγεμονικού κράτους όπου το διεθνές εμπόριο δεν μειώθηκε. Η Βρετανία παρά την παρακμή της επέμεινε σε ένα ανοικτό εμπορικό σύστημα, το ίδιο και οι ΗΠΑ. Η αλλαγή στην εμπορική πολιτική των ηγεμονικών κρατών δεν εξαρτάται μόνο από την αύξηση ή τη μείωση της ισχύος τους, αλλά και από τον αντίκτυπο που θα έχει η αλλαγή στο εσωτερικό τους, αναφορικά με τα ειδικότερα συμφέροντα κλάδων της οικονομίας τους.

Η Βρετανία μετά τους ναπολεόντειους πολέμους ήταν παγκόσμια οικονομική δύναμη, αλλά με έντονα στοιχεία εμπορικού προστατευτισμού. Η μεταστροφή προς το ελεύθερο διεθνές εμπόριο διήρκεσε δεκαετίες. Το 1840 τα κρατικά έσοδα από δασμούς αποτελούσαν το 44,2% των συνολικών κρατικών εσόδων. Αν δεν βρίσκονταν μία εναλλακτική πηγή εσόδων (γεγονός που σήμαινε μεγαλύτερη φορολόγηση), η κατάργηση των δασμών θα ήταν προβληματική. Το ίδιο και η συνομολόγηση διεθνών εμπορικών συμφωνιών που θα τους καταργούσαν (Stein 1984: 360-1). Η εποχή του ελεύθερου διεθνούς εμπορίου ξεκίνησε το 1860 με την γάλλο-βρετανική εμπορική συμφωνία Cobden-Chevalier (Stein 1984: 364). Η σχετική παρακμή της Βρετανίας, ειδικά σε σχέση με την Γαλλία, τη Γερμανία και τις ΗΠΑ, δεν οδήγησε σε μείωση του διεθνούς εμπορίου (Stein 1984: 368). Η Βρετανία δεν πίεσε τα άλλα κράτη της Ευρώπης για τη μείωση των δασμών τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Πρωσίας και της «Γερμανικής Τελωνειακής Ένωσης» (*Zollverein*) κατά τον 19^ο αιώνα. Η πρωσική κίνηση να μειώσει τους δασμούς, προηγήθηκε της αντίστοιχης βρετανικής και η αιτία ήταν κυρίως πολιτική: Η Πρωσία ήθελε να αποτρέψει τη συμμετοχή της Αυστρίας στην *Zollverein*, αυξάνοντας το κόστος συμμετοχής της (McKeown 1983: 87).

Η ηγεμονία των ΗΠΑ μεταπολεμικά, είναι ενδεικτική των πολιτικών περιορισμών που αντιμετωπίζει ένας ηγεμόνας στο βαθμό ελευθερίας του διεθνούς εμπορίου που μπορεί να επιβάλλει. Η πολιτική των ΗΠΑ αναφορικά με το διεθνές εμπόριο βασίστηκε στην αμοιβαιότητα, σε μεγαλύτερο βαθμό από τη Βρετανία. Παρά το γεγονός ότι μεταπολεμικά ζήτησαν από τους συμμάχους τους να υιοθετήσουν το ελεύθερο διεθνές εμπόριο με την αρχή της μη διάκρισης (*nondiscrimination principle*), αποδέχτηκαν μια μακρά λίστα εξαιρέσεων

³⁵ Κατά το μεσοδιάστημα μεταξύ των δύο ηγεμονιών υπήρξε η μεγάλη οικονομική κρίση του 1929-1939.

(Stein 1984: 377-8). Και τα δύο διεθνή εμπορικά συστήματα δεν ήταν παγκόσμια και δεν ίσχυε η αρχή του μη αποκλεισμού, γεγονός που δεν συμφωνεί με τον ορισμό του κοινού αγαθού (Stein 1984: 380). Οι ηγεμονικές τάξεις της Βρετανίας και των ΗΠΑ κατά τον Stein (1984: 383), δεν ήταν τάξεις απόλυτα ελεύθερου διεθνούς εμπορίου, αλλά «πιο ελεύθερου» διεθνούς εμπορίου. Ο ηγεμόνας δεν μπορεί να επιβάλλει το ελεύθερο διεθνές εμπόριο μονομερώς³⁶ και οι εξαιρέσεις σε αυτό, γίνονται εις βάρος του. Αυτή η ασυμμετρία στο κόστος του ελεύθερου διεθνούς εμπορίου γίνεται πιο δύσκολο να την ανεχτεί ο ηγεμόνας όταν παρακαμάζει. Πέρα από ένα σημείο, και όταν τα υπόλοιπα κράτη δεν συμφωνούν στον επιμερισμό του κόστους μεταξύ τους, ο ηγεμόνας μπορεί να επιστρέψει στον προστατευτισμό και να συμπαρασύρει και τα υπόλοιπα κράτη (Stein 1984: 386)³⁷. Η βασική αιτία αποδοχής διακρίσεων στο εμπόριο εις βάρος τους από τα ηγεμονικά κράτη, είναι τα πολιτικά οφέλη που σκοπεύουν να αποκομίσουν (Stein 1984: 359). Η πρόσβαση στη μεγάλη εσωτερική αγορά του ηγεμόνα τον βοηθά να αναδείξει στο εσωτερικό των υπολοίπων κρατών, εκείνες τις ομάδες συμφερόντων που ωφελούνται από την πρόσβαση στην αγορά του και άρα επιθυμούν τη συνέχιση της συνεργασίας με τον ηγεμόνα.

Η διεθνής οικονομική τάξη που δημιουργήθηκε μεταπολεμικά, επί της ηγεμονίας των ΗΠΑ, βασίστηκε σε έναν ακόμα ευρύτερο συμβιβασμό αναφορικά με το βαθμό φιλελευθερισμού της. Η ανάγκη επίτευξης εσωτερικής σταθερότητας των κρατών και διατήρησης μίας πολυμερούς συνεργασίας, για την εύρυθμη λειτουργία της διεθνούς οικονομίας, οδήγησε στον συμβιβασμό του «ενσωματωμένου φιλελευθερισμού» (*embedded liberalism*).³⁸ Ο απόλυτος φιλελευθερισμός δεν μπορούσε να γίνει αποδεκτός, επειδή υπήρχε το οικουμενικό και διαχρονικό αίτημα κοινωνικής προστασίας από τις δυνάμεις της αγοράς (Ruggie 1982: 388). Ο ενσωματωμένος φιλελευθερισμός του διεθνούς οικονομικού συστήματος της αμερικανικής ηγεμονίας, θα είχε πολυμερή χαρακτήρα και θα στηρίζονταν στον κρατικό παρεμβατισμό, ώστε να διασφαλίζεται η σταθερότητα των εθνικών οικονομιών (Ruggie 1982: 393). Αυτή είναι και η ουσία του ενσωματωμένου φιλελευθερισμού: Μία μορφή πολυμερούς συνεργασίας που να είναι συμβατή με την εσωτερική οικονομική

³⁶ Σχετική είναι και η θέση για την αδυναμία του ηγεμόνα να εγκαθιδρύσει μονομερώς τα διεθνή καθεστώτα που προτιμά.

³⁷ Σχετικές είναι οι επιλογές του Προέδρου των ΗΠΑ Ντ. Τραμπ να επιβάλλει δασμούς στις εισαγωγές προϊόντων της Κίνας με τη λογική της αντιστάθμισης του ελλείματος στο διμερές εμπορικό ισοζύγιο «λόγω αθέμιτων κινεζικών πρακτικών», βλ ενδεικτικά: <https://www.bbc.com/news/business-45899310>
Ούτε η ΕΕ γλύτωσε από τους αμερικανικούς δασμούς, βλ ενδεικτικά: <https://www.dw.com/en/us-imposes-record-75-billion-tariffs-on-european-goods/a-50880622>

³⁸ Αν οι διεθνείς αγορές αφήνονται να λειτουργήσουν χωρίς καμία κρατική παρέμβαση, θα αποδυναμώνονταν τα λιγότερο οικονομικά «αποτελεσματικά» κράτη του δυτικού μπλοκ. Δεδομένου του κινδύνου που έθετε η τότε ΕΣΣΔ, αυτό θα προκαλούσε ρήγμα στο δίκτυο πολιτικών και στρατιωτικών συμμαχιών των ΗΠΑ. Για αυτόν τον λόγο και οι ΗΠΑ δημιούργησαν και μηχανισμούς χρηματοπιστωτικής στήριξης των συμμαχικών κρατών, όπως το ΔΝΤ, για να υποστηρίξουν τους συμμάχους τους αν η συμμετοχή τους στην ανοικτή διεθνή οικονομία δεν είχε τα αναμενόμενα οφέλη.

σταθερότητα (Ruggie 1982: 399). Ο πολυμερής χαρακτήρας της διεθνούς συνεργασίας και η σταθερή επιδίωξη του συμβιβασμού της ελεύθερης λειτουργίας των αγορών με την σταθερότητα των εθνικών οικονομιών, συνέβαλλαν στην νομιμοποίηση της μεταπολεμικής οικονομικής και πολιτικής τάξης υπό την ηγεσία των ΗΠΑ. Η ηγεμονική ισχύς συνδέθηκε με ένα νομιμοποιημένο κοινωνικό σκοπό, διαμορφώνοντας το περιεχόμενο της ηγεμονικής μορφής της μεταπολεμικής διεθνούς τάξης (Ruggie 1982: 382).

Από την ανάλυση φαίνεται ότι ο ηγεμόνας μπορεί να παράγει τάξη και σταθερότητα, ειδικά σε μία διεθνή οικονομία με έντονη αλληλεξάρτηση (Strange 1987: 554-5). Ακόμα και αν γίνει αποδεκτό ότι οι ΗΠΑ έχουν υποστεί μία σχετική παρακμή μεταπολεμικά, εντούτοις ο ρόλος τους εξακολουθεί να είναι σημαντικός. Η θέση του Snidal ήταν ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1980 σχηματίστηκε μία ομάδα κρατών από τις ΗΠΑ, Γερμανία και Ιαπωνία με σκοπό τον επιμερισμό του κόστους για τη διεθνή οικονομική σταθερότητα. Οι ΗΠΑ διατήρησαν τον κεντρικό ρόλο τους στην επίτευξη της συνεργατικής ισορροπίας μεταξύ των μελών της ομάδας³⁹ επιλύοντας το πρόβλημα της συλλογικής δράσης σε ένα στενότερο κύκλο κρατών, με την ταυτόχρονη παροχή ενός σταθερού διεθνούς πολιτικού και στρατηγικού περιβάλλοντος. Όλα αυτά τα επιτυγχάνουν με ένα χαμηλό βαθμό εξαναγκασμού των συμμάχων τους. Οι ΗΠΑ επένδυσαν σε πολυμερείς διεθνείς θεσμούς, διαφοροποιώντας την ηγεμονία τους από αυτήν της Σοβιετικής Ένωσης (Ruggie 1992: 25). Αυτό σημαίνει ότι «το γεγονός της Αμερικανικής ηγεμονίας ήταν αποφασιστικό μετά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο, και όχι απλά η Αμερικανική ηγεμονία» (Ruggie 1992: 31, η έμφαση στο πρωτότυπο)⁴⁰.

Η ηγεμονία είναι μία σχέση ισχύος και εξουσίας και απαιτεί ηγεμόνα και ηγεμονευόμενους που τον αποδέχονται, αλλιώς εκφυλίζεται σε μονομερή καταναγκασμό. Η ηγεμονία των ΗΠΑ έχει το χαρακτηριστικό ότι δε στηρίχθηκε στον άμεσο καταναγκασμό. Μία διαδεδομένη εξήγηση για αυτό είναι ότι οι ΗΠΑ ήταν ένα ηγεμονικό κράτος που η εξωτερική πολιτική τους διαπνέεται από τον φιλελευθερισμό και τη δημοκρατία. Ο Ikenberry (2011: 7) θεωρεί ότι μετά το 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο οικοδομήθηκε ένας διαφορετικός τύπος διεθνούς τάξης. Οι ΗΠΑ είχαν εξέχοντα ρόλο στη σταθερότητα της. Η διεθνής τάξη στηρίζονταν στην αμερικάνικη ισχύ, αλλά και σε φιλελεύθερες αρχές διακυβέρνησης.

Με ρεαλιστικούς όρους, οι ηγεμονικές δομές συνεργασίας και ανταγωνισμού που ανέπτυξαν οι ΗΠΑ ήταν αποτέλεσμα ορθολογικής επιλογής. Οι διεθνείς θεσμοί που εγκαθιδρύθηκαν αποτελούσαν αποτελεσματικά πλαίσια πολυμερών διαπραγματεύσεων για τη

³⁹ Αυτή η ομάδα είναι δυνατόν να αναδιαρθρώνεται από τον ηγεμόνα με νέα μέλη που έχουν ένα ειδικό συμφέρον στην παροχή του συλλογικού αγαθού και για αυτόν τον λόγο είναι πρόθυμα να επωμιστούν ένα μέρος του κόστους παροχής του. Για παράδειγμα η επέκταση του NATO στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1990, συνοδεύτηκε από μία αντίστοιχη επέκταση της ΕΕ. Οι ΗΠΑ παρείχαν ασφάλεια και οι Ευρωπαίοι σύμμαχοι την οικονομική στήριξη στα κράτη της παλιάς σφαίρας επιρροής της πρώην Σοβιετικής Ένωσης.

⁴⁰ Ο Ruggie δίνει έμφαση στον αμερικανικό τρόπο ηγεμονίας και όχι απλά στην ηγεμονία.

διασφάλιση συναίνεσης, που μείωνε το κόστος της αμερικανικής ηγεμονίας αναφορικά με την άσκηση καταναγκασμού.

Ως θεωρία ο ρεαλισμός έχει σοβαρά θέματα επειδή πολλές βασικές του υποθέσεις δεν επιβεβαιώνονται πάντα. Για παράδειγμα οι ΗΠΑ έμειναν η μοναδική υπερδύναμη μετά την κατάρρευση της ΕΣΣΔ, αλλά δεν αναπτύχθηκαν τάσεις εξισορρόπησης τους από τα υπόλοιπα κράτη. Η θέση του Waltz ότι ο νεορεαλισμός λέει ότι θα υπάρξει εξισορρόπηση, αλλά δεν λέει πότε αυτό θα γίνει, δεν διασώζει τον νεορεαλισμό ως θεωρία. Ένα ρητό λέει ότι ακόμα και ένα χαλασμένο ρολόι δείχνει τη σωστή ώρα 2 φορές τη μέρα. Δεν φαίνεται λοιπόν να συνδέονται πάντα τα αίτια με αποτελέσματα. Τέτοια προβλήματα έχουν και πολλές άλλες «θεωρίες» ή θέσεις στις διεθνείς σχέσεις και στην εξωτερική πολιτική. Ούτε οι προβλέψεις για τον ολοένα και αυξανόμενο ρόλο των διεθνών θεσμών που υποστήριζαν οι θεσμικοί νεοφιλελεύθεροι επαληθεύτηκαν. Ο νέο-ρεαλισμός ως «παράδειγμα» με την επιστημολογική έννοια που του έδωσε ο Kuhn (1962), ή ως κοσμοαντίληψη εξακολουθεί να κυριαρχεί και να αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της θεωρίας διεθνών σχέσεων και κατ' επέκταση και της ανάλυσης της εξωτερικής πολιτικής. Δεν έχει υπάρξει κάποια καλύτερη εξήγηση για τα βασικά κριτήρια που διαμορφώνουν τις επιλογές και τις πράξεις των κρατών στην εξωτερική πολιτική τους (Kapstein 1995: 751). Οι βασικές υποθέσεις του ρεαλισμού λοιπόν αντέχουν ακόμα, αλλά δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η σημασία των διεθνών θεσμών στην οικοδόμηση των σχέσεων ισχύος μεταξύ των δρώντων.

Μέσα σε αυτό το ανοικτό και φιλελεύθερο διεθνές σύστημα διαμορφώθηκε η μεταπολεμική εξωτερική πολιτική της Ελλάδας. Κατά τα χρόνια του ανταγωνισμού των υπερδυνάμεων η εξωτερική πολιτικής της Ελλάδας ήταν σταθερά προσανατολισμένη στο δυτικό μπλοκ. Η Ελλάδα εντάχθηκε στον NATO μαζί με την Τουρκία το 1952. Μετά την τουρκική εισβολή η Ελλάδα αποσύρθηκε από το στρατιωτικό σκέλος του NATO στις 14/8/1974 λόγω του «Αττίλα 2» και επανήλθε στις 19/10/1980. Λίγο αργότερα την 1/1/1981 έγινε το 10ο κράτος-μέλος των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΕΟΚ, ΕΚΑΧ, ΕΚΑΕ).

2. Οι διεθνείς θεσμοί στην εξωτερική πολιτική των κρατών

Η κλασσική ρεαλιστική και νεορεαλιστική προσέγγιση των διεθνών σχέσεων δίνουν έμφαση στην μονόπλευρη προσπάθεια κάθε κράτους να κατοχυρώσει την ασφάλεια του σε ένα άναρχο και ανταγωνιστικό διεθνές περιβάλλον. Σε αυτήν τη θέση ασκήθηκε έντονη και πολύπλευρη κριτική, τόσο εντός του ρεαλισμού, όσο και από άλλες προσεγγίσεις⁴¹.

Οι Keohane & Martin έχουν παραδεχτεί ότι ο θεσμικός φιλελευθερισμός ή νεοφιλελευθερισμός στις διεθνείς σχέσεις είναι «ετεροθαλής αδελφός» με τον ρεαλισμό. Αποδέχονται τις βασικές ρεαλιστικές υποθέσεις και την πιθανότητα ακραίου ανταγωνισμού, όμως δεν την γενικεύουν. Πιστεύουν ότι τα κράτη μπορούν να συνεργαστούν για να μετριάσουν τις επιπτώσεις της αναρχίας. Παρομοίως και πολλοί ρεαλιστές δεν γενικεύουν την πιθανότητα ακραίου ανταγωνισμού και δεν συμμερίζονται τη θέση ότι το μόνο που έχει σημασία είναι τα σχετικά κέρδη. Αν το έκαναν αυτό θα θεωρούσαν τη διεθνή πολιτική ως παίγνιο μηδενικού αθροίσματος. Όμως όταν υπάρχει δίλημμα ασφαλείας, τότε η ασφάλεια μεταξύ των κρατών επιτυγχάνεται στη βάση της αμοιβαιότητας (Jervis 1999: 43-6).

Ο Brooks (1997: 446) πιστεύει ότι ο ρεαλισμός πρέπει να διακρίνει μεταξύ του «ενδεχόμενου» (*possibility*) της σύγκρουσης μεταξύ των κρατών και της «πιθανότητας» της (*probability*). Το «ενδεχόμενο» αφορά κάθε πιθανό ενδεχόμενο ανεξαρτήτως πιθανοτήτων να συμβεί στην πραγματικότητα. Ακόμα και το θεωρητικά χειρότερο δυνατό σενάριο (*worst case scenario*). Η «πιθανότητα» αφορά σε «υπαρκτό και πιθανό ενδεχόμενο», που είναι πιθανόν να συμβεί με βάση τα δεδομένα μιας κατάστασης, την αλληλεπίδραση των δρώντων και τι είναι πιθανόν να πράξουν. Κατά τον Wendt (1992: 404), αν οι άνθρωποι δρούσαν με βάση το «ενδεχόμενο», τότε η κοινωνική ζωή θα ήταν αδύνατη. Κατά παρόμοιο τρόπο αν τα κράτη δρούσαν με βάση το «ενδεχόμενο» της σύγκρουσης, τότε δεν θα ήταν δυνατόν να συνεργαστούν, ίσως ούτε καν να συνυπάρξουν. Δεν είναι λογικό για τα κράτη να στηρίζουν τη δράση τους σε απλά «ενδεχόμενα», αυτό θα είχε μεγάλο κόστος και θα φαίνονταν «παρanoiκό» (Keohane 1993: 282-3). Η αβεβαιότητα είναι σταθερή στη διεθνή πολιτική, αλλά δεν αρκεί από μόνη της να κάνει τα κράτη να ανησυχούν πάντα για τα σχετικά κέρδη. Για να είναι λογικά βάσιμη μία τέτοια ανησυχία θα πρέπει να υπάρχει μία ικανή «πιθανότητα» σύγκρουσης. Ο ολοκληρωτικός πόλεμος κατά ενός κράτους, μέχρι της εξαφανίσεώς του, είναι ένα ενδεχόμενο, αλλά ειδικά στη Δυτική Ευρώπη φαίνεται απίθανο. Αν τα κράτη δρούσαν με βάση αυτό το ενδεχόμενο θα έπρεπε όλα να είναι προετοιμασμένα για κάτι τέτοιο. Αυτό σημαίνει ότι ακόμα και το Βέλγιο και η Ολλανδία θα έπρεπε να διατηρούν σαφώς μεγαλύτερες ένοπλες δυνάμεις που θα τους έδιναν την πιθανότητα

⁴¹ Ενδεικτικά για την κριτική στον ρεαλισμό/νεορεαλισμό βλ. Keohane 1986a.

επιβίωσης σε έναν τέτοιο πόλεμο, ακόμα και εναντίον μεγαλύτερου γειτονικού κράτους που ενδεχομένως θα απειλούσε την ύπαρξή τους. Γεγονός όμως που δεν συμβαίνει.

Ο Brooks (1997: 449) υποστηρίζει ότι οι νεορεαλιστές απλά υποθέτουν ότι τα ορθολογικά κράτη θα αντιδράσουν με αυτόν τον τρόπο, και κατά συνέπεια θα είναι επιφυλακτικά στη διεθνή συνεργασία. Η ερμηνευτική ικανότητα του νεορεαλισμού βασίζεται στην υιοθέτηση του χειρότερου υποθετικού σεναρίου, που αποτελεί ένα «ενδεχόμενο», και όχι στην ίδια την άναρχη δομή του διεθνούς συστήματος. Ο Waltz επιδιώκει να προβλέψει τις ενέργειες των κρατών με μία κανονιστική διάθεση για το πώς θα έπρεπε τα κράτη να συμπεριφέρονται στη διεθνή πολιτική.

Ο θεσμικός φιλελευθερισμός επικεντρώνεται στον ρόλο των διεθνών οργανισμών. Θεωρεί ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα για τη συνεργασία μεταξύ των κρατών δεν είναι τα σχετικά κέρδη από τη συνεργασία, αλλά ο φόβος της εξαπάτησης, δηλαδή η πιθανότητα να μην τηρήσει ένα κράτος τα συμφωνηθέντα. Αν η συμφωνία είναι οικονομικού αντικειμένου και δεν τηρηθεί από όλα τα συμβαλλόμενα μέρη, τότε το άλλο κράτος μπορεί να έχει οικονομική ζημία, π.χ. δασμοί που δεν καταργήθηκαν, τιμή πώλησης πετρελαίου που δεν ήταν η συμφωνημένη. Μπορεί όμως η ζημία που θα υποστεί ένα κράτος από την μη τήρηση των συμφωνηθέντων να είναι καταστροφική. Για παράδειγμα ένα υποθετικό σενάριο: ένα κράτος είναι μέλος ενός οργανισμού συλλογικής ασφάλειας οπότε αναμένει ότι αν δεχτεί επίθεση, τότε αυτόματα όλα τα υπόλοιπα κράτη-μέλη θα κινητοποιηθούν για να αναχαιτίσουν τον επιτιθέμενο (αυτός ήταν ο αρχικός σκοπός ίδρυσης της Κοινωνίας των Εθνών). Το κράτος αυτό έχει επαρκείς ένοπλες δυνάμεις και στρατιωτική ισχύ για να επιτελέσει το ρόλο του στο πλαίσιο του οργανισμού συλλογικής ασφάλειας. Δεν έχει όμως επαρκή στρατιωτική ισχύ να αντιμετωπίσει ένα μεγάλο γειτονικό κράτος που έχει επεκτατικές βλέψεις εις βάρος του. Αν τελικά δεχτεί επίθεση, δεν θα μπορεί να την αποκρούσει μόνο του, βασίζεται στην ενεργοποίηση της συλλογικής άμυνας. Αν τα υπόλοιπα κράτη δεν κινητοποιηθούν με δικαιολογία ότι ο επιτιθέμενος είναι και αυτός μέλος του οργανισμού και το καταστατικό του οργανισμού δεν λέει κάτι ξεκάθαρο για αυτήν την περίπτωση, τότε το κράτος που υφίσταται την επίθεση θα είναι σε πολύ δυσχερή θέση.

Δεν υπάρχει μία εξουσία υπεράνω των κρατών που να διασφαλίζει την τήρηση των συμφωνιών, παρόλα αυτά συχνά τα κράτη συνεργάζονται για την επίτευξη κοινών στόχων. Η προβολή της συγκρουσιακής φύσης των διεθνών σχέσεων και η συστηματική αποδόμηση του δόγματος της αρμονίας των συμφερόντων προκάλεσε ως αντίδραση τη διερεύνηση των συνθηκών υπό τις οποίες μπορεί να αναπτυχθεί η «αποκεντρωμένη συνεργασία»⁴² μεταξύ

⁴² Ο Snidal (1996: 122) αναλύει την έννοια της αποκεντρωμένης συνεργασίας στις διεθνείς σχέσεις ως «θεωρία ορθολογικής συνεργασίας» που βασίζεται στη θεωρία παιγνίων. Αυτό το θεωρητικό πρόγραμμα βασίζεται στα λεγόμενα «δημώδη θεώρηματα» (*Folk theorems*), που δείχνουν ότι η συνεργασία είναι δυνατή σε επαναλαμβανόμενα παίγνια (Fundeberg & Maskin 1986), με σημαντικότερο το επαναλαμβανόμενο παίγνιο του

των κυρίαρχων κρατών (Martin 1999: 51). Η επιλογή των κρατών να συνεργαστούν γίνεται επειδή είναι σύμφωνη με τις δεδομένες προτιμήσεις τους και επειδή εξυπηρετεί το εθνικό τους συμφέρον, όπως αυτό ορίζεται σε κάθε περίπτωση. Η φυσική κατάσταση δεν είναι συνεχώς και πάντα ένας «πόλεμος όλων εναντίων όλων» όπως υποστήριξε ο Hobbes (2006).

Η διεθνής τάξη συνδέεται σε σημαντικό βαθμό με τους διεθνείς θεσμούς και τα διεθνή καθεστώτα (*international regimes*) που ορίζονται ως:

Σύνολα ρητών ή σιωπηρά αποδεκτών αρχών, νορμών, κανόνων και διαδικασιών λήψης αποφάσεων γύρω από τις οποίες συγκλίνουν οι προσδοκίες των δρώντων σε έναν τομέα των διεθνών σχέσεων. Οι αρχές αφορούν κοινές πεποιθήσεις γεγονότων, αιτιότητας και ευθυκρισίας [rectitude] και κοινές αξίες. [⁴³] Οι νόρμες είναι δεδομένες συμπεριφορές με βάση δικαιώματα και υποχρεώσεις. Οι κανόνες είναι ειδικές επιταγές ή απαγορεύσεις δράσης. Οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων είναι οι επικρατούσες πρακτικές για τη διαμόρφωση και την εφαρμογή των συλλογικών επιλογών. (Krasner 1982b: 186)

Αυτός ο ορισμός των διεθνών καθεστώτων είναι ευρέως διαδεδομένος και αφορά μία ευρεία έννοια των διεθνών θεσμών, πέρα από τις τυπικές συμφωνίες μεταξύ κρατών που ιδρύουν διεθνείς οργανισμούς για ένα σκοπό. Κατά τον Young (1986: 107) τα διεθνή καθεστώτα θα έπρεπε να θεωρούνται ως «κοινωνικοί θεσμοί» (*social institutions*), που αποτελούν αναγνωρισμένες πρακτικές που αποδίδουν διακριτούς ρόλους και συνδέονται με κανόνες ή κοινωνικές συμβάσεις που καθορίζουν τις σχέσεις μεταξύ των κατόχων των ρόλων. Συμβάλλουν λοιπόν στην ανάπτυξη χαρακτηριστικών διεθνούς κοινωνίας στο διεθνές σύστημα. Αυτό είναι περισσότερο εμφανές στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Πως προκύπτουν τα διεθνή καθεστώτα και ποιος ο ρόλος τους και η σημασία τους στην εξωτερική πολιτική; Οι ρεαλιστές θεωρούν ότι οι διεθνείς θεσμοί αντικατοπτρίζουν τα συμφέροντα των κρατών που τους δημιουργήσαν και δεν επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική αυτοδύναμα. Οι διεθνείς θεσμοί επηρεάζονται από τα ισχυρά κράτη και εξαρτώνται από αυτά.

Η υπεροχή ενός κράτους στο διεθνές σύστημα, έχει συνδεθεί με την ειρήνη, τη σταθερότητα και την ανάπτυξη των διεθνών θεσμών. Τουλάχιστον μέχρι η υπεροχή αυτή να αρχίσει να χρησιμεύει στο να παραβιάζει την κυριαρχία ενός κράτους και να ασκεί καταναγκασμό, μειώνοντας την ανεξαρτησία του⁴⁴.

διλήμματος του φυλακισμένου (*iterated prisoners' dilemma*). Σημαντικό μειονέκτημα της ορθολογικής συνεργασίας είναι ότι δεν ενσωματώνει στην ανάλυση το ρόλο των διεθνών θεσμών (Snidal 1996: 123).

⁴³ Για παράδειγμα το σύγχρονο καθεστώς νομισματικής συνεργασίας βασίζεται στην αρχή των ελεύθερων οικονομικών συναλλαγών.

⁴⁴ Δηλαδή το εκκρεμές του Watson που αναφέρθηκε αρχίζει να κλίνει από την ηγεμονία προς την κυριαρχία.

Όλα αυτά περιλαμβάνονται στη βασική θέση της «θεωρίας της ηγεμονικής σταθερότητας» ότι είναι περισσότερο πιθανό να διαμορφωθεί ένα ανοικτό και σταθερό διεθνές οικονομικό σύστημα, αν υπάρχει μία δεσπόζουσα δύναμη που να εγγυάται ουσιαστικά τις συμφωνίες συνεργασίας. Το ανοικτό σύστημα διεθνούς εμπορίου έχει αποδοθεί σε έναν ηγεμόνα, ο οποίος είναι απαραίτητος επειδή έχει ένα ειδικό συμφέρον στο διεθνές εμπόριο και έχει τις δυνατότητες και τα μέσα να «αστυνομεύει» τη συμπεριφορά των άλλων. Η θεωρία αποδίδει στην ύπαρξη ενός ηγεμόνα και την μακροοικονομική συνεργασία για τα διεθνή νομισματικά συστήματα, όπως τον κλασικό κανόνα του χρυσού, το σύστημα Bretton-Woods, και την Οικονομική και Νομισματική Ένωση (Milner 1997: 24).

Η «θεωρία της ηγεμονικής σταθερότητας» οφείλει την ονομασία της και τον αρχικό ορισμό της στον Keohane⁴⁵:

«Οι ηγεμονικές δομές ισχύος, όπου κυριαρχεί ένα κράτος, είναι πιο δεκτικές στην ανάπτυξη διεθνών καθεστώτων, που οι κανόνες τους είναι σχετικά λεπτομερείς και τηρούνται... Η παρακμή των ηγεμονικών δομών ισχύος μπορεί να προοιωνίζει την παρακμή της δύναμης των αντίστοιχων διεθνών οικονομικών καθεστώτων.»

Υποστηρίζει ότι η ηγεμονική ισχύς προσδιορίζει τα διεθνή καθεστώτα και ο ηγεμόνας μπορεί να διατηρεί τα διεθνή καθεστώτα που προτιμά. Ο κατακερματισμός της ηγεμονικής ισχύος οδηγεί σε πολυδιάσπαση το διεθνές οικονομικό σύστημα, λόγω του ανταγωνισμού μεταξύ των κρατών. Η απουσία ηγεμόνα, ή η αποδυνάμωση του, μπορεί να οδηγεί σε οικονομικό και εμπορικό ανταγωνισμό. Αντίθετα, η συγκέντρωση της ισχύος συνεισφέρει στη σταθερότητα (Keohane 1989: 78).

Οι θεσμικοί φιλελεύθεροι δέχονται ότι τα ισχυρά κράτη μπορούν να δημιουργούν διεθνείς θεσμούς για να μειώνεται το κόστος διακυβέρνησης του διεθνούς συστήματος. Όταν τα ηγεμονικά κράτη παρακμάσουν και η ισχύς τους μειωθεί, τότε οι διεθνείς θεσμοί δεν είναι σίγουρο ότι θα ακολουθήσουν την παρακμή του ηγεμόνα, αλλά είναι πιθανό να παραμείνουν ως κεκτημένο στη διεθνή πολιτική, επειδή εξυπηρετούν ευρύτερους στόχους της εξωτερικής πολιτικής των κρατών. Επιτελούν χρήσιμες λειτουργίες και διευκολύνουν τη συνεργασία. Διευκολύνουν την πληροφόρηση και τη διαφάνεια για τις προθέσεις των άλλων κρατών. Συμβάλλουν στην τήρηση των συμφωνιών και μειώνουν τα κόστη συναλλαγών μεταξύ των κρατών, όπως και τις αρνητικές εξωτερικότητες (Keohane 1984). Βοηθάνε να ξεπεραστεί ένα βασικό πρόβλημα στη διεθνή συνεργασία: ο φόβος της εξαπάτησης, δηλαδή η μη τήρηση των συμφωνιών.

⁴⁵ Ο Keohane πρωτο-δημοσίευσε σχετικά το άρθρο "The theory of hegemonic stability and changes in international economic regimes, 1967-1977" στο: Holsti & Siverson (1980). Το απόσπασμα σε εισαγωγικά από Guzzini (1998: 143).

Η θεωρία της ηγεμονικής σταθερότητας έχει δύο βασικές παραλλαγές: τη φιλελεύθερη με βασικό εκπρόσωπο τον Kindleberger και τη ρεαλιστική με βασικό εκπρόσωπο τον Gilpin. Ειδικά στη διεθνή πολιτική οικονομία ο ρόλος μιας μεγάλης δύναμης, ενός ηγεμόνα ή ηγέτη⁴⁶, είναι πολύ σημαντικός για τη σταθερότητα του διεθνούς οικονομικού συστήματος και την εύρυθμη λειτουργία των θεσμών του. Ο Kindleberger (1986 [1973]: 289-295) υποστήριξε ότι η οικονομική κρίση που ξεκίνησε το 1929 ήταν τόσο σοβαρή λόγω της ανικανότητας της Βρετανίας και της απροθυμίας των ΗΠΑ να αναλάβουν την ευθύνη σταθεροποίησης του διεθνούς οικονομικού συστήματος, επιτελώντας τις πέντε λειτουργίες ενός ηγέτη:

- (1) Να διατηρήσει μία σχετικά ανοικτή αγορά που να απορροφά την πλεονάζουσα ή αδιάθετη παραγωγή των υπολοίπων κρατών (*distress goods*).
- (2) Να παρέχει σταθερά δάνεια με μακρύ ορίζοντα αποπληρωμής για την αντιμετώπιση της ύφεσης (*countercyclical long-term lending*).
- (3) Να παρέχει ένα σχετικά σταθερό σύστημα συναλλαγματικών ισοτιμιών.
- (4) Να διασφαλίζει το συντονισμό των μακροοικονομικών πολιτικών.
- (5) Να λειτουργεί ως δανειστής εκτάκτου ανάγκης (*lender of last resort*), παρέχοντας ρευστότητα κατά τη διάρκεια οικονομικών κρίσεων.

Αυτές οι λειτουργίες κατά τον Kindleberger πρέπει να οργανώνονται και να εκτελούνται από ένα κράτος-ηγέτη, το οποίο αναλαμβάνει την ευθύνη για το σύστημα. Αν δεν υπάρχει ένα κράτος ικανό και πρόθυμο να δράσει ως σταθεροποιητής του συστήματος, τότε κάθε τυχαίο σοκ στο ασταθές σύστημα θα μπορούσε να το θέσει σε τροχιά ύφεσης και κρίσης. Το διεθνές οικονομικό σύστημα έχει μία «λανθάνουσα» αστάθεια, η οποία μπορεί να επιδεινωθεί αν δεν υπάρχει ένας σταθεροποιητής (Kindleberger 1986 [1973]: 290). Η βασική λειτουργία του ηγέτη/ηγεμόνα είναι ουσιαστικά ότι παρέχει ρευστότητα στα κράτη να ξεπεράσουν την κρίση (*lender of last resort*). Οι ΗΠΑ μεταπολεμικά δημιούργησαν διεθνείς οικονομικούς θεσμούς όπως το ΔΝΤ ακριβώς για να παρέχουν ρευστότητα στα κράτη, ενώ η πρόσβαση στην μεγάλη αμερικανική αγορά ήταν μία έμμεση μορφή χρηματοδότησης της οικονομικής ανάκαμψης των κρατών του δυτικού μπλοκ ειδικά τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

Τα διεθνή καθεστώτα λοιπόν συμβάλουν στη διαμόρφωση διεθνούς ή περιφερειακής τάξης. Εξ ορισμού αποτελούν «μερικές τάξεις» (*partial orders*) αναφορικά με συγκεκριμένα θέματα (*issue areas*), όπως το διεθνές εμπόριο (ΠΟΕ) ή τις πιστωτικές αγορές (ΔΝΤ). Τα κράτη μπορεί να συνεργάζονται μέσω των διεθνών καθεστώτων σε κάποια πεδία, ενώ σε άλλα πεδία μπορεί να ισχύει η αρχή της αυτοβοήθειας και να αποφασίζουν μόνα τους πώς θα πράξουν (Hasenclever et al. 1997a: 59).

⁴⁶ Στη φιλελεύθερη παραλλαγή ο Kindleberger αναφέρει ηγέτη αφού ασκείται ηγεσία με κοινωνικό σκοπό. Στην ρεαλιστική παραλλαγή προτιμάται ο όρος ηγεμόνας που ορίζεται με βάση την ισχύ.

Η διεθνής συνεργασία σημαίνει ότι τα κράτη προσαρμόζουν τη συμπεριφορά τους στις πραγματικές ή αναμενόμενες προτιμήσεις των άλλων σε έναν τομέα, μέσα από μία διαδικασία συντονισμού των πολιτικών τους (Keohane, 1984: 51-52). Αν τα κράτη μπορούσαν να επιτύχουν μέγιστα οφέλη ανεξάρτητα από τις επιλογές των άλλων τότε δεν θα υπήρχε η ανάγκη για πραγματική συνεργασία, ούτε για διεθνείς θεσμούς και οργανισμούς.

Τα κράτη βρίσκονται σε μία κατάσταση «στρατηγικής αλληλεξάρτησης», όπου η ικανότητα κάποιου να επιτύχει τους στόχους τους, εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις επιλογές του άλλου (Milner 1991: 82). Αν δεν υπάρχει ανάγκη προσαρμογής των πολιτικών των κρατών για την επίτευξη κοινών σκοπών, τότε θα υπάρχει αρμονία (*harmony*) και η μεγιστοποίηση της ωφελιμότητας κάθε κράτους θα εξαρτάται αποκλειστικά από τις δικές του επιλογές. Αν δεν υπάρχει αρμονία και τα κράτη επιμένουν σε πολιτικές που δεν είναι συμβατές, έχουμε διαφωνία (*discord*). Με τη συνεργασία τους τα κράτη επιδιώκουν να ξεπεράσουν τη διαφωνία, ώστε καθένα να δύναται να επιτύχει τους σκοπούς του. Σε περίπτωση που η διαφωνία είναι έντονη και τουλάχιστον ένας δρώντας προτιμά να μη συνεργαστεί λόγω μεγαλύτερου ατομικού οφέλους σε σχέση με αυτό που θα αποκόμιζε από τη συνεργασία, υπάρχει «αδιέξοδος» (*deadlock*) (Grieco 1988b: 609 και Snidal 1985c: 927). Στο αδιέξοδο, η αλληλεπίδραση δύο δρώντων δεν οδηγεί σε συνεργασία, αλλά πιθανότερα σε σύγκρουση (Oye 1985b: 7).

Η επιστημονική συζήτηση για τη διεθνή συνεργασία και το ρόλο των διεθνών θεσμών, επικεντρώθηκε αρχικά στις διαφορές νέο-ρεαλιστικών και νέο-φιλελεύθερων προσεγγίσεων και κατόπιν ανέδειξε και τα κοινά τους σημεία. Ένα σημαντικό κοινό σημείο μεταξύ ρεαλιστικών και φιλελεύθερων προσεγγίσεων είναι το ρασιοναλιστικό τους υπόβαθρο⁴⁷. Μία βασική υπόθεση που στηρίζεται στην θεωρία της ορθολογικής επιλογής, είναι ότι «τα κράτη χρησιμοποιούν τους διεθνείς θεσμούς για να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς τους και τους σχεδιάζουν ανάλογα» (Koremenos et al. 2001: 762). Τα κράτη δρουν με γνώμονα την εξυπηρέτηση του εθνικού συμφέροντος τους (*self-interested actors*) με όρους μεγιστοποίησης του κρατικού οφέλους.

Οι ρασιοναλιστικές προσεγγίσεις θεωρούν ότι οι προτιμήσεις των κρατών είναι σχετικά σταθερές και δεδομένες. Η έννοια του ορθολογισμού εξαρτάται από τα κανονιστικά κριτήρια που επιλέγει κάποιος για να ελέγξει αν μία συμπεριφορά είναι ορθολογική (Foka-Kavaliaraki & Hatzis 2011: 8). Η θεωρία της ορθολογικής επιλογής, όπως χρησιμοποιείται και στις διεθνείς σχέσεις, υποδεικνύει τον «άριστο τρόπο» (*optimal way*) με τον οποίο ένα

⁴⁷ Δηλαδή η θεωρία της ορθολογικής επιλογής στις διεθνείς σχέσεις: οι αποφάσεις λαμβάνονται στη βάση υπολογισμών κόστους-οφέλους, από ορθολογικούς δρώντες που προωθούν τα συμφέροντα τους. Στην πραγματικότητα τα κράτη δεν συμπεριφέρονται πάντα «ορθολογικά». Στην ανάλυση εξωτερικής πολιτικής εξετάζονται όλοι οι παράγοντες που συνέβαλλαν στη λήψη μιας απόφασης από ένα κράτος.

άτομο ή ένα κράτος θα αξιολογήσει τις εναλλακτικές του, ώστε να πάρει τις κατάλληλες αποφάσεις για να μεγιστοποιήσει το προσδοκώμενο όφελος του με βάση τις προτιμήσεις του. Για αυτό η θεωρία είναι και περιγραφική, αλλά και κανονιστική (Foka-Kavaliari & Hatzis 2011: 9).

Εφαρμόζοντας στην εξωτερική πολιτική τη θεωρία του ορθολογισμού των κρατών μπορούμε να κάνουμε τεκμηριωμένες υποθέσεις για τις προτιμήσεις των άλλων κρατών και υποθέσεις για τις επιλογές και τις αποφάσεις στην εξωτερική πολιτική τους. Αυτές οι υποθέσεις θα είναι πιο βάσιμες και τεκμηριωμένες όταν συμπεριλάβουμε στην ανάλυση και παράγοντες όπως τον τύπο του καθεστώτος, την προσωπικότητα του ηγέτη, το πως η γραφειοκρατία προσεγγίζει τα θέματα. Π.χ. αν υπάρχει μία «λευκή βίβλος» για την εξωτερική πολιτική θα περιέχει γενικές στρατηγικές κατευθύνσεις και τα γενικά κανονιστικά κριτήρια με βάση τα οποία ένα κράτος θεωρεί πως πρέπει να κινηθεί για να διασφαλίσει τα συμφέροντά του, θα είναι ενδεικτική των αποφάσεων που είναι πιθανότερο να ληφθούν για κάποια σημαντικά ζητήματα.

Η σημασία των δεδομένων προτιμήσεων των κρατών σε μία θεωρία ή ένα μοντέλο, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ίδια τη θεωρία ή το μοντέλο και τους σκοπούς για τους οποίους έχει κατασκευαστεί (Powell 1994: 320). Το γεγονός ότι οι προτιμήσεις των κρατών μπορεί να λαμβάνονται ως δεδομένες από τη θεωρία, δεν διευκρινίζει αν επικρατεί η συνεργασία ή ο ανταγωνισμός, εξαρτάται από τις περιστάσεις (Powell 1994: 320-1). Σε μία κρίση μεταξύ δύο πυρηνικών δυνάμεων, το κράτος έχει την επιλογή (1) να επικρατήσει στην κρίση, (2) να υποχωρήσει και να αποφύγει τον πυρηνικό πόλεμο, ή (3) να κλιμακώσει την αντίδραση του και ίσως να γίνει πυρηνικός πόλεμος. Οι προτιμήσεις είναι δεδομένες σε αυτό το μοντέλο, αλλά είναι εύλογο ότι ένα κράτος προτιμά την πρώτη επιλογή από τη δεύτερη και την δεύτερη από την τρίτη. Υπάρχουν και ειδικές καταστάσεις που δεν είναι εύκολο να υποθέσουμε τις προτιμήσεις επί των αποτελεσμάτων, όπως τι είδους εμπορικές συμφωνίες μπορεί ένα κράτος να προτιμά. Σε αυτήν την περίπτωση είναι χρήσιμη η κατανόηση του τρόπου με τον οποίο σχηματίζονται οι προτιμήσεις και εδώ συμβάλλει η ανάλυση εξωτερικής πολιτικής. Οι διεθνείς οργανισμοί προσφέρουν πλαίσια διαβούλευσης και δομημένες ατζέντες που διευκολύνουν το διάλογο μεταξύ των κρατών, αποκαλύπτουν τις προτιμήσεις τους και τελικά οδηγούν σε συμφωνίες που είναι πιθανότερο να τηρηθούν.

Ο πιο σημαντικός τρόπος με τον οποίο η διεθνής αλληλεπίδραση και οι διεθνείς θεσμοί μπορούν να αλλάξουν τις προτιμήσεις είναι μέσω της εσωτερικής πολιτικής (domestic politics). Ο φιλελευθερισμός υποστηρίζει ότι τα κράτη δεν είναι ίδια και ότι οι προτιμήσεις διαμορφώνονται κατά ένα σημαντικό μέρος, στο εσωτερικό των κρατών. Στο βαθμό που αυτό είναι σωστό, τότε οι διεθνείς διακανονισμοί μπορούν να αλλάξουν την ισχύ, τις πεποιθήσεις (beliefs) και τους στόχους των κοινωνικών ομάδων, επηρεάζοντας και τις διεθνείς σχέσεις

(Jervis 1999: 61). Τα κράτη μπορεί να είναι ορθολογικοί δρώντες και να επιδιώκουν τη συνεργασία ή την επικράτηση στον ανταγωνισμό, ανάλογα με την ιεράρχηση των προτιμήσεων τους.

Ο ρεαλισμός εξηγεί πως τα κράτη αλληλοεπιδρούν, αλλά τα συμφέροντα τους τα εκλαμβάνει ως δεδομένα. Ο φιλελευθερισμός μπορεί να συμπληρώσει τον ρεαλισμό σε αυτό το σημείο. Η φιλελεύθερη θεωρία μπορεί να κατευθύνει την προσοχή στην αλληλεπίδραση παραγόντων στο εσωτερικό ενός κράτους (*domestic politics*), με διεθνείς παράγοντες⁴⁸. Η ρεαλιστική θέση ότι τα κράτη δρουν για να εξυπηρετήσουν τα στενά εθνικά συμφέροντα τους είναι μία ταυτολογία, αν δεν αναλυθεί πως τα συμφέροντα γίνονται αντιληπτά και πως επαναπροσδιορίζονται (Nye 1988: 239).

Ο Nye (1988: 246) διακρίνει τρεις βασικές παραλλαγές της κλασσικής φιλελεύθερης θεωρίας που μπορούν να επηρεάζουν τις προτιμήσεις των κρατών στην εξωτερική πολιτική τους και για τους διεθνείς οργανισμούς:

- (1) Η παραλλαγή του εμπορικού φιλελευθερισμού, όπου τα κράτη εμπλέκονται στο διεθνές εμπόριο με σκοπό την αποκόμιση κερδών.
- (2) Η παραλλαγή του δημοκρατικού φιλελευθερισμού, υποστηρίζει ότι το δημοκρατικό-ρεπουμπλικανικό πολίτευμα των κρατών συμβάλλει στις ειρηνικές διεθνείς σχέσεις (σχετική και η θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης που παρουσιάζεται στο παρόν).
- (3) Ο ρυθμιστικός φιλελευθερισμός υποστηρίζει τη σημασία των κανόνων και των θεσμών στις διεθνείς σχέσεις (εδώ εντάσσεται και ο Keohane 1984).
- (4) Μία τέταρτη παραλλαγή της φιλελεύθερης θεωρίας, που προσθέτει ο Nye στις παραπάνω, είναι ο «κοινωνιολογικός φιλελευθερισμός» που υποστηρίζει ότι οι υπερεθνικές επαφές και οι υπερεθνικοί συνασπισμοί συμφερόντων, μπορούν να επιδράσουν στη συμπεριφορά των κρατών και στον ορισμό των κρατικών συμφερόντων.

Το βασικό πρόβλημα στη διεθνή συνεργασία είναι ο φόβος της μη τήρησης των συμφωνιών. Ακόμα και όταν είναι αμοιβαία επωφελής για τα κράτη, υπάρχει πάντα το ενδεχόμενο να μην τηρηθούν οι συμφωνίες, ή το ένα μέρος να προσπαθήσει να εξαπατήσει το άλλο. Το να μην τηρηθεί μια συμφωνία είναι ένα ενδεχόμενο και όχι μία βεβαιότητα. Από ορθολογικής απόψεως εξαρτάται από το αν το προσδοκώμενο όφελος της μη τήρησης της συμφωνίας για ένα κράτος, είναι μεγαλύτερο από την επιλογή της συνεργασίας και της τήρησης της συμφωνίας. Η βέλτιστη στρατηγική κάθε κράτους χωριστά μπορεί να είναι να μη συνεργαστεί, όμως αυτό μπορεί να κάνει αδύνατη την επίτευξη ενός καλού ή βέλτιστου αποτελέσματος στο πλαίσιο ενός διεθνούς οργανισμού. Για να ξεπεράσει αυτή τη δυσκολία στη λήψη αποφάσεων με τη μεγάλη διεύρυνση του 2004, η ΕΕ εισήγαγε τη διαδικασία

⁴⁸ Αναλύεται σε ειδική ενότητα παρακάτω.

ειδικής πλειοψηφίας και μείωσε τη δυνατότητα ενός κράτους-μέλους να μπλοκάρει τη λήψη αποφάσεων.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτυχίας στην πολυμερή συνεργασία είναι η αποτυχία στη συλλογική δράση για την παραγωγή κοινών ή συλλογικών αγαθών⁴⁹. Κατά τον Olson (1991: 30): «*Η επίτευξη οποιασδήποτε κοινής σκοποθεσίας ή η ικανοποίηση οποιασδήποτε κοινού συμφέροντος σημαίνει ότι η ομάδα για την οποία γίνεται λόγος έχει εφοδιαστεί με ένα δημόσιο ή συλλογικό αγαθό*». Στα κοινά αγαθά ισχύει η αρχή του μη αποκλεισμού (κανένα μέλος της ομάδας δεν μπορεί να αποκλειστεί από την απόλαυσή τους) και της από κοινού απόλαυσης (η απόλαυση του δημοσίου αγαθού από ένα μέλος της ομάδας δεν μειώνει την απόλαυση για άλλο μέλος) (Hardin 1982: 17). Αν κάποιο από τα μέλη μιας ομάδας δεν συνεισφέρει στην παραγωγή τους, δεν μπορεί να αποκλειστεί από αυτά⁵⁰. Η βέλτιστη ατομική στρατηγική είναι να μην συνεισφέρει κανένα μέλος της ομάδας στην παραγωγή τους, αλλά να επιλέξουν να είναι free riders, δηλ. «τσαμπατζήδες»⁵¹ (Hardin 1971). Όμως αν ακολουθήσουν όλοι τη βέλτιστη ατομική στρατηγική τους τότε το συλλογικό αγαθό δεν θα παραχθεί καθόλου ή θα υπο-παραχθεί. Κάθε οργάνωση έχει ως σκοπό την παροχή συλλογικών αγαθών και η επιτυχής λειτουργία της εξαρτάται από τον περιορισμό του προβλήματος του τσαμπατζή (Frohlich & Oppenheimer 1970: 105).

Η παραγωγή συλλογικών αγαθών κατά τον Olson (1991: 75-89) εξαρτάται από τον τύπο της ομάδας. «Μικρές» χαρακτηρίζονται εκείνες οι ομάδες στις οποίες ένα ή περισσότερα μέλη απολαμβάνουν ένα τόσο μεγάλο μερίδιο του συλλογικού αγαθού, ώστε να προτιμούν να καλύψουν ατομικά το συνολικό κόστος παροχής του. Οι μικρές ομάδες είναι ευκολότερο να καταστούν «προνομιούχες» και να παρέχουν στα μέλη τους ένα συλλογικό αγαθό (Olson 1991: 80). «Προνομιούχος» είναι μία ομάδα όταν ένα μεμονωμένο μέλος της, ή τουλάχιστον ορισμένα από αυτά, έχουν κίνητρο για την παροχή ενός συλλογικού αγαθού, ακόμα και αν χρειαστεί να αναλάβουν εξολοκλήρου το κόστος της παροχής του.

Στον τύπο της «ενδιάμεσης» ομάδας (*intermediate*) κανένα μεμονωμένο μέλος δεν έχει επαρκές μερίδιο οφέλους από το συλλογικό αγαθό, ώστε να αναλάβει από μόνο του την

⁴⁹ Παράδειγμα η διεθνής προστασία του περιβάλλοντος. Στη διεθνή πολιτική που δεν υπάρχει δημόσιο, τα αγαθά είναι πιο δόκιμο να χαρακτηρίζονται «κοινά» ή «συλλογικά». Τέτοια μπορούν να είναι η οικονομική και η πολιτική σταθερότητα, η ασφάλεια, η διεθνής προστασία του περιβάλλοντος, κτλ. Συχνά τα κοινά αγαθά δεν παρέχονται σε όλα τα κράτη της υφλίου. Π.χ. όσα κράτη συμμετέχουν στους διεθνείς οικονομικούς θεσμούς απολαμβάνουν τη γενική οικονομική σταθερότητα της μεταπολεμικής οικονομικής τάξης. Σε αυτήν την περίπτωση τα αγαθά είναι κοινά μόνο για τα μέλη της ομάδας (*club goods*), π.χ. τα κράτη μέλη σε ένα διεθνή οργανισμό, αλλά όχι για τα υπόλοιπα κράτη.

⁵⁰ Αυτό ισχύει για ένα μέλος μιας κοινωνίας. Π.χ. ένα άτομο που δεν πληρώνει φόρους δεν μπορεί να εξαιρεθεί από την παροχή του δημοσίου/κοινού αγαθού της ασφάλειας. Στη διεθνή συνεργασία όμως οι συνθήκες μπορεί να διαφέρουν και να έχουμε κοινά αγαθά που στην ουσία είναι *club goods*, δηλαδή τα απολαμβάνει μία ομάδα κρατών, π.χ. σταθερότητα τα κράτη-μέλη του NATO.

⁵¹ Στα ελληνικά ο όρος “free rider” μπορεί να αποδοθεί ως «λαθρεπιβάτης» ή «τσαμπατζής», προτιμάται ο 2ος.

παροχή του. Ενώ τα μέλη της δεν είναι τόσα πολλά ώστε να μην γίνεται αντιληπτό ποιο μέλος συμβάλλει ή όχι στην παροχή του συλλογικού αγαθού. Υπάρχουν οι ίδιες πιθανότητες αυτό να παραχθεί ή να μην παραχθεί. Με την κατάλληλη οργάνωση και συντονισμό μία ενδιάμεση ομάδα μπορεί να καταφέρει να παρέχει το συλλογικό αγαθό.

Αν η ομάδα είναι «μεγάλη» τότε η συμβολή μεμονωμένου μέλους της στην παροχή του συλλογικού αγαθού δεν θα έχει επίδραση σε κανένα άλλο μέλος ώστε αυτό να αλλάξει τη συμπεριφορά του. Σε μία ενδιάμεση ή μεγάλη ομάδα απαιτούνται «επιλεκτικά κίνητρα»⁵², ώστε ένα ορθολογικό μέλος της να πράξει με γνώμονα και το ομαδικό συμφέρον. Τα κίνητρα μπορούν να είναι θετικά ή αρνητικά, δηλαδή να αφορούν αμοιβές για τα μέλη της ομάδας που αναλαμβάνουν την παροχή του συλλογικού αγαθού, ή κυρώσεις ή/και καταναγκασμό για εκείνα τα μέλη που δεν συνεισφέρουν. Οι μεγάλες ομάδες χαρακτηρίζονται από τον Olson και ως «λανθάνουσες» ομάδες, «επειδή έχουν λανθάνουσα δύναμη, αλλά αυτή η δύναμη μπορεί να πραγματοποιηθεί ή να κινητοποιηθεί μόνο με τη βοήθεια επιλεκτικών κινήτρων».

Οι Frohlich & Oppenheimer (1970) υποστήριξαν ότι η συνεισφορά ενός μέλους μιας ομάδας εξαρτάται από την εκτίμηση του για την προθυμία των υπολοίπων μελών της να συνεισφέρουν και οι συγκλίνουσες προσδοκίες μπορούν να είναι αρκετές για να επιτευχθεί η επιθυμητή συλλογική δράση. Ο Hardin (1971: 472) θεώρησε ότι η λογική του προβλήματος της συλλογικής δράσης για «λανθάνουσες» ή ενδιάμεσες ομάδες, είναι η λογική του παιγνίου του διλήμματος του φυλακισμένου⁵³ με περισσότερους από 2 δρώντες.

Ο ηγέτης που προσδιορίζει ο Kindleberger είναι αυτός που θα κάνει την ομάδα να λειτουργήσει ή θα παράγει ο ίδιος τελικά το ζητούμενο συλλογικό αγαθό της σταθερότητας. Το κόστος όμως για την παραγωγή του θα βαρύνει τον ηγέτη και δεν αναφέρεται κάτι για ανταλλάγματα ή κάποιο τίμημα που θα καταβάλλουν οι ωφελούμενοι. Αυτό το κόστος θα προκαλέσει μείωση της ισχύος του ηγέτη/ηγεμόνα και τη μοιραία παρακμή του. Σύμφωνα με τον ρεαλισμό, τα κράτη ενδιαφέρονται για την διαφύλαξη της σχετικής τους θέσης στο σύστημα. Ειδικά ο ηγεμόνας έχει ένα ειδικό ενδιαφέρον στην διατήρηση της θέσης υπεροχής του και είναι ορθολογικό να επιδιώκει, τουλάχιστον μεταξύ άλλων, τις συνθήκες αναπαραγωγής της ηγεμονίας του. Αυτό σημαίνει ότι τα αλτρουιστικά κίνητρα που αποδίδει στον ηγέτη ο Kindleberger, δεν είναι πιθανόν να υπερισχύουν, ή να συγκρούονται με το στενό συμφέρον του. Μπορεί επίσης να επιλέξει να λειτουργεί σαν μία κυβέρνηση και να

⁵² Τα «επιλεκτικά κίνητρα» δεν λειτουργούν με τον ίδιο τρόπο σε όλα τα μέλη της ομάδας, για κάποια μέλη έχουν μεγαλύτερη βαρύτητα στη λήψη αποφάσεων (Olson 1991: 87-8).

⁵³ Για μία απλή παρουσίαση του παίγνιου του διλήμματος του φυλακισμένου βλ.

https://el.wikipedia.org/wiki/%CE%94%CE%AF%CE%BB%CE%B7%CE%BC%CE%BC%CE%B1_%CF%84%CE%BF%CF%85_%CF%86%CF%85%CE%BB%CE%B1%CE%BA%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%AD%CE%BD%CE%BF%CF%85

παρέχει το συλλογικό αγαθό «φορολογώντας» τα υπόλοιπα κράτη για την παροχή του⁵⁴. Τα υπόλοιπα κράτη θα είναι απρόθυμα να φορολογηθούν, αλλά πιθανόν να υποκύψουν στην ανώτερη ισχύ του ηγεμόνα. Αν λαμβάνουν καθαρά οφέλη από την παροχή του συλλογικού αγαθού, τότε μπορεί να αναγνωρίζουν και ένα βαθμό νομιμότητας στην ηγεμονία και να την αποδέχονται ή και να την υποστηρίζουν (Snidal 1985a: 587). Ο εξαναγκασμός είναι πάντα πιθανός, αλλά επειδή έχει μεγάλο κόστος, κάθε τάξη επιδιώκεται να αποκτήσει και έναν βαθμό νομιμοποίησης και για αυτό ο ηγεμόνας είναι αναγκασμένος να τηρεί λεπτές ισορροπίες.

Ο Gilpin υποστήριξε ότι ο ηγεμονισμός έχει ευρύτερες συνέπειες, όχι μόνο για την οικονομία, αλλά και γενικότερα για το διεθνές σύστημα, επειδή αποτελεί παράγοντα σταθερότητας, αλλά και αλλαγής:

Η θεωρία της διεθνούς πολιτικής αλλαγής [...] στηρίζεται στην υπόθεση ότι όλη η ιστορία του διεθνούς συστήματος αφορά την άνοδο και την πτώση των διαφόρων αυτοκρατοριών και των υπερεχόντων κρατών, που κατά την περίοδο της ηγεμονίας τους στις διεθνείς υποθέσεις προσέδωσαν τάξη και σταθερότητα στο διεθνές σύστημα. (Gilpin 1981: 42)

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται ο ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος των ηγεμονικών κρατών στο διεθνές σύστημα, στους διεθνείς θεσμούς και στην εξωτερική πολιτική των κρατών, καθώς μπορούν να επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, τις επιλογές στην εξωτερική πολιτική των υπολοίπων.

⁵⁴ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι δηλώσεις του Προέδρου των ΗΠΑ Τραμπ ότι οι σύμμαχοι στο NATO πρέπει να συνεισφέρουν στη συλλογική άμυνα δαπανώντας για την άμυνα τους τουλάχιστον 2% του ΑΕΠ τους και 20% από αυτό το 2% του ΑΕΠ για εξοπλισμούς. Βλ. ενδεικτικά στοιχεία και δηλώσεις Τραμπ για το 2018 (πρόσβαση 24/3/2020) <https://www.euronews.com/2019/03/14/nato-pledge-which-european-countries-spend-over-2-of-gdp-on-defence> & https://www.nato.int/nato_static_files2014/assets/pdf/pdf_2019_11/20191129_pr-2019-123-en.pdf

3. Το κράτος στην ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής

Είδαμε ότι για να αντιμετωπίσουμε τα κράτη ως ορθολογικούς δρώντες στην εξωτερική πολιτική θα πρέπει να διερευνήσουμε πως διαμορφώνονται οι προτιμήσεις τους. Τα κράτη επιθυμούν τη μεγιστοποίηση του οφέλους τους και τη μείωση του κόστους τους. Η θεωρία και το διεθνές σύστημα ορίζουν πολύ γενικά τους στόχους των κρατών: επιβίωση, ισχύς, ασφάλεια, οικονομική ανάπτυξη, ευημερία, κτλ. Πως όμως αντιλαμβάνεται κάθε κράτος την έννοια της ισχύος; θα κτίσει πλοία, αεροπλάνα, θα αποκτήσει πυρηνικά όπλα; Πως θα επιτευχθεί η μεγιστοποίηση του οφέλους; οικονομική ανάπτυξη που απαιτεί πρώτες ύλες; θα στηριχθεί στο πετρέλαιο; στην τεχνολογία; Όλα αυτά εξαρτώνται από τις αποφάσεις που θα ληφθούν για την εξωτερική πολιτική από κάθε κράτος. Και οι αποφάσεις για την εξωτερική πολιτική επηρεάζονται από το διεθνές περιβάλλον και το διεθνές σύστημα, αλλά λαμβάνονται στο εσωτερικό των κρατών, από τις κυβερνήσεις, από τις αρμόδιες διπλωματικές υπηρεσίες, το υπουργείο άμυνας και άλλα υπουργεία κατά περίπτωση συναρμόδια, εγκρίνονται και υλοποιούνται.

Το ανοικτό διεθνές οικονομικό σύστημα έχει μία συγκεκριμένη επίδραση στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής. Η οικονομική αλληλεξάρτηση αποτελεί μία συνθήκη διεθνούς συνεργασίας, αφού θα είναι προς το συμφέρον των κρατών να συνεργαστούν διότι θα μπορούν να αποκομίσουν καθαρό όφελος, ειδικά όταν έχουν ανοικτές οικονομίες στο διεθνές εμπόριο. Αυτό θα ισχύει όταν τα κράτη θα διαμορφώσουν την προτίμηση της συνεργασίας στην εξωτερική πολιτική τους και θα αποδίδουν μεγαλύτερη σημασία στα οικονομικά οφέλη από ότι στον ανταγωνισμό. Στην εξωτερική πολιτική έχει μεγάλη σημασία ποιοι συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ποια η πολιτική κουλτούρα ενός κράτους που επηρεάζει την εξωτερική πολιτική του, κ.α.

Το πως διαμορφώνονται οι προτιμήσεις των κρατών αναλύεται στο επίπεδο ανάλυσης του κράτους στην εξωτερική πολιτική. Ποιοι είναι οι παράγοντες που επηρεάζουν τις προτιμήσεις στην εξωτερική πολιτική; Οι δικτατορίες είναι φιλοπόλεμες; Οι δημοκρατίες σε τι βαθμό διαπερνιούνται από τα επιμέρους συμφέροντα ομάδων; Η γραφειοκρατία, τα συλλογικά όργανα και οι οργανισμοί πως συμμετέχουν και επηρεάζουν τη λήψη αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική.

Μία σημαντική παράμετρος που επηρεάζει την εξωτερική πολιτική είναι το δημοκρατικό ή όχι καθεστώς ενός κράτους. Ακολουθώντας θα εξεταστεί ο ρόλος της εθνικής ταυτότητας και της κουλτούρας, καθώς και ο ρόλος της γραφειοκρατίας στη διαδικασία λήψης αποφάσεων.

3.1 Η εξωτερική πολιτική των δημοκρατικών κρατών

Ο φιλελευθερισμός συμβάλλει στην ειρήνη, τη σταθερότητα και την ευημερία των κρατών, αλλά δεν αρκεί για μια συνεργατική εξωτερική πολιτική. Ο 1^{ος} Παγκόσμιος Πόλεμος γκρέμισε τα ιδεαλιστικά οράματα του μεσοπολέμου (Angel 1910), ότι η οικονομική συνεργασία μπορεί να αποτρέψει τους πολέμους. Η σύνδεση των οικονομικών δομών, είτε είναι φιλελεύθερες είτε είναι μερκαντιλιστικές, με τη διεθνή ασφάλεια, υπερεκτιμά τη σημασία των οικονομικών παραγόντων για την ειρήνη και την ασφάλεια. Ένα διεθνές οικονομικό σύστημα απαιτεί για τη δημιουργία του, ένα πολιτικό περιβάλλον όπου η χρήση βίας είναι περιορισμένη (Buzan 1984). Η λογική είναι ανάλογη με αυτή του Hobbes, ότι η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων από το κράτος είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη της οικονομικής δραστηριότητας. Τα ιστορικά παραδείγματα με την ηγεμονία της Βρετανίας και των ΗΠΑ, εκπλήρωναν την προϋπόθεση της ασφάλειας των κρατών (Buzan 1984: 607).

Με παρόμοιο τρόπο η δημοκρατία δεν επιφέρει από μόνη της ειρήνη, σταθερότητα και συνεργασία, αλλά συμβάλλει. Ο Levy (1988: 662) υποστήριξε ότι η απουσία πολέμου μεταξύ των δημοκρατικών κρατών είναι ότι πιο κοντά έχουμε σε εμπειρικό νόμο στις διεθνείς σχέσεις. Η «θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης»⁵⁵ υποστηρίζει ότι η φύση των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων είναι η αιτία που οι δημοκρατίες δεν απειλούν με πόλεμο η μία την άλλη, και δεν πολεμούν μεταξύ τους (Layne 1994: 8 και Russett 1993).

Η έννοια της δημοκρατίας είναι θεμελιώδης στη θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης. Ο Kant ήταν ο πρώτος που συνέδεσε τη δημοκρατία με την ειρήνη, αλλά ο ρεπουμπλικανισμός του (σύνταγμα, κράτος δικαίου, ελευθερία, ισονομία) διαφέρει από τους ποικίλους ορισμούς της δημοκρατίας που χρησιμοποιούν οι αναλυτές της θεωρίας της δημοκρατικής ειρήνης (Spiro 1994: 55). Είναι εύλογο ότι ο ορισμός των δημοκρατικών κρατών είναι σημαντικός για την ιστορική και εμπειρική επιβεβαίωση της θεωρίας της δημοκρατικής ειρήνης. Επίσης, η θεωρία πρέπει να βασίζεται σε μία αιτιακή σχέση μεταξύ δημοκρατίας και ειρήνης, δηλαδή με ποιο τρόπο το δημοκρατικό πολίτευμα ενός κράτους, το εμποδίζει από το να εμπλακεί σε πόλεμο με ένα άλλο δημοκρατικό κράτος (Owen 1994: 88). Για παράδειγμα, πολλά κράτη μπορεί να αυτοπροσδιορίζονται ως «δημοκρατίες» όμως πρέπει να εξετάζεται κατά πόσο η λειτουργία των πολιτειακών και πολιτικών θεσμών τους στηρίζεται στο κράτος δικαίου, στην ανεξαρτησία της δικαιοσύνης, στην προστασία και την προαγωγή των ατομικών πολιτικών ελευθεριών, κτλ.

⁵⁵ Ο όρος «θεωρία δημοκρατικής ειρήνης» έχει επικρατήσει στη βιβλιογραφία, δεν είναι όμως μία πραγματική θεωρία με την επιστημολογική έννοια, επειδή η αιτιακή σχέση μεταξύ δημοκρατικού πολιτεύματος και ειρήνης δεν αποδεικνύεται και δεν εξηγείται επαρκώς (Layne 1994: 5).

Οι Maoz & Russett (1993: 625-6) διακρίνουν δύο εξηγήσεις: την δομική και την κανονιστική.⁵⁶ Η δομική εξήγηση αποδίδει την απουσία πολέμου μεταξύ δημοκρατιών σε θεσμικούς περιορισμούς του δημοκρατικού πολιτεύματος και στους ελέγχους και εξισορροπήσεις των δημοκρατικών πολιτικών συστημάτων, που επιβάλλουν μια ουσιαστική αιτιολόγηση της απόφασης για πόλεμο. Καθώς και στην περιοριστική επίδραση της κοινής γνώμης, επειδή οι κυβερνήσεις θα πρέπει να δικαιολογήσουν στους ψηφοφόρους τους την απόφαση για πόλεμο. Η κανονιστική εξήγηση αποδίδει την απουσία πολέμου στην κουλτούρα και στις δημοκρατικές νόρμες, που εξωτερικεύονται στις σχέσεις μεταξύ δημοκρατικών κρατών. Οι συγκρούσεις συμφερόντων με μη δημοκρατικά κράτη, μπορούν να κλιμακωθούν ευκολότερα σε πόλεμο, καθώς επικρατούν οι νόρμες χρήσης βίας για την επίλυση των διαφορών.

Η θεωρία δεν επιβεβαιώνεται, καθώς δεν υπάρχουν επαρκείς αποδείξεις πως η δημοκρατία σε επίπεδο κράτους ακυρώνει τις δομικές επιπτώσεις της αναρχίας (Layne 1994: 48). Παρομοίως, δεν μπορεί να αποδειχτεί ούτε ότι η «αδελφή θεωρία» της οικονομικής αλληλεξάρτησης οδηγεί στην ειρήνη. Σε κάθε κρίση που εξετάζει ο Layne (1994: 38) τουλάχιστον ένα από τα εμπλεκόμενα μέρη ήταν έτοιμο να πάει σε πόλεμο, επειδή πίστευε ότι διακυβεύονταν σημαντικά συμφέροντα του. Υποστηρίζει ότι ο πόλεμος σε αυτές τις περιπτώσεις δεν ξέσπασε, λόγω ρεαλιστικών υπολογισμών κόστους-οφέλους, και όχι επειδή οι δημοκρατίες έχουν την τάση να επιλύουν ειρηνικά τις μεταξύ τους διαφορές. Επιπλέον, τα κράτη που αντιμετωπίζουν άμεσες και σοβαρές απειλές για την ασφάλεια τους είναι πιθανόν να έχουν ένα λιγότερο δημοκρατικό (*autocratic*) σύστημα εξωτερικής πολιτικής (Layne 1994: 45).

Η θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης και ο φιλελευθερισμός στις διεθνείς σχέσεις έχουν υποστεί σημαντική κριτική. Είναι γεγονός ότι τα δημοκρατικά κράτη μεταπολεμικά δεν πολέμησαν μεταξύ τους. Σε αυτό βέβαια μπορεί να συνέβαλλαν οι ΗΠΑ στην Ευρώπη και η απειλή της ΕΣΣΔ (Joffe 1984). Οι δημοκρατίες όμως φαίνεται ότι πολεμούν ενάντια σε μη δημοκρατίες, όσο και τα μη δημοκρατικά κράτη μεταξύ τους (ενδεικτικά Dixon 1993).

Ειδικά στην περίπτωση της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής, η επιλογή της στήριξης του εκδημοκρατισμού των γειτονικών κρατών δια της διατήρησης τους σε πορεία ένταξης στην Ε.Ε. αποτέλεσε μία σημαντική επιλογή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η ευρωπαϊκή σύνοδος του Ελσίνκι το 1999 αποφάσισε θετικά για την έναρξη ενταξιακών διαπραγματεύσεων με την Τουρκία με τη σύμφωνη γνώμη και της Ελλάδας και

⁵⁶ Ο Russett (1993: 40-42) θεωρεί τις δύο εξηγήσεις αναλυτικά διακριτές, στην ανάλυση της θεωρίας όμως διαπλέκονται.

αποσυνδέθηκε η ένταξη της Κύπρου από την επίλυση του κυπριακού⁵⁷. Παρομοίως, η Ελλάδα, παρά τις διαφωνίες της με την Αλβανία για θέματα προστασίας των δικαιωμάτων της ελληνικής μειονότητας και παρά τις κρίσεις με την Τουρκία για το status quo στο Αιγαίο και για την οριοθέτηση των θαλασσιών ζωνών, υποστήριξε την ευρωπαϊκή πορεία της και την πρόοδο των ενταξιακών διαπραγματεύσεων. Η υποστήριξη της ενταξιακής πορείας γειτονικών κρατών με τους στόχους της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής ήταν αναλόγως των περιστάσεων λιγότερο ή περισσότερο ισχυρή, αλλά διαχρονική και σταθερή από όλες τις κυβερνήσεις μετά το 1999⁵⁸. Ο απώτερος ελληνικός στόχος ήταν ο «εξευρωπαϊσμός» γειτονικών κρατών με τη έννοια της προσαρμογής στις ευρωπαϊκές νόρμες και πρακτικές⁵⁹. Θα εμποδώνονταν ο εκσυγχρονισμός και ο εκδημοκρατισμός των γειτονικών κρατών και οι γενικότερες εσωτερικές αλλαγές τους που θα οδηγούσαν στην αποδοχή νομών συμπεριφοράς και κανόνων που ισχύουν μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ. Έτσι, θα επικρατούσαν κανονιστικές προδιαθέσεις ειρηνικής επίλυσης των διεθνών διαφορών στη βάση του διεθνούς δικαίου και της καλής πίστης, όπως συμβαίνει μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ.

Ο τότε Αναπληρωτής Υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας δήλωνε σε άρθρο του ότι για να ενταχθεί η Τουρκία στην ΕΕ, θα έπρεπε να παρουσιάζει συνεχή πρόοδο σε μια σειρά από σημαντικούς τομείς, όπως η σταθερότητα των δημοκρατικών θεσμών, το κράτος δικαίου, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η προστασία των μειονοτήτων, η απρόσκοπτη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς και η ενσωμάτωση του κοινοτικού κεκτημένου. Επιπλέον η Τουρκία θα όφειλε να εργασθεί για την οικοδόμηση σχέσεως καλής γειτονίας με την Ελλάδα και να συμβάλει θετικά στην επίλυση του Κυπριακού (Ροκόφυλλος 1999).

Η υποστήριξη της ενταξιακής πορείας της Τουρκίας ήταν μία τεκμηριωμένη επιλογή. Η αλλαγή όμως που προέβλεπε η Ελλάδα στην τουρκική εξωτερική πολιτική μέσω της ενταξιακής πορείας, είχε πολλές προϋποθέσεις που η ελληνική πλευρά δεν μπορούσε να επηρεάσει. Είχε σημασία αν είχε εκτιμηθεί σωστά ο βαθμός που η ΕΕ είχε τη δυνατότητα να επηρεάσει τα υποψήφια προς ένταξη κράτη· το πόσο ψηλά ιεραρχούσε η Τουρκία την ένταξη της στην ΕΕ· και πόσο πιθανό ήταν να διατηρηθεί σε υψηλή προτεραιότητα αυτή η επιλογή

⁵⁷ Βλ. (πρόσβαση 22/3/2020): Συμπεράσματα της Προεδρίας στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Ελσίνκι 10-11/12/1999 πηγή: https://www.europarl.europa.eu/summits/pdf/hel1_el.pdf

⁵⁸ βλ. ενδεικτικές πηγές (πρόσβαση 22/3/2020): <https://www.in.gr/2004/04/28/greece/i-ellada-stirizei-tin-eyrwpaiki-prooptiki-tis-toyrkias-ksekatharise-i-kybernisi> (2004) <https://www.kathimerini.gr/755147/article/epikairothta/politikh/venizelos-ypoyhia-se-ee-h-alvania> (2014) <https://www.kathimerini.gr/794881/article/epikairothta/politikh/ant-samaras-h-ellada-stirizei-thn-eyrwpaikh-prooptikh-tis-toyrkias> (2014) <https://www.kathimerini.gr/1051749/gallery/epikairothta/politikh/n-dendias-h-ellada-stirizei-thn-eyrwpaikh-prooptikh-twn-dytikwn-valkaniwn> (2019)

⁵⁹ ⁵⁹ Για τον εξευρωπαϊσμό στην περιοχή της ΝΑ Ευρώπης και της Μεσογείου βλ. Featherstone & Kazamias (2000) και (2000: 4, 6) για τον ορισμό του εξευρωπαϊσμού όπως χρησιμοποιείται σε αυτό το σημείο.

τα επόμενα χρόνια. Ακόμα και αν εκπληρώνονταν αυτές οι προϋποθέσεις τίποτα δεν διασφάλιζε ότι ο εξευρωπαϊσμός της Τουρκίας θα έλυνε τα διμερή προβλήματα. Το 2003 έγινε πρωθυπουργός της Τουρκίας ο Ερντογάν.

3.2 Τα χαρακτηριστικά των κρατών που επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική τους

Το δημοκρατικό πολίτευμα είναι ένα χαρακτηριστικό των κρατών σημαντικό για τη θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης, αλλά επίσης είναι σημαντικό και στον τρόπο λήψης αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική και στη σημασία της κοινής γνώμης και της αντιπολίτευσης. Πέρα όμως από το δημοκρατικό πολίτευμα ή τον απολυταρχικό χαρακτήρα ενός καθεστώτος, υπάρχουν και άλλα χαρακτηριστικά ενός κράτους που επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική του.

Ένα απολυταρχικό καθεστώς μπορεί να μην έχει την καλή μαρτυρία που προσφέρει η θεωρία της δημοκρατικής ειρήνης, δεν σημαίνει όμως ότι θα είναι εξ ορισμού ένα ιμπεριαλιστικό ή φιλοπόλεμο καθεστώς, που θα λύνει τις διαφορές του με τα άλλα κράτη με την άσκηση βίας. Οι στρατιωτικές ικανότητες είναι ένα ακόμα σημαντικό χαρακτηριστικό που επηρεάζει τις επιλογές που θα έχει στην εξωτερική πολιτική του. Αν ένα κράτος είναι ισχυρό στρατιωτικά, τότε ακόμα και η διπλωματία που ασκεί μπορεί να έχει εξαναγκαστικό χαρακτήρα και να έχει μεγαλύτερη αυτονομία στην εξωτερική πολιτική του.

Επίσης, η κατοχή όπλων μαζικής καταστροφής μπορεί να θεωρείται ότι δίνει περισσότερες επιλογές στην εξωτερική πολιτική. Κάποια κράτη μπορεί να επιδιώκουν να αποκτήσουν πυρηνικά όπλα επειδή πιστεύουν ότι έτσι θα αναγνωριστούν ως περιφερειακές δυνάμεις και θα έχουν λόγο σε θέματα της περιφέρειας τους, περιορίζοντας τις εξωτερικές παρεμβάσεις. Άλλος λόγος είναι να διασφαλίσουν την επιβίωση των καθεστώτων τους (π.χ. Βόρεια Κορέα).

Το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης ενός κράτους επηρεάζει την εξωτερική πολιτική του λόγω του βαθμού εξάρτησης του. Τα λιγότερο ανεπτυγμένα κράτη είναι περισσότερο εξαρτημένα από εισαγωγές και κατ' επέκταση από πιστώσεις και ξένο δανεισμό, ειδικά όταν υπάρχει και ένα σημαντικό έλλειμμα στο εμπορικό ισοζύγιο τους. Όταν μία χώρα έχει ένα σημαντικό προϊόν που εξάγει (π.χ. κάποια πρώτη ύλη ή κάποιο αγροτικό προϊόν), τότε οι διακυμάνσεις στις διεθνείς τιμές του προϊόντος μπορούν να δημιουργήσουν σημαντικά προβλήματα στην κάλυψη των εγχώριων αναγκών με εισαγωγές (π.χ. εισαγωγές προϊόντων τεχνολογίας). Επίσης, αν μια χώρα βασίζεται πολύ στον τουρισμό, τότε μία ταξιδιωτική οδηγία από ένα κράτος προέλευσης πολλών τουριστών, ή μία παγκόσμια κρίση δημόσιας

υγείας σαν αυτή της πανδημίας του COVID-19 στην Ευρώπη (Φεβρουάριος 2020) μπορεί να οδηγήσει σε πτώση των επισκεπτών και συνεπακόλουθα οικονομικά προβλήματα. Η εμπορική εξάρτηση μπορεί να περιορίζει σε σημαντικό βαθμό το εύρος των επιλογών στην εξωτερική πολιτική ενός κράτους που δεν έχει επιτύχει υψηλά επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης. Αλλά ακόμα και η Ελβετία με πολύ υψηλό κατά κεφαλήν εισόδημα και παρότι ανεπτυγμένη χώρα, εξαρτάται κατά 40-50% από εισαγωγές σε τρόφιμα. Η εξάρτηση αυτή αγγίζει και την εθνική ασφάλεια, για αυτόν τον λόγο η Ελβετία διατηρεί «στρατηγικά» αποθέματα τροφίμων, ακόμα και ζωοτροφών. Ενώ ενημερώνει σταθερά τα ελβετικά νοικοκυριά να διατηρούν τα δικά τους αποθέματα σε βασικά είδη διατροφής και σε νερό, ώστε σε περίπτωση ανάγκης να μπορούν να καλύψουν χωρίς κρατική βοήθεια τις ανάγκες τους για τουλάχιστον μία εβδομάδα⁶⁰.

Το μέγεθος ενός κράτους, η έκταση της επικράτειας και η θέση του επηρεάζουν επίσης τις επιλογές στην εξωτερική πολιτική του. Ένα μικρό κράτος έχει λιγότερες επιλογές από ένα μεγάλο κράτος και πρέπει να αναπτύξει μία πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική για να διασφαλίσει την επιβίωση του και την ευημερία του λαού του. Επιπλέον τα μικρά κράτη συνήθως επηρεάζονται περισσότερο από το διεθνές σύστημα και τη δομή του (τον καταμερισμό της ισχύος) από ότι μπορούν να το επηρεάσουν. Για αυτό συχνά έχουν την τάση να επιδιώκουν ουδετερότητα και μία αποστασιοποίηση από τους ανταγωνισμούς των μεγαλύτερων κρατών. Αν αυτό δεν είναι εφικτό, τείνουν να συμπράττουν με τον ισχυρό (*bandwagoning*) επειδή αυτός αναμένεται να προσδιορίσει σε σημαντικό βαθμό και την κατανομή ισχύος στην περιφέρεια τους, ή να δώσει εγγυήσεις ασφαλείας και οφέλη από την συνεργασία μαζί του. Τα μεγάλα κράτη έχουν την τάση να επιδιώκουν περισσότερους στόχους στην εξωτερική πολιτική και να γίνονται όλο και πιο αποφασιστικά στο διεθνές πεδίο, ιδιαίτερα καθώς αναπτύσσονται οι ικανότητες τους. Επίσης, συνήθως έχουν και περισσότερους πόρους, πρώτες ύλες, ορυκτά, καλλιεργήσιμες εκτάσεις, αγροτικά προϊόντα, παραγωγικές δυνατότητες, κτλ. Ιδιαίτερα οι ενεργειακοί πόροι επηρεάζουν σε σημαντικό βαθμό την οικονομική ανάπτυξη και την εξωτερική πολιτική. Για παράδειγμα η Κίνα και η Ινδία έχουν μεγάλες ενεργειακές ανάγκες για να υποστηρίξουν την οικονομία τους. Η μεν πρώτη δήλωσε ότι θα απορρίψει οποιαδήποτε πρόταση έρθει στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ (βέτο) για ανάληψη δράσης στην κρίση του Νταρφούρ στο Σουδάν, γεγονός που συνδέεται με την εκχώρηση δικαιωμάτων εξόρυξης πετρελαίου του Σουδάν στην Κίνα⁶¹. Πέρα από την ενέργεια, η Σαουδική Αραβία και άλλες χώρες του Περσικού Κόλπου έχουν αγοράσει μεγάλες εκτάσεις καλλιεργήσιμης γης σε χώρες της Υποσαχάριας Αφρικής,

⁶⁰ Financial Times, «Swiss keep calm and rest on their months of stockpiles». Πηγή (31/3/2020): https://www.ft.com/content/b6ca9ded-00d5-4eed-a9b7-ed76a5df818a?segmentid=acee4131-99c2-09d3-a635-873e61754ec6&fbclid=IwAR2n78CRBT-Y8dO2lg7Rtk7Dg_OUOa4SZJd_uV3FifDcey9nmGi1MTDEXBY

⁶¹ <https://www.nytimes.com/2006/08/04/opinion/04fri3.html>

προκειμένου να παράγουν τρόφιμα που δεν παράγονται στο δικό τους κλίμα. Ένας άλλος πόρος που μπορεί να επηρεάζει και την εξωτερική πολιτική είναι το νερό. Η ερημοποίηση των εδαφών και η κλιματική αλλαγή, καθιστούν το νερό σημαντικό πόρο για τα κράτη. Χαρακτηριστικό έργο είναι το τουρκικό φράγμα Ατατούρκ που κτίστηκε το 1983 και ρυθμίζει τη ροή του ποταμού Ευφράτη και τον όγκο των υδάτων προς τη Συρία, αποτελώντας ακόμα έναν πιθανό παράγοντα πίεσης (Hudson 2017: 226-8).

Το μέγεθος του πληθυσμού ενός κράτους επιδρά στην εξωτερική πολιτική του. Μεγάλοι ρυθμοί αύξησης ή μείωσης του πληθυσμού μπορούν να επηρεάσουν την εξωτερική πολιτική, επιδιώκοντας την αναζήτηση πόρων για τον αυξανόμενο πληθυσμό, ή δημιουργώντας ζητήματα ασφάλειας σε περιοχές με μειονότητες. Επίσης η μετανάστευση αποτελεί ένα βασικό θέμα στην εξωτερική πολιτική των κρατών της Ευρώπης που δέχονται κύματα μεταναστών από χώρες με υψηλό ρυθμό δημογραφικής αύξησης.

Η γεωγραφία ενός κράτους επίσης επηρεάζει την εξωτερική πολιτική του. Συχνά λέγεται ότι η Ελλάδα δεν συνορεύει με το Βέλγιο και την Ολλανδία. Τα γειτονικά κράτη σε μία περιοχή, η εξωτερική πολιτική που ακολουθούν, αν είναι επεκτατική ή αναθεωρητική, αν σέβονται τα δικαιώματα των μειονοτήτων, αν υπάρχουν συνοριακές διαφορές, όλα αυτά αποτελούν παράγοντες διαμόρφωσης της εξωτερικής πολιτικής. Πέρα από τους γεωγραφικούς γείτονες, υπάρχουν και άλλοι γεωγραφικοί παράγοντες: τα περικλειστά κράτη είναι λογικό να έχουν μικρό ενδιαφέρον για την υπερπόντια ναυτιλία και μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη ρύθμιση των ποτάμιων οδών (π.χ. Δούναβης) ή την πρόσβαση σε λιμάνια στην περιοχή τους. Τα υψίπεδα του Γκολάν στα συριο-ισραηλινά σύνορα είναι στρατηγικό σημείο επειδή κατοπτεύουν την ευρύτερη περιοχή και από εκεί πηγάζουν σημαντικοί παραπόταμοι του ποταμού Ιορδάνη. Άρα είναι σημαντικά και για την πρόσβαση στους υδάτινους πόρους της περιοχής. Άλλο παράδειγμα γεωγραφικού παράγοντα είναι η σημασία που έχουν για την τουρκική εξωτερική πολιτική τα «Στενά», δηλαδή το σύστημα Βόσπορος-Θάλασσα Μαρμαρά-Δαρδανέλια, που συνδέουν τον Εύξεινο Πόντο με το Αιγαίο και τη Μεσόγειο. Η Συνθήκη του Μοντρέ (1936) παραχωρεί τον έλεγχο των Στενών στην Τουρκία, ρυθμίζει τη διέλευση πολεμικών πλοίων και εγγυάται την ελεύθερη ναυσιπλοΐα από τα εμπορικά πλοία σε καιρό ειρήνης. Η γεωπολιτική αξία των Στενών είναι γνωστή ιστορικά. Η αγγλική εξωτερική πολιτική επιδίωκε σταθερά και διαχρονικά να ανακόψει την κάθοδο της Ρωσίας στη Μεσόγειο μέσω των Στενών και ένα μεγάλο μέρος του «ανατολικού ζητήματος» για τη διαδοχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε να κάνει με τα Στενά, καθώς και με άλλες σημαντικές περιοχές της.

3.3 Η λήψη αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική ενός κράτους

Κεντρικό ρόλο στη χρήση των εργαλείων της εξωτερικής πολιτικής έχει η κυβέρνηση και η διπλωματική υπηρεσία κάθε κράτους που ασκεί κατά κύριο λόγο τη διπλωματία.

Βασική αποστολή του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών είναι κατά το άρθρο 1 του οργανισμού του:

1. Αποστολή του Υπουργείου Εξωτερικών είναι η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, η οποία περιλαμβάνει:

α. τα θέματα που αφορούν στις διεθνείς σχέσεις, τη διεθνή συνεργασία και τη διεθνή πολιτική της χώρας,

β. τη διεθνή εκπροσώπηση της χώρας,

γ. την προάσπιση των ελληνικών συμφερόντων στο εξωτερικό,

δ. την ενίσχυση της διεθνούς νομιμότητας.

2. Η άσκηση της εξωτερικής πολιτικής περιλαμβάνει παρακολούθηση, αξιολόγηση, σχεδιασμό και εφαρμογή.⁶²

Η ελληνική διπλωματία και τα στελέχη της διπλωματικής υπηρεσίας διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση της εξωτερικής πολιτικής και ειδικότερα στη χρήση των εργαλείων της σε κάθε πλαίσιο διαπραγμάτευσης και σε κάθε περίπτωση. Υπερασπίζεται τα ελληνικά συμφέροντα στο εξωτερικό, σε άλλες χώρες και σε διεθνείς οργανισμούς και ενισχύει τη διεθνή νομιμότητα, άρα και τη σταθερότητα στο διεθνές σύστημα. Μέσω της διπλωματικής υπηρεσίας λοιπόν η Ελλάδα, όπως και όλες οι χώρες, επικοινωνεί με άλλες και αυτή η υπηρεσία αποτελεί το σημείο επαφής με άλλες κυβερνήσεις και διεθνείς οργανισμούς. Η επικοινωνία έχει μεγάλη σημασία στην πολιτική της διάσταση. Ο τρόπος που επικοινωνούν τα κράτη μπορεί να γίνει έντονα πολιτικός. Η επικοινωνία μέσω ρηματικών διακοινώσεων ή μέσω άμεσων διαπροσωπικών επαφών, μπορεί σε περιόδους κρίσεων να αντικατασταθεί με «σήματα» ή «σινιάλα» (*signals*), που σηματοδοτούν τις προθέσεις του άλλου κράτους (Gartzke et al. 2017). Δηλώσεις στον τύπο, ένα ψήφισμα που εγκρίνεται σε ένα κοινοβούλιο, η αποστολή πλοίων σε μία περιοχή, η θέση σε κατάσταση επιφυλακής των ενόπλων δυνάμεων, σηματοδοτούν και τις προθέσεις μιας κυβέρνησης αναφορικά με ένα θέμα της εξωτερικής πολιτικής της και στέλνει μηνύματα στην άλλη πλευρά. Παράδειγμα είναι το ψήφισμα της τουρκικής βουλής (8/6/1995) για εξουσιοδότηση χρήσης όλων των μέσων, ακόμα και βίας, σε περίπτωση επέκτασης των ελληνικών χωρικών

⁶² Οργανισμός του ΥΠΕΞ πηγή (πρόσβαση 28/3/2020):
https://www.mfa.gr/images/docs/eukairies_stadiodromias/organismos_ypex.pdf

υδάτων⁶³. Ουσιαστικά ήταν αχρείαστο πολιτικά για την τουρκική κυβέρνηση, ωστόσο επιτέλεσε τη χρησιμότητα του ως σήμα των τουρκικών προθέσεων πριν από την κύρωση από την ελληνική Βουλή της διεθνούς σύμβασης του ΟΗΕ για το δίκαιο της θάλασσας (23/6/1995), αν η Ελλάδα ασκούσε τα νόμιμα δικαιώματά της.

Το υπουργείο εξωτερικών και τα στελέχη του, για να μπορούν να επιτελούν την αποστολή τους, συλλέγουν πληροφορίες για τα θέματα της εξωτερικής πολιτικής και για τις προτιμήσεις των χωρών σε μία διαπραγμάτευση. Με βάση τις πληροφορίες χαράζουν την εξωτερική πολιτική της χώρας τους, δηλαδή χρησιμοποιούν τα διαθέσιμα μέσα (ισχύς ή επιρροή) για να προασπίσουν και να προάγουν τα κρατικά συμφέροντα που εκπροσωπούν. Επίσης, η διπλωματική υπηρεσία διαφυλάττει την υπηρεσιακή μνήμη στην εξωτερική πολιτική. Για παράδειγμα τηρεί αρχείο με τις διεθνείς συμφωνίες της χώρας και τις δεσμεύσεις που έχει αναλάβει η χώρα.

Η διπλωματία αναλαμβάνει τη διεθνή εκπροσώπηση σε διεθνείς οργανισμούς, όπου επιδιώκουν από κοινού με άλλα κράτη την πραγμάτωση των καταστατικών σκοπών τους, αλλά ταυτόχρονα και την προώθηση των κρατικών συμφερόντων τους.

Οι διαπραγματεύσεις που διεξάγονται στους διεθνείς οργανισμούς μπορεί να έχουν έντονα πολιτικό και τεχνικό χαρακτήρα. Μπορεί να αφορά στους τεχνικούς όρους και στις λεπτομέρειες μιας διεθνούς συμφωνίας, ή σε θέματα τεχνικού και επιστημονικού χαρακτήρα, όπως η προστασία του περιβάλλοντος, ή οι αποδεκτές εκπομπές ρύπων αυτοκινήτων κ.α. Τα ειδικά θέματα που μπορεί να τεθούν σε διεθνή διαπραγμάτευση σε διμερές ή πολυμερές επίπεδο απαιτούν συχνά την εμπλοκή εμπειρογνομόνων ή ειδικών δημοσίων υπαλλήλων και από άλλες δημόσιες υπηρεσίες, έτσι συχνά η διπλωματική υπηρεσία έχει την ευθύνη των πολιτικών διαπραγματεύσεων, αλλά συνεπικουρείται και συμβουλευεται ειδικούς από την ευρύτερη δημόσια διοίκηση.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα θέματα που ρυθμίζει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τα κράτη μέλη στέλνουν εμπειρογνώμονες ή συμβούλους σε ομάδες εργασίας για την τεχνική επεξεργασία των θεμάτων, ενώ οι διπλωμάτες αναλαμβάνουν την πολιτική διαπραγμάτευση, βλ. Επιτροπή Μονίμων Αντιπροσώπων: COREPER I και II. Σε πολλά τεχνικά θέματα που ρυθμίζονται σε επίπεδο Ε.Ε. & Ευρωπαϊκής Επιτροπής προβλέπονται ομάδες εργασίας για την τεχνική προπαρασκευή των ρυθμίσεων, όπου συμμετέχουν εμπειρογνώμονες από αρμόδια υπουργεία, πριν το θέμα αρχίσει να συζητείται σε πολιτικό επίπεδο Επιτροπής Μονίμων Αντιπροσώπων ή στο αρμόδιο Συμβούλιο Ε.Ε.

Σε διεθνείς οργανισμούς και σε πολυμερείς διαπραγματεύσεις η διπλωματία εμπλέκεται σε θέματα οικονομικής διπλωματίας για την προώθηση της οικονομικής

⁶³Πηγή (πρόσβαση 28/3/2020): <https://www.tovima.gr/2018/10/24/politics/tourkiko-casus-belli-ti-simainei-i-apeilitis-agkyras-pros-tin-ellada/>

ευημερίας και την άσκηση σχετικής εξωτερικής οικονομικής πολιτικής. Συνήθως, η εξωτερική πολιτική δεν ασκείται αποκλειστικά από τη διπλωματική υπηρεσία, αλλά εμπλέκονται και άλλες δημόσιες υπηρεσίες στο βαθμό που τα υπό διαπραγμάτευση θέματα αφορούν στις ειδικές αρμοδιότητες τους. Για παράδειγμα την περίοδο 2010-2019 το κυριότερο θέμα στην εξωτερική πολιτική της Ελλάδας ήταν η κρίση χρέους, ένα οικονομικό-δημοσιονομικό θέμα για το οποίο αρμόδιο είναι το Υπουργείο Οικονομικών, που κατέχει και τις τεχνικές γνώσεις και πληροφορίες για την αποτελεσματική διαπραγμάτευση των όρων των «προγραμμάτων οικονομικής προσαρμογής». Οπότε κατά την περίοδο εκείνη είχε τον πρώτο λόγο για αυτό το σημαντικό θέμα εξωτερικής πολιτικής για τα ειδικά-τεχνικά θέματα των διαπραγματεύσεων.

Στις σύγχρονες δημοκρατίες ή λήψη σημαντικών αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική συνήθως γίνεται από ομάδες με λιγότερα από 15 άτομα (Hudson 2017: 108). Ακόμα και ο πανίσχυρος Πρόεδρος των ΗΠΑ, όπως οι περισσότεροι ηγέτες, θα κάτσει σε ένα τραπέζι με τους συνεργάτες του και θα συζητήσουν για να λάβουν μία απόφαση. Αναμφίβολα παίζει ρόλο η προσωπικότητα του ηγέτη και ο τρόπος που λειτουργεί το πολιτικό σύστημα για να λαμβάνει αποφάσεις, ειδικά στην εξωτερική πολιτική. Σημαντικό ρόλο για τη λειτουργία της ομάδας παίζει η κατανομή της ισχύος μεταξύ των μελών της. Η τελική απόφαση λαμβάνεται από τον Πρόεδρο ή τον Πρωθυπουργό. Υπάρχουν μέλη σε μία ομάδα ή σε ένα συμβούλιο που έχουν τη θεσμική, ή και προσωπική ισχύ να πουν την άποψη τους και να επηρεάσουν σε σημαντικό βαθμό την τελική απόφαση.

Σημαντικό ρόλο παίζει επίσης η προέλευση των μελών της ομάδας που αποφασίζει. Δηλαδή από ποιες υπηρεσίες είναι τα μέλη της ομάδας που λαμβάνει αποφάσεις και αν εκφράζουν τις απόψεις της υπηρεσίας προέλευσης τους περισσότερο από ότι αισθάνονται μέλη ενός συλλογικού οργάνου λήψης αποφάσεων. Π.χ. σε ένα Συμβούλιο Ασφαλείας έχει ο επικεφαλής της υπηρεσίας πληροφοριών και ο Αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων, ουσιαστικό λόγο στις αποφάσεις που θα ληφθούν, ή ακολουθούν τη γραμμή που δίνει το Υπουργικό Συμβούλιο; Ο Υπουργός Εξωτερικών και ο Υπουργός Άμυνας έχουν βαρύνοντα ρόλο στις αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής και μία σχετική αυτονομία τουλάχιστον στο να εκφράζουν τις απόψεις τους, δεδομένου ότι προΐστανται και ειδικευμένων υπηρεσιών και άρα έχουν άμεση πρόσβαση σε εξειδικευμένη γνώση ή πληροφορίες. Αν κάποιος από αυτούς επιμένει σε μία θέση θα είναι δύσκολο να υπερκεραστεί από τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας. Επίσης, κάποια μέλη της ομάδας λήψης αποφάσεων μπορεί να μην θεωρούν ότι έχουν οποιαδήποτε δέσμευση να ακολουθήσουν μία υπηρεσιακή «γραμμή» και ότι δεν εξαρτιούνται από κανέναν για να πουν την άποψη τους. Για παράδειγμα ένας σύμβουλος εθνικής ασφαλείας που θεωρείται ειδικός στα θέματα εξωτερικής πολιτικής μπορεί να έχει μία αυτονομία και έναν βαρύνοντα ρόλο μέσα στην ομάδα λόγω της θέσης του κοντά σε έναν ηγέτη. Μία ομάδα

λειτουργεί αποτελεσματικά όταν δεν ακολουθούν όλα τα μέλη μία γραμμή με σκοπό να ικανοποιήσουν τον πολιτικό τους προϋστάμενο, αλλά συνεισφέρουν διαφορετικές απόψεις που οδηγούν σε μία σύνθεση, αφού συζητηθούν πολλά ενδεχόμενα.

Η βασική δυσλειτουργία των ομάδων λήψης αποφάσεων είναι η λεγόμενη «ομαδική σκέψη» (groupthink). Μπορεί να κυριαρχεί ο φόβος και η ανάγκη για αποδοχή, ή η ανάγκη αποφυγής της ρήξης ή της δυσαρέσκειας του ηγέτη, αν εκφράσει κάποιος αντίθετη άποψη από αυτήν που επικρατεί στην ομάδα. Αυτό οδηγεί στην αναπαραγωγή της ίδιας άποψης χωρίς να γίνεται ουσιαστική συζήτηση και ανταλλαγή απόψεων για να ληφθεί μία καλή απόφαση. Δεν οφείλεται τόσο πολύ σε χειραγώγηση, αλλά σε μία υποβόσκουσα δυναμική της ομάδας που αναπτύσσεται σταδιακά μέσα στον χρόνο. Ένα ακραίο παράδειγμα φόβου που προκαλεί «ομαδική σκέψη» σε μία ομάδα λήψης αποφάσεων, είναι αυτό του Σαντάμ Χουσεΐν του Ιράκ. Όταν ένας υπουργός του εξέφρασε την άποψη ότι ίσως ο Σαντάμ θα πρέπει να εγκαταλείψει για λίγο την ηγεσία μέχρι να περάσει μία κρίση, ο Σαντάμ ευγενικά τον ευχαρίστησε και μέχρι την επόμενη μέρα τον είχε δολοφονήσει άγρια! (Hudson 2017: 110-1).

Ασκώντας πίεση ή λόγω χαρίσματος, οι ηγέτες με έντονη προσωπικότητα μπορεί να προκαλούν «ομαδική σκέψη» και να μην εκφράζονται απόψεις αντίθετες από εκείνες μιας πλειοψηφίας που τείνει να σχηματίζεται σε κάθε περίπτωση. Έτσι οι ομάδες μπορεί συχνά να καταλήγουν σε συμφωνία για μία απόφαση που δεν εκφράζει όλα τα μέλη της, αλλά διασφαλίζει τη συνοχή της ομάδας. Για να μη γίνει αυτό θα πρέπει η ομάδα να επιτύχει μία ισορροπία στη λειτουργία της μεταξύ του σκοπού για τον οποίο λειτουργεί και της συνοχής της. Η ύπαρξη σταθερών και συμφωνημένων αντικειμενικών κριτηρίων λήψης αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική είναι μία καλή πρακτική. Μία «εθνική στρατηγική» ή μία επίσημη «λευκή βίβλος για την εξωτερική πολιτική», μπορεί να δημιουργεί μία ομοιογένεια στην ομάδα και μία συνοχή στη συλλογιστική της με βάση αντικειμενικά κριτήρια λήψης αποφάσεων: π.χ. ποιοι είναι οι στρατηγικοί στόχοι, ποια είναι τα εθνικά συμφέροντα, ποιες είναι οι απειλές σε αυτά. Οπότε η συζήτηση μπορεί να γίνεται με βάση τα αντικειμενικά κριτήρια που έχουν τεθεί για τη λήψη αποφάσεων βάση στρατηγικής, χωρίς η έκφραση απόψεων να αποκτά «αιρετικό» χαρακτήρα που θα μπορούσε να απειλήσει τη συνοχή της ομάδας.

Η ομάδα για να είναι αποτελεσματική πρέπει να είναι σε θέση να μαθαίνει και να αξιοποιεί όλες τις πληροφορίες που κομίζουν τα μέλη της και όχι να αποφασίζει με βάση τις πληροφορίες που είναι γενικά γνωστές σε όλα τα μέλη. Σημαντικές πληροφορίες που είναι διαθέσιμες σε κάποια μέλη ή πληροφορίες της τελευταίας στιγμής, είναι πιθανόν να μη ληφθούν υπόψη στην απόφαση αν δεν συνάδουν με την επικρατούσα άποψη, ή την τάση που σχηματίζεται στην ομάδα. Είναι χρήσιμο κάποιος μέσα στην ομάδα, διαφορετικός σε κάθε

συνεδρίαση, να έχει οριστεί από τον επικεφαλής, να κάνει τον «συνήγορο του διαβόλου» για να δοκιμάζεται μία ιδέα ή μία απόφαση απέναντι σε κριτική (Hudson 2017: 117, 119).

3.4 Ο ρόλος της γραφειοκρατίας στην εξωτερική πολιτική

Στις διεθνείς σχέσεις το κράτος θεωρείται για λόγους θεωρητικής απλούστευσης ως ένας «ενιαίος ορθολογικός δρώντας». Τι σημαίνει ορθολογικός έχει εξεταστεί. Συχνά λέμε ότι είναι η κυβέρνηση «αποφάσισε», ή ότι «η θέση της ελληνικής κυβέρνησης» είναι η τάδε... Κάθε κυβέρνηση, όπως και κάθε οργανισμός, δεν είναι ένα ενιαίο πρόσωπο. Μία κυβέρνηση δεν μπορεί πάντα να εξεταστεί ως «ενιαίος» δρώντας στην ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής. Στο εσωτερικό μιας κυβέρνησης υπάρχουν πολλές υπηρεσίες και οργανισμοί. Ακόμα και εντός του υπουργικού συμβουλίου μπορεί να υπάρχουν πολλές τάσεις και προσεγγίσεις από τους υπουργούς, που συχνά επηρεάζονται και από τις υπηρεσίες στις οποίες προΐστανται. Η κυβέρνηση λοιπόν δεν είναι πάντα ενιαία. Μπορεί να προσεγγιστεί ως ένα κύκλωμα οργανισμών και υπηρεσιών, ως μία γραφειοκρατία, όπου πολλοί παράγοντες επηρεάζουν τη λήψη αποφάσεων και πολλά πρόσωπα διαβουλεύονται σε μία διαδικασία αλληλεπίδρασης για να καταλήξουν σε μία απόφαση.

Η ύπαρξη διαφορετικών υπηρεσιών και οργανισμών σε ένα κράτος αποσκοπεί στην εξειδίκευση για την αντιμετώπιση ειδικών αναγκών. Κάθε υπηρεσία έχει μία αποστολή και συνήθως αυτή η αποστολή διακηρύσσεται στο Προεδρικό Διάταγμα του οργανισμού ενός Υπουργείου, ή στον νόμο ίδρυσης μιας υπηρεσίας. Κάθε υπηρεσία συγκεντρώνει και αναπτύσσει ορισμένους πόρους και ικανότητες για να εκπληρώνει την αποστολή της και μπορεί να επεκτείνει τις δραστηριότητες της για να καλύψει όσο το δυνατόν περισσότερο το πεδίο στο οποίο αναφέρεται η αποστολή της. Εστιάζει στην αποστολή, δηλαδή στον λόγο για τον οποίο δημιουργήθηκε. Η αποστολή ενός οργανισμού είναι σημαντική για τη λειτουργία του καθώς του επιτρέπει να εντοπίζει και να ιεραρχεί τα θέματα αρμοδιότητας του. Είναι βασικός παράγοντας προσανατολισμού του στο περιβάλλον στο οποίο καλείται να λειτουργήσει και στοιχείο της ταυτότητας του, που επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό και τις αντιλήψεις των στελεχών του για τη δουλειά τους και τη θέση τους στην κρατική γραφειοκρατία. Η αποστολή διαμορφώνει το πεδίο των αρμοδιοτήτων ενός οργανισμού, όπου θεωρεί ότι έχει λόγο και εξειδίκευση και αποτελούν προτεραιότητες του. Όσο ευρύτερο το πεδίο αρμοδιοτήτων ενός οργανισμού ή μιας υπηρεσίας, τόσο μεγαλύτερη θα είναι η σφαίρα επιρροής του, θα απαιτεί περισσότερο προσωπικό, μεγαλύτερο προϋπολογισμό και θα έχει

αυτονομία σε ένα ευρύ πεδίο δράσης, που θα του διασφαλίζει μία επιρροή στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Αυτά είναι τα κίνητρα με βάση τα οποία λειτουργεί «ορθολογικά» ένας οργανισμός.

Έτσι δημιουργείται μία «οργανωσιακή κουλτούρα», δηλαδή όλα τα άτομα που αποτελούν στελέχη μιας υπηρεσίας αντιλαμβάνονται με συγκεκριμένο τρόπο την ταυτότητα, την αποστολή και το όραμα της υπηρεσίας τους (Hudson 2017: 124). Αυτό διασφαλίζει μία ομοιογένεια στον τρόπο που λειτουργούν τα στελέχη της υπηρεσίας, αλλά επίσης τα διαχωρίζει από τις άλλες υπηρεσίες που έχουν άλλες αποστολές και άλλες αντιλήψεις για θέματα συναρμοδιότητας.

Μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001 ο τότε Πρόεδρος των ΗΠΑ Μπους αποφάσισε να ιδρύσει ένα νέο Υπουργείο Εσωτερικής Ασφάλειας. Οι επικεφαλής 26 υπηρεσιών συγκεντρώθηκαν για να εκχωρήσουν αρμοδιότητες στο νέο υπουργείο και όλοι υποστήριξαν ότι η υπηρεσία τους μπορούσε να προστατεύσει τις ΗΠΑ από τρομοκρατικές επιθέσεις και το νέο υπουργείο δεν χρειαζόταν, για αυτό κανείς δεν ήθελε να εκχωρήσει αρμοδιότητες της υπηρεσίας του προς αυτό. Τελικά μία ομάδα εργασίας από στελέχη εκτός των θιγόμενων υπηρεσιών (που δεν είχαν οργανωσιακά ή γραφειοκρατικά συμφέροντα) κατάρτισε ένα «ιδανικό» οργανόγραμμα αρμοδιοτήτων για το νέο υπουργείο. Κατόπιν άφησε εκτός του νέου υπουργείου κάποιες αρμοδιότητες άλλων ισχυρών υπηρεσιών που θα είχαν αντιρρήσεις να τις χάσουν και που δεν θα ήταν εύκολο να ξεπεραστούν. Έτσι κατέστη εφικτή η δημιουργία του νέου Υπουργείου Εσωτερικής Ασφαλείας (*homeland security*) των ΗΠΑ (Hudson 2017: 126-7).

Ένας σημαντικός στόχος κάθε υπηρεσίας είναι να ασκεί επιρροή στο κέντρο αποφάσεων. Αυτό επιτρέπει σε μία υπηρεσία να εκπληρώνει την αποστολή της και να διασφαλίζει τη χρηματοδότηση, την αυτονομία και τελικά την ύπαρξη της. Για παράδειγμα η CIA ασκούσε μία επιρροή στη λήψη αποφάσεων του Προέδρου των ΗΠΑ δυσανάλογη με το μέγεθος της επειδή κάθε πρωί ενημέρωνε τον Πρόεδρο για τα τρέχοντα θέματα (Hudson 2017: 129).

Οι μεγάλοι οργανισμοί έχουν να αντιμετωπίσουν ένα περίπλοκο περιβάλλον για να πετύχουν την αποστολή τους. Ανταπεξέρχονται με τον κατακερματισμό των θεμάτων που καλύπτει η αποστολή τους και την ανάθεση τους σε μονάδες τους. Έτσι προκύπτει το οργανόγραμμά τους που σε μεγάλο βαθμό προσδιορίζει και την εσωτερική λειτουργία τους και τον τρόπο που παράγουν τα αποτελέσματά τους και εκπληρώνουν την αποστολή τους. Όταν έχουν επιτύχει μία ισορροπία στη λειτουργία τους μεταξύ εσωτερικού και εξωτερικού περιβάλλοντος και παράγουν αποτελέσματα που διασφαλίζουν τη χρηματοδότηση και τη θεσμική τους επιβίωση, τότε δεν είναι πολύ δεκτικοί σε αλλαγές. Η αδράνεια είναι πολύ ισχυρός παράγοντας μέσα στους οργανισμούς και στις υπηρεσίες. Όπως η διαδικασία

αλλαγής μιας πολιτικής είναι σταδιακή και σωρευτική (*incremental*), έτσι συχνά και οι υπηρεσίες δεν μπορούν να αλλάξουν γρήγορα για να προσαρμόσουν τη λειτουργία τους σε αλλαγές του περιβάλλοντος τους. Δηλαδή η διαδικασία μάθησης και η άντληση μαθημάτων από μία υπηρεσία για την αντιμετώπιση νέων θεμάτων είναι συνήθως σταδιακή και μερικές φορές τόσο αργή που μπορεί να αυτοακυρώνεται. Οι οργανισμοί και οι υπηρεσίες ερμηνεύουν τις εντολές ανάλογα με τις δεδομένες αντιλήψεις τους και τις λειτουργίες που έχουν παγιωθεί και τους προσφέρουν συγκεκριμένες ικανότητες. Για αυτό τον λόγο συχνά μπορεί να υπάρχει διάσταση μεταξύ αυτού που έχει ζητήσει η πολιτική ηγεσία και αυτού που πράττει μία υπηρεσία (Hudson 2017: 133).

Επιπλέον, κάθε υπηρεσία έχει μία δική της προσέγγιση στην αντιμετώπιση ενός θέματος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα στην εξωτερική πολιτική είναι η αντιμετώπιση κάποιας κρίσης από το Υπουργείο Άμυνας μιας χώρας και από το Υπουργείο Εξωτερικών της. Είναι συχνό φαινόμενο για πολλές χώρες ότι αυτά τα δύο υπουργεία θα έχουν συχνά διαφοροποιημένες αντιλήψεις για τις ενδεδειγμένες ενέργειες αντίδρασης σε μία κρίση ή σε ένα θερμό επεισόδιο. Κάθε υπηρεσία έχει μία τυποποιημένη λειτουργική διαδικασία και μία διοικητική αλυσίδα λήψης αποφάσεων. Η κουλτούρα που επικρατεί στον οργανισμό και η κουλτούρα που επικρατεί στην κοινωνία είναι καθοριστική για τη δυνατότητα που έχει κάποιο στέλεχος να αποκλίνει από τα καθιερωμένα, ή να «σπάσει» μια διοικητική αλυσίδα. Κάτι τέτοιο μπορεί να έχει επιπτώσεις στη σταδιοδρομία ενός στελέχους. Επίσης συχνά οι αποφάσεις λαμβάνονται από την Κεντρική Υπηρεσία, μακριά από το σημείο ενδιαφέροντος. Αυτό σημαίνει ότι η λήψη της απόφασης επηρεάζεται σημαντικά από την ποιότητα των πληροφοριών που έχουν στη διάθεση τους τα υψηλά ιστάμενα στελέχη και την ικανότητα των στελεχών του πεδίου να αποστέλλουν τις απαιτούμενες πληροφορίες για τεκμηριωμένες αποφάσεις. Ακόμα και αν δεν είναι αυτές που θέλουν να ακούσουν οι υψηλά ιστάμενοι επειδή ίσως να μη συμφωνούν με τις πεποιθήσεις πάνω στις οποίες έχουν στηρίξει τις απόψεις τους (Hudson 2017: 134).

Πολύ συχνά στη σύγχρονη εποχή, η γραφειοκρατία που εμπλέκεται στην ανάλυση των δεδομένων και στη λήψη αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής, εκτείνεται πέρα από το Υπουργείο Εξωτερικών μιας χώρας. Μπορεί να απαιτείται ειδική γνώση επί τεχνικών και επιστημονικών θεμάτων για τη λήψη μιας απόφασης, καθώς και γνώση του πεδίου εσωτερικής πολιτικής που θα επηρεαστεί από την απόφαση. Τα υπουργεία εξωτερικών προσπαθούν να ανταπεξέλθουν σε ένα φάσμα γνώσεων, αλλά μόνο αυτά μπορούν να συνδυάσουν τις διαφορετικές δεξιότητες που απαιτούνται, για αυτό και συνήθως έχουν τον κύριο και συντονιστικό ρόλο στη λήψη μιας απόφασης εξωτερικής πολιτικής που επηρεάζει και άλλα συναρμόδια υπουργεία. Σε κάθε θέμα εξωτερικής πολιτικής μπορεί να δημιουργείται ένα πλέγμα ενδιαφερομένων, που λόγω του θεσμικού ρόλου τους, των

αρμοδιοτήτων τους, ή λόγω της πολιτικής επιρροής που διαθέτουν, μπορούν να επηρεάσουν τη λήψη αποφάσεων. Αυτοί οι ενδιαφερόμενοι μπορούν να προέρχονται από άλλες υπηρεσίες. Κάποιες υπηρεσίες μπορεί να εμφανίζονται ως πηγές ειδικών γνώσεων πάνω σε κάποια θέματα και μπορεί να απαιτείται η σύμφωνη γνώμη τους για τη λήψη μιας απόφασης. Για παράδειγμα, η εθνική άμυνα, αρμοδιότητα ειδικού υπουργείου, είναι ένα πεδίο πολιτικής που κυριαρχείται από ειδικούς, από τους στρατιωτικούς⁶⁴. Αυτοί εμπλέκονται στην εξωτερική πολιτική ειδικά όταν προκύπτουν θέματα εθνικής ασφάλειας ή άμυνας μιας χώρας. Οι ένοπλες δυνάμεις μπορούν να έχουν τους δικούς τους πάγιους σκοπούς, να ασκούν «στρατιωτική διπλωματία»⁶⁵ και να έχουν ιδιαίτερες σχέσεις με τις ένοπλες δυνάμεις άλλων χωρών. Κυρίως όμως έχουν στη διάθεση τους πολλά μέσα, μεγάλο προϋπολογισμό και επιρροή, μέσα συλλογής πληροφοριών και ένα δίκτυο στρατιωτικών ακολούθων στο εξωτερικό. Οι σοβιετικοί στρατιωτικοί είχαν μεγάλη ευθύνη για την κούρσα εξοπλισμών που τελικά γονάτισε τη σοβιετική οικονομία και οδήγησε το σοβιετικό καθεστώς σε κατάρρευση. Οι πόροι της οικονομίας κατευθύνονταν στην πολεμική βιομηχανία και εξοπλισμούς, επηρεάζοντας σε μεγάλο βαθμό την οικονομική πολιτική. Επίσης, επηρέαζαν αποφάσεις για τη σύναψη διεθνών συμφωνιών μείωσης των πυρηνικών όπλων, κ.α. Ακόμα και σε δημοκρατίες, ειδικά σε περιόδους πολέμου, οι στρατιωτικοί μπορεί να έχουν δυσανάλογα μεγάλο ρόλο στη διακυβέρνηση, διαταράσσοντας ή και αντιστρέφοντας τη φυσιολογική σχέση εντολέα-εντολοδόχου μεταξύ εξωτερικής πολιτικής και άμυνας. Ο πρόεδρος των ΗΠΑ Αϊζενχάουερ ήταν αυτός που εισήγαγε τον όρο «στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα» για να προειδοποιήσει για την εντεινόμενη στρατιωτικοποίηση της εξωτερικής πολιτικής τα πρώτα χρόνια του ψυχρού πολέμου (Χιλ 2018, 144).

Αλλά υπουργεία που συμμετέχουν στο γραφειοκρατικό σύστημα της εξωτερικής πολιτικής, είναι εκείνα που έχουν αρμοδιότητες επί οικονομικών θεμάτων. Ο αριθμός και η ονομασία τους διαφέρουν από κράτος σε κράτος ανάλογα με την οργάνωση της κυβέρνησης και της δημόσιας διοίκησης. Στην Ελλάδα έχουμε το Υπουργείο Οικονομικών και το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας ή Ανάπτυξης, νυν Υπουργείο Ανάπτυξης και Επενδύσεων. Στην Ε.Ε. τα υπουργεία των χωρών με αρμοδιότητα στα οικονομικά θέματα: ανάπτυξη, γεωργία, βιομηχανία, εμπόριο και εξωτερικό εμπόριο, αλιεία, ναυτιλία, κ.α. εμπλέκονται λόγω αρμοδιότητας σε σημαντικό βαθμό στην νομοθετική παραγωγή στην Ε.Ε. Γενικότερα, ακόμα και χώρες που δεν μαστίζονταν από κρίση χρέους, οικονομικά στελέχη της δημόσιας διοίκησης διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο σε συναντήσεις με στελέχη του ΔΝΤ ή σε

⁶⁴ Ως στρατιωτικούς εννοούμε εδώ τη στρατιωτική ηγεσία των ενόπλων δυνάμεων, τα Γενικά Επιτελεία.

⁶⁵ Η στρατιωτική διπλωματία αφορά κυρίως στους στρατιωτικούς ακολούθους, οι οποίοι παρακολουθούν τις στρατιωτικές εξελίξεις στη χώρα που υπηρετούν, διατηρούν επαφές με την ξένη στρατιωτική ηγεσία και προάγουν τη στρατιωτική συνεργασία με το ξένο κράτος (Swistek 2012: 86). Ο πρέσβης πάντως ως επικεφαλής της διπλωματικής αποστολής έχει τον γενικότερο συντονιστικό ρόλο στις διμερείς σχέσεις, όπως και το ΥΠΕΞ έχει το θεσμικό ρόλο συντονισμού της εξωτερικής πολιτικής.

διαπραγματεύσεις στο πλαίσιο των GATT και του ΠΟΕ. Αυτή η κατανομή αρμοδιοτήτων μπορεί να προκαλεί και γραφειοκρατικές ανακατατάξεις. Το 1983 το σουηδικό υπουργείο εμπορίου διαλύθηκε και τις αρμοδιότητες του διεθνούς εμπορίου τις πήρε το σουηδικό υπουργείο εξωτερικών. Παρομοίως και στην Ελλάδα μετά τις εκλογές του Ιουλίου 2019, μεταφέρθηκαν στο Υπουργείο Εξωτερικών «ως σύνολο αρμοδιοτήτων, θέσεων και προσωπικού, οι εξής υπηρεσίες:

- α) η Γενική Διεύθυνση Διεθνούς Εμπορικής και Οικονομικής Πολιτικής του Υπουργείου Οικονομίας και Ανάπτυξης, πλην της Διεύθυνσης Εμπορικών Καθεστώτων και Μέτρων Άμυνας,*
- β) το Τμήμα Μέτρων Εμπορικής Άμυνας της Διεύθυνσης Εμπορικών Καθεστώτων και Μέτρων Άμυνας της ίδιας Γενικής Διεύθυνσης*
- γ) το Γραφείο Οικονομικού Συμβούλου στη Γενεύη, του Υπουργείου Οικονομίας και Ανάπτυξης, το οποίο μετονομάζεται σε Γραφείο Οικονομικής Διπλωματίας στη Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπεία Γενεύης,*
- δ) η Μόνιμη Ελληνική Αντιπροσωπεία στον Οργανισμό Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ)»⁶⁶.*

Το μοντέλο της γραφειοκρατικής πολιτικής μπορεί να δημιουργήσει την εντύπωση ότι τα υπουργεία ή άλλοι γραφειοκρατικοί οργανισμοί μπορεί να εξυπηρετούν στην καλύτερη περίπτωση μία δική τους εκδοχή του εθνικού συμφέροντος όπως το κατανοεί κάθε υπηρεσία. Στη χειρότερη περίπτωση μπορεί να εξυπηρετούν τις δικές τους στενά ορισμένες προτεραιότητες. Θα μπορούσε η εξωτερική πολιτική να γίνει αντικείμενο συμβιβασμού μεταξύ αντικρουόμενων θέσεων και συναλλαγής μεταξύ υπηρεσιών, παραγνωρίζοντας την αποτελεσματικότητα των επιλογών; Ποια είναι τα όρια των γραφειοκρατικών ανταγωνισμών μεταξύ υπηρεσιών; Δεν υπάρχει λόγος να υποθέσουμε ότι τα υπουργεία και οι υπηρεσίες γίνονται τόσο σημαντικά για τα στελέχη τους που τα οδηγούν στο να παραβλέπουν βέλτιστες λύσεις για το κράτος στην εξωτερική πολιτική, έναντι βέλτιστων λύσεων για τον οργανισμό τους (Χιλ 2018: 153).

Κάθε υπηρεσία και κάθε στέλεχος μπορεί να συνεισφέρει ιδέες βασισμένες στην αναλυτική προσέγγιση της υπηρεσίας προέλευσης τους και η σύνθεση αυτών των ιδεών σε μία ομάδα ή σε ένα όργανο λήψης αποφάσεων στην εξωτερική πολιτική, μπορεί να οδηγεί σε πολλαπλά τεκμηριωμένες ορθολογικές αποφάσεις, εφόσον έχουν γίνει κατανοητές η φύση και οι τάσεις του διεθνούς συστήματος και οι προθέσεις των άλλων κρατών.

⁶⁶ Π.Δ. 81/2019 (ΦΕΚ Α' 119 / 08-07-2019) Σύσταση, συγχώνευση, μετονομασία και κατάργηση Υπουργείων και καθορισμός των αρμοδιοτήτων τους - Μεταφορά υπηρεσιών και αρμοδιοτήτων μεταξύ Υπουργείων.

4. Αλληλεπίδραση εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής

Ο ρεαλισμός και ο θεσμικός φιλελευθερισμός στις διεθνείς σχέσεις υποθέτουν ότι τα κράτη είναι ορθολογικοί δρώντες. Η ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής των κρατών ανοίγει το εσωτερικό των κρατών και εξετάζεται ο ρόλος των διαφόρων υπηρεσιών και των κυριότερων υπουργείων στη διαμόρφωση των επιλογών στην εξωτερική πολιτική και τελικά στη λήψη αποφάσεων. Τα κριτήρια λήψης απόφασης σίγουρα είναι ορθολογικά, δηλαδή αποσκοπούν στη μείωση του κόστους και στην αύξηση του οφέλους⁶⁷. Αλλά εδώ μπαίνουν διάφορα θέματα στην εξωτερική πολιτική ενός κράτους. Το τι είναι «ορθολογικό», δηλαδή τι κόστος είναι διατεθειμένο να «πληρώσει» ένα κράτος για να «αγοράσει» ένα όφελος στην εξωτερική πολιτική είναι κάτι που έχει να κάνει με τις προτιμήσεις του κράτους. Είναι εύλογο, θεμιτό και ορθό ότι ένα κράτος επιδιώκει την επιβίωση. Ένα κράτος επιδιώκει να κατοχυρώσει την ασφάλεια του έναντι πιθανών απειλών, επίσης θεμιτή και ορθή υπόθεση. Όμως το σε ποια σειρά θα ιεραρχήσει ένα κράτος τα διάφορα θέματα της εξωτερικής πολιτικής του, ποιο κόστος θα υπολογίσει και ποια οφέλη θα αναμένει να λάβει, εξαρτάται από την εσωτερική πολιτική που διαμορφώνει τις προτιμήσεις. Έτσι θα φτάσει στη λήψη μιας απόφασης. Αν ένα κράτος ενσαρκώνει τη βούληση του ηγέτη του, ενός διδάκτορα ή ενός μονάρχη, τότε η ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής του, ίσως να είναι πιο εύκολη και να αρκεί ένα καλό ψυχογράφημα του ηγέτη του για να προβλέψουμε τι είδους αποφάσεις θα έχει την τάση να λαμβάνει. Ένας ηγέτης όμως, όπως και μια κυβέρνηση, αλληλοεπιδρούν συνεχώς και στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής και στο πεδίο της εσωτερικής πολιτικής. Δεν μπορούν να αγνοήσουν το διεθνές σύστημα και τις επιπτώσεις της διεθνούς αναρχίας, όπως δεν μπορούν να αγνοήσουν τη γραφειοκρατία στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, ούτε και την εσωτερική πολιτική.

Ουσιαστικά μία κυβέρνηση εμπλέκεται σε ένα «παίγνιο δύο επιπέδων» (*2 level game*) κατά την ορολογία του Putnam (1988)⁶⁸. Η συμπεριφορά της μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο αν ληφθούν υπόψη τόσο οι εξωτερικοί όσο και οι εσωτερικοί παράγοντες. Σε εθνικό-κρατικό επίπεδο υπάρχουν πολιτικοί παίκτες που συν-αποφασίζουν στο εσωτερικό

⁶⁷ Κανονιστικά-ιδανικά για τον ορθολογισμό στις διεθνείς σχέσεις όπως τον είδαμε έως τώρα, αποσκοπούν στην ελαχιστοποίηση του κόστους και στη μεγιστοποίηση του οφέλους.

⁶⁸ Ο Putnam δεν ανέλυσε ζητήματα ασφαλείας αλλά διαπραγματεύσεις για οικονομικά θέματα που μπορούν να έχουν ένα εύρος όρων για τα μέρη της διαπραγμάτευσης, με διαφορετικές επιπτώσεις στην εσωτερική πολιτική καθενός. Η μελέτη περίπτωσης που εξέτασε ήταν η διάσκεψη της Βόννης του 1978 για την αναθέρμανση της παγκόσμιας οικονομίας μετά την 1η πετρελαϊκή κρίση.

ενός κράτους και ομάδες συμφερόντων⁶⁹ που πιέζουν την κυβέρνηση για να προάγουν τα συμφέροντα τους. Σχετικά είναι τα παραδείγματα επαγγελματικών ομάδων για διαμόρφωση θέσεων στα όργανα της ΕΕ που δεν θα θίγουν τα συμφέροντα τους και την επιδίωξη σχετικών αποτελεσμάτων από τη διαδικασία ρύθμισης και νομοπαραγωγής στο ενωσιακό επίπεδο. Είναι επίσης λογικό οι πολιτικοί να επιδιώκουν συμμαχίες με αυτές τις ομάδες για να τις πάρουν με το μέρος τους και να σταθεροποιήσουν ή να διευρύνουν την πολιτική ισχύ τους. Στο διεθνές επίπεδο οι κυβερνήσεις επιδιώκουν να μεγιστοποιήσουν την ικανότητα τους να ικανοποιούν τις εσωτερικές πιέσεις που δέχονται, καταπώς το κρίνουν σκόπιμο. Μία κυβέρνηση δεν μπορεί να αγνοήσει κανένα από τα δύο παίγνια ή τα δύο επίπεδα στη λήψη αποφάσεων όσο υπάρχει ικανός βαθμός αλληλεξάρτησης μεταξύ κυρίαρχων κρατών (Putnam 1988: 434). Ούτε όμως οι αναλυτές της εσωτερικής ή της εξωτερικής πολιτικής μπορούν να μην αναλύσουν και τα δύο επίπεδα στο βαθμό που επηρεάζει το ένα το άλλο. Αυτό επιβεβαιώνει ότι τα κράτη δεν είναι ενιαίοι δρώντες στην εξωτερική πολιτική. Αν αναλυθεί και το παίγνιο της εσωτερικής πολιτικής, τότε βελτιώνεται η πρόβλεψη του αποτελέσματος μιας διεθνούς διαπραγμάτευσης, ειδικά αναφορικά με τον ελάχιστο αποδεκτό συμβιβασμό που μπορεί να επιτευχθεί (Putnam 1988: 435).

Κατά τον Putnam η διαπραγμάτευση γίνεται σε δύο επίπεδα:

Στο 1ο επίπεδο είναι ο διαπραγματευτής των χωρών με τον επικεφαλής που διαπραγματεύονται και διαμορφώνουν μία «σχεδόν τελική» συμφωνία.

Στο 2ο επίπεδο είναι οι χωριστές διαπραγματεύσεις με κάθε ομάδα συμφερόντων, υπηρεσίες, ή πολιτικούς δρώντες (αντιπολίτευση, Βουλή) για να επικυρωθεί μία συμφωνία τυπικά και ουσιαστικά, δηλαδή να είναι κοινωνικά και υπηρεσιακά/γραφειοκρατικά αποδεκτή, ώστε να κυρωθεί με νόμο όπως προβλέπει το Σύνταγμα και να εφαρμοστεί. Παίζει ρόλο λοιπόν αν οι προτιμήσεις των εμπλεκόμενων δρώντων στην εσωτερική πολιτική έχουν μεγάλες αποκλίσεις μεταξύ τους και αν υπάρχει υψηλός βαθμός πολιτικοποίησης του θέματος, γεγονός που μπορεί να κινητοποιεί περισσότερες ομάδες να εμπλακούν στη συζήτηση και περισσότερες αντιδικίες.

Αυτή η διαδικασία διαπραγμάτευσης και επικύρωσης μπορεί να γίνει μία φορά σε 1ο και 2ο επίπεδο, ή να επαναλαμβάνεται σε αλληπάλληλους γύρους διαπραγματεύσεων στα δύο επίπεδα. Το ζητούμενο είναι να υπάρχουν κοινά σημεία συμφωνίας μεταξύ των δύο επιπέδων διαπραγμάτευσης. Τότε η συμφωνία θα επιτευχθεί και κυρίως θα παράγει αποτελέσματα με

⁶⁹ Είναι ανοργάνωτες ή οργανωμένες ομάδες που ενεργά επιδιώκουν την προώθηση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους με την άσκηση πίεσης σε δημόσιους αξιωματούχους, φορείς και υπηρεσίες. Κατευθύνουν τις προσπάθειές τους κατά τρόπο τέτοιο ώστε να επηρεάζουν βουλευτές, υπουργούς, κόμματα και συχνά την κοινή γνώμη.

την εφαρμογή της⁷⁰. Αν μία συμφωνία δεν επικυρωθεί στο 2ο επίπεδο, θα πρέπει να γίνει διάκριση μεταξύ εκούσιας και ακούσιας αποτυχίας τήρησης της συμφωνίας⁷¹. Δύσκολο, καθώς ακόμα και αν ηθελημένα δεν επικυρώθηκε μία συμφωνία, το μέρος που δεν την επικύρωσε θα επιχειρήσει να την παρουσιάσει ως ακούσια αποτυχία να επικυρωθεί στην εσωτερική πολιτική. Όσο μικρότερα είναι τα περιθώρια διαπραγμάτευσης στο 1ο επίπεδο, τόσο πιο πιθανό είναι να μην επικυρωθεί μια συμφωνία στο 2ο επίπεδο της εσωτερικής πολιτικής. Όσο μεγαλύτερα περιθώρια διαπραγμάτευσης συμφωνίας⁷² έχει ένας διαπραγματευτής, τόσο πιο πιθανό είναι να πιεστεί από την άλλη πλευρά να συμφωνήσει σε όρους που την εξυπηρετούν και που μπορεί να επικυρώσει ακόμα και αν δεν είναι οι βέλτιστοι που θα μπορούσε να φέρει. Για αυτόν τον λόγο πολλοί διαπραγματευτές επικαλούνται στενά περιθώρια (δηλαδή μικρό win set) επίτευξης συμφωνίας στο 1ο επίπεδο που θα μπορούσε να επικυρωθεί στο 2ο επίπεδο. Δηλαδή, αν πιεστεί στο 1ο επίπεδο, η συμφωνία δεν θα περάσει στο 2ο επίπεδο για να ισχύσει, οπότε η πίεση δεν θα οδηγήσει το άλλο μέρος να πετύχει τους σκοπούς του. Αυτό συμβαίνει σε χώρες με δύο βουλές ή ειδικούς νόμους ή ειδικές διατάξεις στο σύνταγμα τους για να επικυρώσουν διεθνείς συμφωνίες. Για παράδειγμα οι ΗΠΑ συχνά επικαλούνται το ισχυρό Κογκρέσο που δεν θα δεχτεί μια συμφωνία από το 1ο επίπεδο και χρησιμοποιούν αυτό το επιχείρημα για να αποφύγουν πιέσεις.

Ένα πραγματικό παράδειγμα “2 level game” είναι η διεθνής συμφωνία Ελλάδας – Αλβανίας για την οριοθέτηση των θαλασσιών ζωνών μεταξύ τους. Μετά από 2,5 έτη διαπραγματεύσεων κατέληξαν σε μία οριοθέτηση σαφή, δίκαια και ισόρροπη με βάση το διεθνές δίκαιο της θάλασσας. Όμως το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Ε. Ράμα όταν έχασε τις εκλογές τον Ιούνιο 2009, άλλαξε τελείως στάση και προσέφυγε κατά της συμφωνίας στο αλβανικό συνταγματικό δικαστήριο, το οποίο τον Ιανουάριο του 2010 κήρυξε αντισυνταγματική την εν λόγω συμφωνία, παρότι είχε εγκριθεί στις 2 από τις 3 αρμόδιες επιτροπές της αλβανικής βουλής (Οκτώβριος 2009) και ήταν να πάει για κύρωση στην ολομέλεια. Αυτή η συμφωνία υπογράφηκε σε 1ο επίπεδο, αλλά δεν επικυρώθηκε στο αλβανικό 2ο επίπεδο. Οι νομικοί λόγοι του αλβανικού δικαστηρίου δεν αντέχουν σε αντίκρουση. Ο Πρέσβης ε.τ. Γ. Σαββαΐδης (Σαββαΐδης 2019: 37-38) θεωρεί ότι μπορεί να έπαιξε ρόλο η Τουρκία ή οι τσάμηδες σε αυτήν την εξέλιξη.

Οι διαπραγματεύσεις διεθνών συμφωνιών που θεσμοθετούν επιλογές στην εξωτερική πολιτική των κρατών, συνήθως θα πρέπει να αναλύονται με βάση ότι το κράτος δεν είναι ενιαίος δρώντας και οι προτιμήσεις του διαμορφώνονται και από την εσωτερική πολιτική. Οι

⁷⁰ Ο Putnam ορίζει ως “win set” όλες τις συμφωνίες που μπορούν να επιτευχθούν στο 1ο επίπεδο και μπορούν να επικυρωθούν στο 2ο.

⁷¹ Στη γλώσσα της θεωρίας παιγνίων μιλάμε για συνεργασία ή αποσκίρτηση από τη συμφωνία (defection).

⁷² “Win set” κατά τον Putnam.

στόχοι της συνεργασίας για κάθε κράτος μπορεί να είναι διαφορετικοί, αλλά αποσκοπεί σε οφέλη και κέρδη από τη συνεργασία. Κατά την Martin (1997: 7 κ.ε.) ένα βασικό θέμα που προκύπτει από τις αποφάσεις που θα πάρει ένα κράτος στην εξωτερική πολιτική του και στις συμφωνίες που θα συνάψει, είναι οι διανεμητικές επιπτώσεις στο εσωτερικό του και όχι ο φόβος των μεγαλύτερων σχετικών κερδών άλλων κρατών. Στην εσωτερική πολιτική υπάρχει ένας βαθμός πλουραλισμού, μεγαλύτερος στα δημοκρατικά κράτη. Πολλοί δρώντες συμμετέχουν στη διαδικασία διαπραγμάτευσης και επικύρωσης αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής. Έχουν διαφορετικές προτιμήσεις και επηρεάζουν ο καθένας σε διαφορετικό βαθμό τις αποφάσεις. Οι πολιτικές προτιμήσεις των ομάδων στο εσωτερικό του κράτους, οι θεσμοί που κατανέμουν ισχύ στις μεταξύ τους σχέσεις και η διανομή των πληροφοριών είναι σημαντικοί παράγοντες προσδιορισμού της βαρύτητας της εσωτερικής πολιτικής στην εξωτερική πολιτική. Οι ανισότητες ισχύος και πληροφόρησης και η απόκλιση των προτιμήσεων των ομάδων στο εσωτερικό των κρατών προσδιορίζουν και τον βαθμό πλουραλισμού (Martin 1997: 11).

Οι ομάδες ή οι δρώντες επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική περισσότερο αν είναι κοντά σε θέσεις λήψης αποφάσεων και άρα οι προτιμήσεις τους έχουν ένα ειδικό βάρος. Επίσης από το αν έχουν μία ενιαία θέση και μία προτίμηση, ή στο εσωτερικό τους υπάρχει πολυδιάσπαση απόψεων. Για παράδειγμα οι συνολικές προτιμήσεις των ενόπλων δυνάμεων για εξοπλισμούς συνήθως διαμορφώνονται από τις προτιμήσεις και τη σχετική ισχύ των τριών κλάδων (στρατός, ναυτικό, αεροπορία). Οι τελικές επιλογές εξοπλισμών μπορεί να επηρεάσουν την εξωτερική πολιτική ή να επηρεαστούν από αυτήν. Αν ένα κράτος προσπαθεί να κατασκευάσει πυρηνικά όπλα τότε είναι πιθανότερο τα γειτονικά κράτη να αρχίσουν να το θεωρούν απειλή και ότι ακολουθεί αναθεωρητική πολιτική, εκτός και αν η απόκτηση πυρηνικών είναι αντίδραση στα πυρηνικά όπλα που απέκτησε άλλο κράτος. Αντίθετα, αν αγοράζει αντιαεροπορικά συστήματα, τότε δίνει ένα μήνυμα ότι ενδιαφέρεται περισσότερο για την άμυνα του και λιγότερο να απειλήσει άλλα κράτη με προβολή της ισχύος του και άρα λιγότερο πιθανόν να ασκήσει εξαναγκαστική διπλωματία. Επίσης, το μέγεθος ενός δρώντα επηρεάζει την ισχύ του στην εξωτερική πολιτική. Οι ισχυρές ένοπλες δυνάμεις διασφαλίζουν την άμυνα, αλλά έχουν και αυξημένο πολιτικό λόγο σε θέματα προϋπολογισμού, ανάπτυξης κλάδων της οικονομίας και σε επιρροή στο σύστημα λήψης αποφάσεων. Επίσης παίζει ρόλο και το πόσο ενεργός είναι ένας δρώντας σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Το υπουργείο άμυνας είναι ενεργό εξ ορισμού. Ένα άλλο υπουργείο με άλλες αρμοδιότητες μπορεί να έχει περιορισμένο ενδιαφέρον για θέματα εξωτερικής πολιτικής. Ενώ παίζει ρόλο και ο βαθμός διαφοροποίησης των προτιμήσεων μεταξύ των δρώντων που συναποφασίζουν (υπηρεσία, νομοθετικό σώμα ή κοινωνική ομάδα). Για παράδειγμα, ο Πρόεδρος των ΗΠΑ είναι πιθανότερο να μπορεί να περνάει ευκολότερα νομοσχέδια ή αποφάσεις εξωτερικής πολιτικής,

όταν το κόμμα του έχει την πλειοψηφία στο Κογκρέσο ή και στη Βουλή των Αντιπροσώπων, καθώς είναι πιθανότερη η συμφωνία στις θέσεις της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας. Η εγγύτητα, η συνοχή, το μέγεθος, η διαφοροποίηση των απόψεων και το επίπεδο δραστηριοποίησης των δρώντων είναι ενδεικτικά χαρακτηριστικά της σημασίας τους στην εσωτερική και εξωτερική πολιτική.

Σημαντικές είναι και οι τακτικές της κυβέρνησης: ο βαθμός στον οποίο απαιτούνται συμβιβασμοί στη λήψη αποφάσεων, αν η κυβέρνηση μπορεί να πάρει με το μέρος της την αντιπολίτευση⁷³ ή ένα κρίσιμο μέρος της. Αν η κυβέρνηση μπορεί να αναζητήσει νομιμοποίηση των επιλογών της απευθείας από τον λαό υπερφαλαγγίζοντας την αντιπολίτευση, ή να προσφέρει ανταλλάγματα σε άτομα ή ομάδες για να αποσπάσει συναίνεση ή ανοχή στην εξωτερική πολιτική (Hudson 2017: 203 κ.ε.).

Η κοινή γνώμη αποκτά αξία στην εξωτερική πολιτική όταν ένα θέμα εξωτερικής πολιτικής εκλαμβάνεται ως πολύ σοβαρό ή μία κατάσταση θεωρείται κρίσιμη. Σε μία κρίση είναι πολύ πιθανόν η κοινή γνώμη να υποστηρίξει την αρχική απόφαση της κυβέρνησης. Αυτό είναι το φαινόμενο της «συσπείρωσης γύρω από τη σημαία». Ακολουθώντας όμως, η εμπειρία έχει δείξει ότι η κοινή γνώμη δυσφορεί όλο και περισσότερο όσο μία κυβέρνηση εμμένει να εφαρμόζει αυτήν την αρχική απόφαση. Όταν δεν υπάρχει κρίση, τότε η κοινή γνώμη ασχολείται περισσότερο με το ποια απόφαση θα ληφθεί και λιγότερο με τον τρόπο εφαρμογής αυτής της απόφασης (Hudson 2017: 200-1).

4.1 Εθνική ταυτότητα, κουλτούρα και εξωτερική πολιτική

Η εθνική ταυτότητα έχει μία πολιτιστική βάση. Η ιστορία, η γλώσσα, οι κοινοί μύθοι και οι παραδόσεις, συνθέτουν την ιδιαίτερη εθνική ταυτότητα και διαχωρίζουν ένα έθνος από τα υπόλοιπα. Η εθνική ταυτότητα μπορεί να οριστεί στις διεθνείς σχέσεις με διάφορους τρόπους. Πρώτα από όλα ψυχολογικά: η ταυτότητα είναι η κατοχή από ένα δρώντα μιας αυτοσυνειδησίας για τις μοναδικές ιδιότητες του που τον κάνουν ξεχωριστό και τους δεσμούς που αναπτύσσει ως μέλος ομάδων, αποκτώντας και κοινωνική υπόσταση.

Έτσι, η ταυτότητα γίνεται μία διανοητική κατασκευή που περιγράφει τον ίδιο και το πως πρέπει να σκέφτεται, να νιώθει, να αξιολογεί και να συμπεριφέρεται, στο πλαίσιο μιας ομάδας. Σε γνωστικό επίπεδο η ταυτότητα είναι μία σχηματοποίηση του εαυτού και των

⁷³ Ως αντιπολίτευση εδώ δεν εννοούμε μόνο τα κόμματα της αντιπολίτευσης, αλλά και δημόσιες υπηρεσίες και οργανισμούς με διαφορετικές προτιμήσεις σε ένα θέμα, νομοθετικά σώματα που πρέπει να επικυρώσουν αμυντικούς προϋπολογισμούς ή διεθνείς συμφωνίες, επαγγελματικές ομάδες που θίγονται από διεθνείς εμπορικές συμφωνίες, μία ομάδα που μπορεί να μην θέλει μια συμφωνία φιλίας και συνεργασίας, κ.α.

πεποιθήσεων και των στάσεων κάποιου σε εξωτερικά ερεθίσματα που καθοδηγούν τη συμπεριφορά του. Η ταυτότητα αποτελεί τη βάση της αυτογνωσίας ενός δρώντα και του επιτρέπει να μαθαίνει για τις σχέσεις του με το περιβάλλον του και τους άλλους. Επίσης, του δίνει ένα σημείο αναφοράς για να αξιολογεί και να επεξεργάζεται κοινωνικά ερεθίσματα και συναισθήματα. Οι ομάδες που ανήκει ένας δρώντας (πολιτικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές, κτλ.) είναι επίσης πολύ σημαντικές για τη διαμόρφωση της ταυτότητας και του κοινωνικού ρόλου του δρώντα. Βέβαια η ταυτότητα είναι μια έννοια δυναμική, μπορεί να αλλάζει σε κάποια σημεία της ή περισσότερο. Οι ομάδες που συμμετέχει ο δρώντας μπορεί επίσης να αλλάζουν και να προσδιορίζουν και τον ίδιο διαφορετικά.

Η σημασία της ταυτότητας στην εξωτερική πολιτική είναι ότι επηρεάζει τις προτιμήσεις και άρα και τα συμφέροντα, δηλαδή τι θεωρείται ωφέλιμο και ποιοι κανόνες πρέπει να ακολουθούνται. Σημαντικό για τις αρχές του διεθνούς δικαίου, όπως την αρχή της μη επέμβασης ή της νόμιμης άμυνας (Chafetz et al. 1998). Για παράδειγμα, η φράση του Κωνσταντίνου Καραμανλή από το βήμα της Βουλής το 1976 σε συζήτηση πολιτικών αρχηγών για την εξωτερική πολιτική ότι «η Ελλάς πολιτικά, αμυντικά, οικονομικά, πολιτιστικά, ανήκει εις τη Δύση» και διαπραγματεύεται την ένταξη της στην ενωμένη Ευρώπη για λόγους εθνικών συμφερόντων, είχε τεράστιο αντίκτυπο, συνόψισε ή και προσδιόρισε καίρια την ταυτότητα της Ελλάδας σε μία κρίσιμη περίοδο της μεταπολίτευσης.

Ο Wendt (1992) έχει συμβάλλει πολύ στην ανάπτυξη θεωριών για το ρόλο της ταυτότητας ενός κράτους στις διεθνείς σχέσεις⁷⁴. Η βασική του θέση είναι ότι στο άναρχο διεθνές σύστημα η αρχή της αυτοβοήθειας (*self help*) δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη και σταθερή, αλλά αποτελεί ένα θεσμό. Η αρχή της αυτοβοήθειας προϋποθέτει και λαμβάνει ως δεδομένο τον ατομισμό των κρατών, τίποτα όμως δεν εμποδίζει την ανάπτυξη μιας συλλογικής ταυτότητας (Wendt 1994: 388). Η ταυτότητα και η έννοια της ασφάλειας προσδιορίζεται από τον «εαυτό» σε σχέση με τον «άλλο» (Wendt 1992: 399). Η αναρχία μπορεί να είναι είτε συνεργατική, είτε συγκρουσιακή. Εξαρτάται από το περιεχόμενο που δίνουν τα κράτη στην αναρχία⁷⁵. Το τέταρτο χαρακτηριστικό της δομής που πρέπει να προστεθεί στον ορισμό του Waltz είναι η διυποκειμενική δομή των ταυτοτήτων και των συμφερόντων στο σύστημα (Wendt 1992: 401). «Οι ταυτότητες είναι η βάση των συμφερόντων» (Wendt 1992: 398).

Κατά τον Wendt (1994: 389-92) οι ταυτότητες και τα συμφέροντα αλλάζουν με την αλληλεπίδραση των δρώντων και η ανάπτυξη της αίσθησης συλλογικότητας μεταξύ των κρατών μπορεί να επιτευχθεί με την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση και τη σύγκλιση των εθνικών αξιών, όπως με τη διάδοση της δημοκρατίας. Η αλληλεξάρτηση επηρεάζει και τη

⁷⁴ Θεωρείται από τους βασικούς εκπροσώπους των «κοινωνιολογικών θεωριών» και του κονστρουκτιβισμού στις διεθνείς σχέσεις (Wendt 1992).

⁷⁵ “*anarchy is what states make of it*” όπως είναι ο τίτλος του άρθρου του Wendt.

φύση των κρατών ως ορθολογικών δρώντων καθώς δημιουργεί μία «αλληλεξάρτηση ωφελιμότητας» (*utility*), οπότε υποχωρεί ο εγωισμός έναντι των συλλογικών συμφερόντων. Παρομοίως και η ρητορική των κρατών στην επικοινωνία τους μπορεί να συμβάλλει στην αλλαγή της αντίληψης των άλλων περί του συμφέροντος τους και να δημιουργήσει αλληλεγγύη στην επιδίωξη κοινών σκοπών. Έτσι φτάνουμε στη θεσμοποίηση (*institutionalization*) της συλλογικής δράσης, ώστε να είναι φυσιολογικό για τα κράτη να θεωρούν ότι κάποια προβλήματα θα αντιμετωπίζονται σε διεθνές επίπεδο με υπερεθνικές (*transnational*) δομές πολιτικής εξουσίας πέρα από τις κρατικές. Οι διεθνείς θεσμοί δεν στηρίζονται πια μόνο σε ορθολογικούς υπολογισμούς κόστους-οφέλους των κρατών, αλλά σε κρατικές ταυτότητες με κοινά στοιχεία και σε κοινά κρατικά συμφέροντα που εντοπίζονται και αναδεικνύονται μέσω της αλληλεπίδρασης όπως αναφέρθηκε.

Με βάση αυτές τις θεωρητικές υποθέσεις διερευνάται και η πιθανότητα μιας «ευρωπαϊκής» ταυτότητας των κρατών-μελών της ΕΕ. Το ζητούμενο είναι τι θα γίνει αν τα κράτη δεν αλλάζουν όλα μαζί με τον ίδιο τρόπο τις ταυτότητες τους και δεν ταυτίζονται με συλλογικά συμφέροντα στον ίδιο βαθμό. Ενδεικτικό είναι το πρόβλημα συλλογικής δράσης και η έλλειψη ευρωπαϊκής αλληλεγγύης που προκύπτει συχνά όταν τα κράτη-μέλη της ΕΕ πρέπει να αντιμετωπίσουν κοινά προβλήματα, που έχουν όμως διαφοροποιημένες επιπτώσεις σε κάθε κράτος μέλος, για παράδειγμα το πρόβλημα της μετανάστευσης ή η μετεγκατάσταση προσφύγων στην ΕΕ. Συνήθως ο διαχωρισμός είναι μεταξύ ευρωπαϊκού Βορά και ευρωπαϊκού Νότου. Οι εθνικές ταυτότητες δεν είναι εύκολο να ξεπεραστούν και να μεταβληθούν, όπως διάφορες θεωρίες υποστηρίζουν.

Μία λιγότερο φιλόδοξη κοινωνιολογική προσέγγιση στην εξωτερική πολιτική, είναι αυτή που θεωρεί ότι οι αποφάσεις που λαμβάνει ένα κράτος σε κρίσιμα σημεία της ιστορίας του διαμορφώνουν την εξωτερική πολιτική του επί μακρόν. Επειδή αυτή η πορεία διαμορφώνει παραδόσεις και ρουτίνες που υιοθετούνται από πολιτικούς θεσμούς. Αυτή η θέση εξηγεί την πολιτική κουλτούρα αυτοπεριορισμού της Γερμανίας στην εξωτερική πολιτική της μετά τη γερμανική ενοποίηση το 1990. Με σαφή προτίμηση σε πολυμερείς δράσεις και μεγάλο σκεπτικισμό στη χρήση στρατιωτικής βίας ή στην αποστολή δυνάμεων στο εξωτερικό, ειδικά την πρώτη δεκαετία μετά την ενοποίηση της (Banchoff 1999: 2).

Η εθνική ταυτότητα στην εξωτερική πολιτική προσδιορίζει ποιοι είμαστε εμείς, τι κάνουμε εμείς και ποιοι είναι οι άλλοι: δηλαδή ποιοι είναι οι φίλοι και οι ποιοι είναι οι εχθροί. Επειδή η ταυτότητα είναι δυναμική, η κουλτούρα έχει σημαντικό ρόλο στον προσδιορισμό της, καθώς θα αναδιαμορφωθεί μέσα από τον πολιτικό ανταγωνισμό πατώντας σε βαθιά ριζωμένες πολιτιστικές πεποιθήσεις τις οποίες ασπάζεται φανερά ή ενδόμυχα, ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Μετά την 11/9/2001 (επίθεση στους δίδυμους πύργους, ΗΠΑ) οι πολιτισμικές διαφορές αντιμετωπίζονται σοβαρά στην εξωτερική πολιτική και

επανήλθε στην επικαιρότητα την θέση του Χάντιγκτον (1999) περί σύγκρουσης των πολιτισμών.

Η πολιτική κουλτούρα είναι ένα υποσύνολο αξιών και πεποιθήσεων που έχει μια κοινωνία για το πολιτικό σύστημα: Η δέσμευση στην τήρηση της δημοκρατικής αρχής και οι δημοκρατικοί θεσμοί, η νόμιμη χρήση βίας, τα δικαιώματα ατόμων και μειονοτήτων, η προδιάθεση για το ρόλο του κράτους στην παγκόσμια πολιτική, την ηθική, τον ρόλο του πολέμου. Η κουλτούρα αποτελείται από «ερμηνευτικούς κώδικες», γλώσσα, αξίες, πεποιθήσεις, που επηρεάζουν την εσωτερική και την εξωτερική πολιτική. Αποτελείται από υποθέσεις για την σφαίρα του πολιτικού, για γεγονότα, για θεσμούς, για αποδεκτές συμπεριφορές, για το τι είναι εφικτό, για το εύρος των εναλλακτικών από τις οποίες θα ληφθεί μία απόφαση. Δηλαδή η πολιτική κουλτούρα προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό τις διαθέσιμες εναλλακτικές επιλογές, καθώς δίνει μία ασυνείδητη προδιάθεση σε ποιες θα επικεντρωθεί κάποιος για να πάρει μία απόφαση και ποιες άλλες θα αγνοήσει (Lantis 2002: 90). Για αυτό επηρεάζει και τη δομή των γραφειοκρατιών.

Ο Snyder (1977) σύνδεσε την πολιτική κουλτούρα με ένα σημαντικό τομέα της εξωτερικής πολιτικής, την εθνική ασφάλεια και ανέπτυξε μία θεωρία «στρατηγικής κουλτούρας» για να ερμηνεύσει τη σοβιετική στρατιωτική στρατηγική. Υποστήριξε ότι η ελίτ διαμορφώνουν μία στρατηγική κουλτούρα για τα θέματα εθνικής ασφάλειας και για το ρόλο της στρατιωτικής ισχύος και η κοινή γνώμη του κράτους σταδιακά «κοινωνικοποιείται» σε ένα συγκεκριμένο τρόπο στρατηγικής σκέψης, πεποιθήσεων, συμπεριφορών με «ημιμόνιμο» (*semipermanent*) χαρακτήρα, πιο σταθερό από ότι οι δημόσιες πολιτικές που μπορεί να αλλάζουν πιο εύκολα. Αυτή η σταθερότητα της στρατηγικής κουλτούρας τις επιτρέπει να προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό τον τρόπο με τον οποίο ένα κράτος θα διαχειριστεί τη στρατιωτική ισχύ.

Ο Snyder (1977) έφτασε στο συμπέρασμα ότι οι Σοβιετικοί στρατιωτικοί ήταν υπέρ της προληπτικής και επιθετικής χρήσης βίας και οι αιτίες για αυτό ήταν η ρωσική ιστορία πολιτικού αυταρχισμού και ανασφάλειας. Αντίθετα, η Γερμανία και η Ιαπωνία χαρακτηρίζονται από μια στρατηγική κουλτούρα αντιμιλιταριστική, λόγω της άντλησης μαθημάτων από τις καταστροφές που υπέστησαν στον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο και αυτό είναι εμφανές στις περισσότερες επιλογές των πολιτικών ελίτ τους (Lantis 2002: 99).

Η πολιτική κουλτούρα συμβάλλει στην κατασκευή προτύπων δράσης στην εξωτερική πολιτική και στη διαμόρφωση της. Προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό τις θεμελιώδεις πεποιθήσεις ενός ηγέτη ή μιας ομάδας και τα προτιμώμενα μέσα και μεθόδους επίτευξης στόχων. Αυτός η προσέγγιση της κουλτούρας είναι ο ορισμός του «επιχειρησιακού κώδικα»

(operational code) στην εξωτερική πολιτική)⁷⁶. Για να αναλύσουμε το σύστημα πεποιθήσεων πάνω στο οποίο βασίζεται ο επιχειρησιακός κώδικας ενός καθεστώτος ή μιας κυβέρνησης, πρέπει να κάνουμε ερωτήσεις δύο κατηγοριών: φιλοσοφικές και εργαλειακές (George 1967: vi-vii):

«Φιλοσοφικές ερωτήσεις:

1. Ποια είναι η ουσιώδης φύση της πολιτικής ζωής; Το πολιτικό σύμπαν είναι αρμονικό ή συγκρουσιακό; Ποιος είναι ο θεμελιώδης χαρακτήρας των πολιτικών αντιπάλων;
2. Ποιες είναι οι προοπτικές πραγματοποίησης των πολιτικών αξιών και επιθυμιών. Μπορεί κάποιος να είναι αισιόδοξος ή απαισιόδοξος και για ποιους λόγους;
3. Είναι προβλέψιμο το πολιτικό μέλλον; με ποια έννοια και σε ποιο βαθμό;
4. Σε ποιο βαθμό μπορεί κάποιος να ελέγξει την ιστορική εξέλιξη;
5. Ποιος είναι ο ρόλος της τύχης στις ανθρώπινες υποθέσεις και στην ιστορική εξέλιξη;

Εργαλειακές ερωτήσεις:

1. Ποια είναι η καλύτερη προσέγγιση για την επιλογή στόχων πολιτικής δράσης;
2. Πως θα επιδιωχθούν οι στόχοι πιο αποτελεσματικά;
3. Πως υπολογίζονται, ελέγχονται και γίνονται αποδεκτοί οι κίνδυνοι της πολιτικής δράσης;
4. Ποιος είναι ο καλύτερος χρόνος για να προωθήσει κάποιος τα συμφέροντα του;
5. Ποιος είναι ο ρόλος και η χρησιμότητα των διαφορετικών μέσων στην προώθηση των συμφερόντων;»

Το πρώτο σετ φιλοσοφικών ερωτήσεων διευκρινίζει την αντίληψη για τις πολιτικές σχέσεις και τις βασικές πολιτικές πεποιθήσεις, ειδικά για τα περιθώρια παρέμβασης και ελέγχου. Το δεύτερο σετ εργαλειακών ερωτήσεων αφορά τους στόχους, τις στρατηγικές, την αποδεκτή διακινδύνευση και το συνδυασμό μέσων και σκοπών. Ο επιχειρησιακός κώδικας είναι μία σχετικά απλή μεθοδολογία ανάλυσης ηγετών και πολιτικών ομάδων ή κυβερνήσεων που μας οδηγεί σε κάποια βασικά συμπεράσματα για τις επιλογές που θα επικρατήσουν στην εξωτερική πολιτική ενός κράτους.

Συνοψίζοντας, η κουλτούρα είναι ένα σύστημα κοινά αποδεκτών αντιλήψεων, στηρίζεται σε αξίες που μας υποδεικνύουν τι να προτιμούμε και τι να εκτιμούμε. Επίσης, η κουλτούρα και ειδικότερα ο «επιχειρησιακός κώδικας» μας παρέχει έτοιμες στρατηγικές δράσεις, τις εναλλακτικές από τις οποίες επιλέγουμε την αντίδραση μας. Για αυτόν τον λόγο

⁷⁶ Αρχικά η έννοια του επιχειρησιακού κώδικα άρχισε να εξετάζεται για να διερευνηθούν οι βασικές πολιτικές παραδοχές στην εξωτερική πολιτική της ΕΣΣΔ και ο επιχειρησιακός κώδικας του «πολίτμπιρό» (Leites 1951): το «Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Σοβιετικής Ένωσης», που παρότι ανώτατο όργανο του ΚΚΣΕ λειτουργούσε και ως εκτελεστικό σώμα της κεντρικής κυβέρνησης.

η κουλτούρα επηρεάζει πολύ και την έννοια της ορθολογικότητας που μπορεί να σημαίνει διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικές κουλτούρες. Αλλιώς κατανοούσαν την ορθολογική χρήση των πυρηνικών όπλων οι Σοβιετικοί και αλλιώς οι Αμερικανοί. Οι δύο χώρες είχαν ουσιαστικές διαφορές στην πολιτική κουλτούρα τους και αυτό επηρέαζε και το τι θεωρούσαν ορθολογικό στην εξωτερική πολιτική τους. Επίσης, η διαφορετική πολιτική κουλτούρα (κομμουνισμός – φιλελευθερισμός) σήμαινε και διαφορετική αντίληψη για το ρόλο τους στο διεθνές σύστημα.

Η κουλτούρα συμβάλλει στη διαμόρφωση των προθέσεων και των δράσεων. «*Η ορθολογική επιλογή και η Realpolitik⁷⁷ δεν μπορούν να αποκλείσουν επιλογές που γίνονται στη βάση της πολιτισμικής απιθανότητας – μόνο αν κατανοήσουμε την κουλτούρα του άλλου έχουμε την πλήρη εικόνα*» (Hudson 2017: 192-3). Ειδικά απέναντι στην Τουρκία θα είναι χρήσιμη η συγκριτική ανάλυση με την ελληνική κουλτούρα και τη δυτικοευρωπαϊκή εν γένει. Θα είναι επίσης χρήσιμη η υποεθνική ανάλυση και η ανάλυση της δημόσιας συζήτησης για να δούμε όχι μόνο την κουλτούρα του σημερινού καθεστώτος Ερντογάν, αλλά και των υπολοίπων κόμβων ισχύος μέσα σε μία κοινωνία όπως η τουρκική. Έτσι θα είναι δυνατός ο εντοπισμός παραγόντων αλλαγής ή σταθερότητας της πολιτικής κουλτούρας που θα μπορούσαν να αλλάξουν ή να διατηρήσουν τις βασικές επιλογές στην εξωτερική πολιτική της Τουρκίας. Να προβλέψουμε τάσεις και να εντοπίσουμε σημεία συμφωνίας και διαφωνίας και να προβλέψουμε τη φύση της μελλοντικής αλληλεπίδρασης⁷⁸. Η αντίληψη περί δημοκρατίας και τρόπου λειτουργίας του πολιτικού συστήματος στην Τουρκία, έχει διαφοροποιηθεί πιο έντονα την τελευταία δεκαετία επί Ερντογάν, ειδικά μετά την απόπειρα πραξικοπήματος το 2016. Οι αρχές του κράτους δικαίου έχουν υποχωρήσει σε σχέση με τα ευρωπαϊκά δεδομένα, λόγω του αγώνα του Ερντογάν για πολιτική ηγεμονία και λόγω του ευρωσκεπτικισμού που αναπτύσσεται στο κόμμα του, το AKP (Saatcioğlu 2016).

Επίσης, είναι εμφανές ότι διαφέρουν πολύ η ελληνική και η τουρκική αντίληψη για τον ρόλο και τη χρήση της ισχύος και της στρατιωτικής βίας στην εξωτερική πολιτική. Επιπλέον, οι δύο χώρες προσδιορίζουν διαφορετικά τη σχέση τους με την Ευρώπη, τις ΗΠΑ, το Ισραήλ, κ.α. Αυτό οφείλεται στην εθνική ταυτότητα, στην πολιτική κουλτούρα και στις εσωτερικές τάσεις που έχουν επικρατήσει στον προσδιορισμό τους. Η Ελλάδα στην Ευρώπη βλέπει κυρίως φίλους, συμμάχους, εταίρους. Η Τουρκία θυμάται το οθωμανικό-αυτοκρατορικό της παρελθόν, την απόπειρα διαμελισμού της με τη συνθήκη των Σεβρών (1920) και θέλει «δίκαια» ανταλλάγματα από τις γεωπολιτικές ανακατατάξεις στο Ιράκ, τη Συρία τη Βόρειο Αφρική, κτλ. επειδή αυτοπροσδιορίζεται ως περιφερειακή δύναμη.

⁷⁷ Realpolitik: Η εξωτερική πολιτική που στηρίζεται σε πραγματιστική βάση και υπολογισμούς, παρά σε ιδεολογικές ή ηθικές υποθέσεις (ΣτΣ).

⁷⁸ Αυτές είναι οι 5 μεθοδολογίες ανάλυσης της κουλτούρας στην εξωτερική πολιτική: συγκριτική, υποεθνική, συζήτησης, ορίζοντα και αλληλεπίδρασης, που παραθέτει η Hudson (2017: 193-4).

Ο ρόλος που διαδραματίζει η πολιτική κουλτούρα και ο επιχειρησιακός κώδικας σε σχέση με τον εκάστοτε πολιτικό ηγέτη ενός κράτους είναι επίσης σημαντικός στην ανάλυση της εξωτερικής πολιτικής και στη λήψη αποφάσεων.

4.2 Η σημασία του ηγέτη στην ανάλυση εξωτερικής πολιτικής

Είδαμε ότι η εθνική ταυτότητα και η πολιτική κουλτούρα επηρεάζουν την εξωτερική πολιτική, οπότε και τα άτομα που συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων εξωτερικής πολιτικής είναι φορείς μιας πολιτικής κουλτούρας που τους προσδιορίζει σε μεγάλο βαθμό το εύρος των επιλογών που έχουν στη διάθεσή τους, όπως για παράδειγμα την απειλή χρήσης ή τη χρήση στρατιωτικής βίας. Συχνά τα άτομα που μπορούν να επηρεάσουν περισσότερο την πολιτική κουλτούρα από ότι επηρεάζονται από αυτήν είναι οι πολιτικοί ηγέτες που παίρνουν τις τελικές αποφάσεις. Τα βασικά κίνητρα ενός ηγέτη είναι η ανάγκη για ισχύ, η ανάγκη για συμμετοχή σε μία ομάδα και η ανάγκη για επιτυχία.

Η ανάλυση ενός ηγέτη στην εξωτερική πολιτική έχει κριθεί ότι έχει μεγαλύτερη αξία όταν:

α) Έχει ενδιαφέρον για θέματα άμυνας και εξωτερικής πολιτικής και εμπλέκεται στη διαχείριση τους.

β) Όταν το θέμα που έχει ανακύψει είναι ιδιαίτερα σημαντικό για το κράτος ή το καθεστώς του, ή πρόκειται για μία κρίση.

γ) Η διαχείριση ενός θέματος ή μιας κατάστασης στην εξωτερική πολιτική απαιτεί την εμπλοκή υψηλών πολιτειακών παραγόντων, π.χ. αρχηγοί κρατών σε μία σύνοδο, ανταλλαγή επίσημων επισκέψεων, διαπραγματεύσεις, κτλ.

δ) Το συγκεκριμένο θέμα της εξωτερικής πολιτικής έχει ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ηγέτη (Hermann et al. 2001: 85).

Η βαρύτητα που έχει ένας ηγέτης στην εξωτερική πολιτική εξαρτάται από την προσωπικότητα του, το ύψος ηγεσίας του και από το καθεστώς ή το πολίτευμα του κράτους του. Σε μία δικτατορία ο ηγέτης έχει μεγαλύτερο πολιτικό βάρος από ότι σε μία δημοκρατία, αν και σε κάθε περίπτωση δεν αποκλείεται η προσωπική επιρροή του σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Έχει σημασία αν εκτιμά, εμπιστεύεται και ακολουθεί τη γνώμη συμβούλων του ή των διπλωματών. Αν το ύψος ηγεσίας του είναι παρεμβατικό, δηλαδή θέλει να έχει γνώση όλων των πληροφοριών, να τις ταξινομεί ο ίδιος και να μην τις λαμβάνει επεξεργασμένες. Επίσης, όταν οι ηγέτες εμπλέκονται άμεσα στη διαχείριση μιας κρίσιμης κατάστασης, τότε είναι πιθανόν ο ίδιος ο ηγέτης να θέλει να ελέγξει τις ψυχολογικές του προδιαθέσεις για να

κάνει την καλύτερη δυνατή διαχείριση μιας κρίσης. Ο πρόεδρος των ΗΠΑ Κέννεντυ στην κρίση των πυραύλων της Κούβας το 1962 δημιούργησε μία ομάδα συμβούλων για τη διαχείριση της. Όταν μία κατάσταση είναι ασαφής, επειδή μπορεί να μην υπάρχουν επαρκείς πληροφορίες, τότε ακόμα και οι σύμβουλοι μπορεί να μην βοηθήσουν έναν ηγέτη στη λήψη μιας απόφασης και να πρέπει να βασιστεί στην κρίση του. Πέρα από την ορθή κρίση ενός ηγέτη, το αν έχει λάβει διπλωματική εκπαίδευση είναι σημαντικό για το ρόλο που θα έχει στην εξωτερική πολιτική ενός κράτους (Hudson 2017: 62-4).

Ένα άτομο μόνο του συνήθως δυσκολεύεται να βρει την καλύτερη λύση σε ένα πρόβλημα. Η περιορισμένη ορθολογικότητα (*bounded rationality*) και η περιορισμένη ικανότητα ανάλυσης ενός ατόμου, του ηγέτη ή του μέλους μίας ομάδας, οδηγεί σε απλοποιημένα μοντέλα πρόσληψης της πραγματικότητας και επιλογές σχετικά ικανοποιητικές αλλά όχι βέλτιστες (Φωκά-Καβαλιεράκη 2017: 81). Η πραγματικότητα προσλαμβάνεται συχνά με βάση γνωστικά σχήματα που βασίζονται σε κανονικότητες που έχει εντοπίσει ο εγκέφαλος μας μέσα στην πολυπλοκότητα της. Οι ερμηνευτικές παγίδες, μπορούν να προκαλέσουν σημαντικά λάθη στην ανάλυση και επεξεργασία πληροφοριών. Τα ερμηνευτικά σχήματα οδηγούν τα άτομα στο να συμπληρώνουν τα κενά που υπάρχουν στα δεδομένα, πολλές φορές με βάση μία διαίσθηση που στηρίζεται σε προηγούμενες εμπειρίες ή σε πεποιθήσεις, που μπορεί όμως και να μην ταιριάζουν στην υπάρχουσα κατάσταση. Επίσης υπάρχουν και άλλες πλάνες, όπως η πλάνη για την εκτίμηση πιθανοτήτων, για την εκτίμηση της αντιπροσωπευτικότητας των αποδεικτικών στοιχείων⁷⁹, ή η πλάνη της «υπερβολικής αυτοπεποίθησης» (Hudson 2017: 70-1).

Η συμπεριφορά των ηγετών επηρεάζεται επίσης από το φόβο της απώλειας. Τα συμπεριφορικά οικονομικά έχουν δείξει ότι ο φόβος της απώλειας βαραίνει περισσότερο από την πιθανότητα ισόποσου κέρδους. Είναι πιθανότερο τα άτομα να αναλάβουν ρίσκα για να αποφύγουν μεγαλύτερες απώλειες, παρά να επαναπαιχτούν με λιγότερες αλλά βέβαιες απώλειες (Φωκά-Καβαλιεράκη 2017: 85). Ειδικά αν το διακύβευμα είναι μεγάλο και ο χρόνος περιορισμένος. Δίνουν μεγάλη σημασία στις μικρές πιθανότητες αποτυχίας, ενώ υποτιμούν τις πιθανότητες επιτυχίας που μπορεί να έχει μία πορεία δράσης⁸⁰.

Αν υποθέσει κάποιος ότι ένας άλλος λαός είναι εκ φύσεως πολεμοχαρής και το κράτος του ιμπεριαλιστικό, τότε είναι πιθανό να θεωρήσει ότι κάθε πρόκληση του επιδιώκει τον πόλεμο πλήρους κλίμακας. Αν όμως αντιδρά σε κάθε πρόκληση με ανεξέλεγκτη

⁷⁹ Έρευνες δείχνουν ότι τα καλύτερα αξιοποιήσιμα στοιχεία είναι εκείνα που συνάδουν με τις εμπειρίες του παρατηρητή. Μπορεί να δούμε 10 ενδείξεις για μία τάση και να κρατήσουμε στο μυαλό μας τη 1 που συνάδει με την εικόνα που έχουμε για την άλλη πλευρά ή με τις επιθυμίες μας για μία κατάσταση.

⁸⁰ Αυτή είναι η «πιθανολογική θεωρία» (*prospect theory*) που ανέπτυξαν οι Kahneman & Tversky (1979) για τη λήψη αποφάσεων σε πραγματικές συνθήκες αβεβαιότητας και ρίσκου. Αποτέλεσε τη βάση των συμπεριφορικών οικονομικών και μία εναλλακτική στη θεωρία παιγνίων. Για μία ανάλυση στα ελληνικά βλ. Φωκά-Καβαλιεράκη (2017: 82 κ.ε.).

κλιμάκωση, τότε είναι πιθανόν ο πόλεμος να επέλθει ως αποτέλεσμα και των δικών του ενεργειών που δεν αφήνουν περιθώριο διαπραγμάτευσης. Αν ένας ηγέτης θεωρήσει ότι είναι αναπόφευκτος ένας πόλεμος, τότε είναι πιθανόν οι αντιδράσεις ή οι ενέργειες του να εκληφθούν ως προετοιμασία ή ως επιθυμία για έναν πόλεμο με ένα άλλο κράτος και αυτό να αντιδράσει ανάλογα. Αυτή είναι η έννοια της «αυτοεκπληρούμενης προφητείας» στην εξωτερική πολιτική: να πιστεύεις κάτι τόσο πολύ, ώστε τελικά να το προκαλείς. Αυτό είναι ένα παράδειγμα πως οι πλάνες ενός ατόμου ή ενός ηγέτη μπορεί να έχουν επιπτώσεις στην εξωτερική πολιτική.

Ένας ηγέτης μπορεί επίσης να αποφασίζει με βάση και ψυχικές αξιολογήσεις. Οι έρευνες έχουν δείξει ότι όταν μία απόφαση ή μια συμπεριφορά βασίζεται σε συναισθήματα τότε υλοποιείται με μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση. Τα κίνητρα εμπεριέχουν συχνά και συναίσθημα, το οποίο στην περίπτωση ενός ηγέτη διακρίνεται πιο εύκολα. Αν σε μία κρίση δεν μπορεί να ελέγξει τα συναισθήματα του, αυτό επηρεάζει τις αποφάσεις που θα πάρει. Αν έχει ναρκισσιστικές τάσεις, η κριτική του ικανότητα να αξιολογεί πληροφορίες και εναλλακτικές περιορίζεται. Ο Σαντάμ Χουσεϊν του Ιράκ ήταν μία χαρακτηριστική τέτοια περίπτωση. Οι σύμβουλοι του δεν τολμούσαν εύκολα να διαφωνήσουν μαζί του για τις αποφάσεις του, φοβόντουσαν τις επιπτώσεις. Δεν μπορούσε να παραδεχτεί ότι δεν ξέρει κάτι και για αυτό δεν μπορούσε να μάθει. Πίστευε ότι ήταν ένας από τους μεγαλύτερους ηγέτες στην ιστορία και έβαζε τον εαυτό του μαζί με τα πρότυπα του: τον Μάο, τον Νάσερ, τον Χο Τσι Μινχ, τον Κάστρο, τον Τίτο (Post 1991: 285 & Hudson 2017: 77).

Τα επίπεδα άγχους ενός ηγέτη επίσης επηρεάζουν την ικανότητα λήψης αποφάσεων. Γενικά τα μέτρια επίπεδα άγχους αυξάνουν την οξύνοια ενός ατόμου, ενώ το υπερβολικό άγχος μπορεί να το μπλοκάρει και να μην μπορεί να λειτουργήσει. Συνήθως αυτό προκαλείται από μεγάλο όγκο πληροφοριών. Η ομάδα συμβούλων ενός ηγέτη σε μεγάλο βαθμό εξετάζει τις πληροφορίες και τις ιεραρχεί ώστε ο ηγέτης να παίρνει τεκμηριωμένες αποφάσεις. Αν αυτό το φιλτράρισμα σε κάποιο επίπεδο αφήνει έξω μία κρίσιμη πληροφορία για τη λήψη απόφασης, τότε η ομάδα ή το σύστημα (γραφειοκρατία, οργανισμός) έχει αποτύχει σε μία κρίσιμη λειτουργία.

Η φυσική κατάσταση ενός ηγέτη επίσης επηρεάζει τις αποφάσεις του. Για παράδειγμα η κόπωση συνήθως αυξάνει τη προδιάθεση για αδράνεια ενός κουρασμένου ατόμου. Τα φάρμακα που λαμβάνει ένα άτομο, ή αν κάνει χρήση ουσιών. Επίσης, η ηλικία του ηγέτη παίζει ρόλο, πολλοί ηγέτες είναι ηλικιωμένοι, ο εγκέφαλος των μεγάλων ανθρώπων φυσιολογικά διατηρεί περισσότερο τις μνήμες της μακροχρόνιας μνήμης και λιγότερο την βραχυπρόθεσμη μνήμη του τελευταίου εξαμήνου. Επίσης, τα γηρατεία φέρνουν δυσκαμψία, υπερβολική αυτοπεποίθηση και τάση για ακραίες επιλογές (Hudson 2017: 79).

Πέρα από τα φυσικά και ψυχολογικά χαρακτηριστικά του ηγέτη, υπάρχει και το νοητικό μοντέλο που έχει για τον κόσμο. Το πως αντιλαμβάνεται μία κατάσταση έχει να κάνει με τις στάσεις του, τις πεποιθήσεις, τις αξίες του. Οι αναμνήσεις του διαμορφώνουν και τις στάσεις του, δηλαδή τις κρίσεις που θα κάνει για τα γεγονότα. Οι πεποιθήσεις προσδιορίζουν την αιτιότητα. Αν κάποιο κράτος έχει δαιμονοποιηθεί τότε είναι δύσκολο να του αποδοθούν θετικά στοιχεία ή να αξιολογηθεί αντικειμενικά η γνώση για μία νέα κατάσταση σχετική με αυτό. Οι αξίες επιτρέπουν σε έναν ηγέτη να κάνει αξιολογικές κρίσεις και να κατατάσσει τις εναλλακτικές δράσεις που διερευνά για να πάρει μία απόφαση.

Αποτελεί σημαντική παράμετρο της εξωτερικής πολιτικής η αξιολόγηση της προσωπικότητας των ηγετών με τους οποίους διασταυρώνεται η εξωτερική πολιτική μιας χώρας. Προφανώς όλα τα κράτη θα ήθελαν να ξέρουν με τι άνθρωπο και τι είδους ηγέτη έχουν να κάνουν σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Η CIA έχει αρμόδιο γραφείο «ανάλυσης ηγεσίας» από το 1970. Προφανώς οι ξένοι ηγέτες δεν μπορούν αναλυθούν με τον κλασικό τρόπο που χρησιμοποιεί ένας ψυχαναλυτής απαιτούνται μέθοδοι εκ του μακρόθεν για να μελετηθούν η προσωπικότητα και οι απόψεις των ξένων ηγετών και αυτό γίνεται κατά την Hudson (2017: 87 κ.ε.) με τη ψυχοβιογραφία και την ανάλυση περιεχομένου.

Η ψυχοβιογραφία φέρνει εντοπίζει γεγονότα στη ζωή ενός ατόμου που έχουν δημιουργήσει συναισθήματα που επηρεάζουν τα κίνητρα στη λήψη αποφάσεων. Αρχικά καταρτίζεται μία ψυχοβιογραφία με βάση ένα χρονολόγιο της ζωής του υπό μελέτη ατόμου, που συνδυάζεται με τα ιστορικά γεγονότα της χώρας του. Επίσης μελετάται η οικογένεια του και η θέση του μέσα σε αυτήν. Ποιοι ήταν οι παιδικοί ήρωες και τα πρότυπα που είχε. Η εκπαίδευση που έλαβε στο σχολείο και από την οικογένεια. Δεύτερον, εξετάζεται πως διαμορφώθηκε η προσωπικότητα του ηγέτη, η σχέση δουλειάς και προσωπικής ζωής, η υγεία και οι συνήθειες του. Η διανοητική ικανότητα και γνώσεις, η συναισθηματική σταθερότητα, τυχόν διαταραχές της διάθεσης και η ικανότητα να ελέγχει τις παρορμήσεις του. Η αξία και η ποιότητα των οικογενειακών σχέσεων, των σχέσεων με φίλους και συνεργάτες. Τρίτον, εξετάζονται οι βασικές πεποιθήσεις του ηγέτη για ζητήματα που αφορούν στην εθνική ασφάλεια, στο ρόλο της ισχύος και η πολιτική φιλοσοφία του. Τέλος εξετάζεται το στυλ ηγεσίας του, η ρητορική του, το διαπραγματευτικό στυλ του, η ικανότητα του να επικοινωνεί με το κοινό, κ.α.⁸¹

Η δεύτερη μέθοδος εξ αποστάσεως μελέτης των ηγετών είναι η ανάλυση περιεχομένου. Η προσωπικότητα ενός ηγέτη αντανακλάται στο τι έχει πει. Βέβαια, συχνά οι πολιτικοί λένε ψέματα ή τους λόγους τους τους γράφουν λογογράφοι και μπορεί να λένε διαφορετικά πράγματα σε διαφορετικά ακροατήρια. Για να ξεπεράσουν αυτά τα προβλήματα οι επιστήμονες προτιμούν πηγές όπως οι ζωντανές συνεντεύξεις, τα ημερολόγια και τις

⁸¹ Αυτά είναι τα τέσσερα σκέλη της μεθόδου του Post (1991, 2003), βλ. και Hudson (2017: 89-90).

επιστολές προς έμπιστα πρόσωπα και μεγάλο δείγμα κειμένων που καλύπτουν πολλές περιόδους και πολλά θέματα, ώστε να έχουν αντιπροσωπευτικό δείγμα των λεγομένων κάποιου. Η ανάλυση περιεχομένου μπορεί να είναι ποσοτική. Δηλαδή το πόσες φορές εμφανίζεται ένα θέμα ή μια λέξη που προσδιορίζει ένα θέμα, είναι ενδεικτικό της σημασίας του θέματος και του τρόπου που προσεγγίζεται. Για παράδειγμα η συχνή εμφάνιση λέξεων όπως «εγώ», «εμένα», κτλ. αποτελούν στοιχεία υψηλής αυτοεκτίμησης ή και αυτοπεποίθησης. Καταγράφεται λοιπόν το πλήθος των εμφανίσεων και γίνονται συγκρίσεις με βάση ένα μέτρο, συνήθως με ένα δείγμα άλλων ηγετών (Hudson 2017: 91).

Τα χαρακτηριστικά του ηγέτη μας επιτρέπουν να εμβαθύνουμε στο στυλ της ηγεσίας του, δηλαδή τον τρόπο με τον οποίο σχετίζεται και αλληλοεπιδρά με αυτούς που τον περιβάλλουν, ψηφοφόρους, συμβούλους, άλλους ηγέτες. Καθώς και τις νόρμες, κανόνες και αρχές που τους καθοδηγούν στην αλληλεπίδραση τους. Η Hermann (2003) αναλύει επτά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ενός ηγέτη:

1. Αν πιστεύει ότι μπορεί να επηρεάσει ή να ελέγξει αυτά που συμβαίνουν.
2. Την ανάγκη του για εξουσία και επιρροή.
3. Την διανοητική του ικανότητα, δηλαδή την ικανότητα να διακρίνει πρόσωπα και αιτίες στο περιβάλλον του.
4. Την αυτοπεποίθησή του.
5. Την προσήλωση στον σκοπό και τα επιτεύγματα, ή την προσήλωση στη διατήρηση της συνοχής της ομάδας ή του κόμματος.
6. Εμπιστοσύνη ή δυσπιστία έναντι άλλων.
7. Το βαθμό προσήλωσης του ηγέτη στην ομάδα και στην ανάγκη του για επιβεβαίωση των επιλογών του.

Συνήθως ο τρόπος με τον οποίο πολιτεύτηκε ένας ηγέτης και πέτυχε την κατάληψη της εξουσίας είναι ενδεικτικός και του στυλ ηγεσίας του. Αναλυτικότερα, το στυλ ηγεσίας προσδιορίζεται από τρία ερωτήματα:

1. Πως αντιδρούν οι ηγέτες στους πολιτικούς περιορισμούς του περιβάλλοντος τους, τους σέβονται ή δεν τους ακολουθούν; θέλουν να επιβάλλονται περιβάλλον τους ή προσαρμόζονται σε αυτό; Οι έρευνες έχουν δείξει ότι όποιος ηγέτης δεν δέχεται περιορισμούς, τότε επιδιώκει τη γρήγορη, αποφασιστική και δυναμική επίλυση ενός προβλήματος, με ότι αυτό μπορεί να συνεπάγεται στην εξωτερική πολιτική.

2. Πόσο ανοικτοί είναι σε νέες πληροφορίες, μπορούν να μάθουν και να προσαρμοστούν; Η εμπειρία δείχνει ότι αν ένας ηγέτης αναζητά πληροφορίες όταν έχει μία ατζέντα και όταν ασχολείται με τρέχοντα θέματα και θέλει να διαμορφώσει την απόφασή του. Στην πρώτη περίπτωση επιδιώκει πληροφορίες που ενισχύουν την ατζέντα του και συμβούλους με απόψεις που την εξυπηρετούν. Στη δεύτερη ζητά τη γνώμη ειδικών

συμβούλων επί του θέματος και σημαντικών ενδιαφερομένων μερών, για να κατανοήσει το πρόβλημα και να διαμορφώσει άποψη για τις επιλογές του.

3. Ποια είναι τα κίνητρα τους; είναι η επίλυση προβλημάτων ή η διατήρηση της συνοχής της ομάδας που ανήκουν και η οποία μπορεί να είναι η στενή ομάδα συνεργατών τους, το κόμμα τους, ή και οι ψηφοφόροι τους. Τα κίνητρα προσδιορίζουν τη γενική στάση απέναντι στη ζωή και τον χαρακτήρα ενός ηγέτη (Hermann 2003).

Η ψυχοβιογραφία ενός ηγέτη επιδιώκει κάτι βασικό για την εξωτερική πολιτική, να διερευνήσει και να διευκρινίσει αν είναι φιλοπόλεμος ή φιλειρηνικός⁸². Οπότε τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ενός ηγέτη συνδυάζονται με τι είδους επιλογές θα κάνει στην εξωτερική πολιτική.

Αυτόν τον βασικό διαχωρισμό η Hermann⁸³ τον εξέλιξε και ανέλυσε περαιτέρω τους ηγέτες στις παρακάτω κατηγορίες:

1. Επεκτατικούς, που ενδιαφέρονται να ελέγχουν περιοχές, πόρους και λαούς. Τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας τους είναι ότι επιδιώκουν σκοπούς, είναι εθνικιστές, πιστεύουν ότι μπορούν να ελέγξουν τα γεγονότα, έχουν αυτοπεποίθηση και δεν εμπιστεύονται τους άλλους.

2. Ενεργητικούς/ανεξάρτητους, που ενδιαφέρονται να συμμετέχουν στη διεθνή κοινωνία με τους δικούς τους όρους και χωρίς να εξαρτώνται από άλλα κράτη. Είναι και αυτοί εθνικιστές, έχουν αίσθημα του «ανήκειν» σε μία ομάδα, πιστεύουν ότι μπορούν να ελέγξουν τα γεγονότα, έχουν αναλυτικές ικανότητες και αυτοπεποίθηση και επιδιώκουν σκοπούς.

3. Επιδραστικοί, είναι αυτοί που θέλουν να έχουν επίδραση στην εξωτερική πολιτική άλλων κρατών και να έχουν ένα αντίκτυπο σε περιφερειακό ή παγκόσμιο επίπεδο. Επιδιώκουν την ισχύ, πιστεύουν ότι μπορούν να ελέγξουν τα γεγονότα και έχουν αυτοπεποίθηση και χτίζουν σχέσεις με τους άλλους.

4. Διαμεσολαβητικούς-ενωτικούς, που επιθυμούν να επιλύουν τις διαφορές με τα άλλα κράτη και να λύνουν διεθνή προβλήματα. Ένας ηγέτης αυτής της κατηγορίας έχει την αίσθηση του ανήκειν σε μία ομάδα, πιστεύει ότι μπορεί να ελέγξει τα γεγονότα, έχει ανεπτυγμένη αναλυτική ικανότητα (cognitive complexity) και χτίζει σχέσεις.

5. Οπορουνιστές, που ενδιαφέρονται να εκμεταλλευτούν τις περιστάσεις και να κερδίσουν πλεονεκτήματα. Ένας τέτοιος ηγέτης έχει τις διανοητικές ικανότητες να αναλύσει μία κατάσταση και να διακρίνει ευκαιρίες και ο προσανατολισμός του στα άλλα πρόσωπα δεν είναι για να χτίσει σχέσεις αλλά περισσότερο να τα εκμεταλλευτεί.

⁸² Γεράκια ή περιστέρια (*hawks or doves*), όπως επίσης έχει επικρατήσει να χαρακτηρίζονται στην εξωτερική πολιτική αντίστοιχα αυτοί που υποστηρίζουν μία δυναμική εξωτερική πολιτική που βασίζεται στην στρατιωτική ισχύ και αυτοί που επιδιώκουν την ειρηνική επίλυση των διεθνών διαφορών χωρίς απειλές βίας.

⁸³ Αναφέρεται στο Post (2003) πίνακας 2.3, σ. 47.

6. Αναπτυξιακούς, που ενδιαφέρονται για τη συνεχή βελτίωση και την ανάπτυξη του κράτους τους με τη βοήθεια άλλων κρατών και διεθνών οργανισμών. Ο αναπτυξιακός ηγέτης διακρίνεται από πατριωτικά αισθήματα, έχει αίσθημα του ανήκειν σε μία ομάδα. Έχει τη διανοητική ικανότητα και την αυτοπεποίθηση να χτίσει διαπροσωπικές σχέσεις για να πετύχει τους στόχους του.

Ένα ψυχογράφημα είναι χρήσιμο, αλλά συνήθως ακόμα και ένας ισχυρός ηγέτης μπορεί να έχει να αντιμετωπίσει περιορισμούς που διαφοροποιούνται ανά περίπτωση ή θέμα, από το διεθνές σύστημα ή από την εσωτερική πολιτική σκηνή ή από τη γραφειοκρατία της κυβέρνησης του. Για αυτόν τον λόγο τα παραπάνω αφαιρετικά περιγραφικά σχήματα προσωπικότητας και οι ιδεότυποι ηγετών που παρουσιάστηκαν αναφέρονται ενδεικτικά, για να δώσουν αναλυτικές κατευθύνσεις για τους ηγέτες που παίρνουν αποφάσεις στην εξωτερική πολιτική. Είναι δύσκολο οι ηγέτες και γενικά οι άνθρωποι να κατατάσσονται απόλυτα σε κατηγορίες. Για να έχει πρακτική αξία μία ανάλυση ηγέτη θα πρέπει να γίνει από εξειδικευμένους επιστήμονες με ενδελεχή έρευνα για κάθε περίπτωση.

Συμπέρασμα: Η ανάγκη για μία ισορροπημένη σύνθεση στην ελληνική εξωτερική πολιτική

Είναι συχνό φαινόμενο η συζήτηση για την εξωτερική πολιτική μιας χώρας να διεξάγεται με θέσεις που βασίζονται σε διαφορετικές προσεγγίσεις. Πολλά κράτη που αντιμετωπίζουν απειλές ή προκλήσεις στην εξωτερική πολιτική τους έχουν ρεαλιστικές, αλλά και φιλελεύθερες τάσεις. Ο διάλογος με τεκμηριωμένα επιχειρήματα μπορεί να οδηγεί σε πολύ καλές επιλογές στην εξωτερική πολιτική. Ένα κράτος μπορεί να αμφιταλαντεύεται μεταξύ αποφάσεων που ταιριάζουν περισσότερο σε κάποια τάση, αλλά είναι ωφέλιμο να κατορθώνει να ισορροπήσει και να τις συμβιβάσει, ώστε να επιτύχει τα επιθυμητά αποτελέσματα.

Τα κράτη δεν αποφασίζουν κάθε μέρα ποια κοσμοθεωρία θα ακολουθήσουν και πως βλέπουν τον κόσμο. Η εξωτερική πολιτική διαμορφώνεται τόσο με ρεαλιστικούς όσο και με φιλελεύθερους όρους ανάλογα με το πλαίσιο και τις περιστάσεις. Κάποια κράτη μπορεί να θεωρούν ότι η καλύτερη αντίδραση σε μια απειλή είναι να αυξήσουν τη στρατιωτική και οικονομική ισχύ τους για να αποτρέψουν ηγεμονικές, αναθεωρητικές και επιθετικές τάσεις εις βάρος τους. Αλλά κράτη μπορεί να θεωρούν ότι είναι σημαντική η συμμετοχή σε διεθνείς οργανισμούς επειδή προάγουν τη συνεργασία και παράγουν τάξη, κάνοντας τη συμπεριφορά των κρατών περισσότερο προβλέψιμη και σύμφωνη με το διεθνές δίκαιο. Το καλύτερο είναι ένας συνδυασμός και των δύο.

Το μεγαλύτερο μέρος της «ύλης» της εξωτερικής πολιτικής αφορά σε αποφάσεις για τρέχοντα θέματα, που είναι πιθανό βέβαια να έχουν στρατηγικές επιπτώσεις. Η συμμετοχή σε διεθνούς οργανισμούς είναι εποικοδομητική, αλλά όταν ένα κράτος αντιμετωπίζει απειλές ή προκλήσεις στην εξωτερική πολιτική του θα πρέπει να έχει και ένα επαρκές απόθεμα ισχύος· όχι για επεκτατικές βλέψεις, αλλά για να αποτρέπει σοβαρές απειλές κατά της εδαφικής ακεραιότητας και της εθνικής ανεξαρτησίας του.

Αποτροπή σημαίνει ότι κάθε προσπάθεια επιβουλής θα έχει ένα κόστος μεγαλύτερο από τα οφέλη που υπολογίζει ότι θα αποκομίσει ένα επιτιθέμενο αναθεωρητικό κράτος. Προϋποθέτει ένα απόθεμα ισχύος και ένα «διπλωματικό κεφάλαιο», δηλαδή εσωτερική και εξωτερική εξισορρόπηση. Η ελληνική αποτροπή απειλών πρέπει να βασίζεται σε επαρκή στρατιωτική ισχύ, αλλά και σε μία ισχυρή οικονομία, σε μία ισχυρή κοινωνία και σε ένα σύγχρονο κράτος, με διπλωματική οξύνοια και πολιτική διορατικότητα. Η Ελλάδα ανήκει σε μία ζώνη σταθερότητας, δημοκρατίας και ανάπτυξης, ως μέλος της ΕΕ και του ΝΑΤΟ. Είναι μια δύναμη ικανοποιημένη με το status quo και βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην πολυμερή διπλωματία. Έχει συμπεριλάβει στην ατζέντα της εξωτερικής πολιτικής της την επίτευξη

κοινών στόχων που εξυπηρετούν κοινά συμφέροντα και έχει ξεπεράσει τον εθνικιστικό ανταγωνισμό.

Είναι όμως πολύ σημαντική για την ελληνική εξωτερική πολιτική η επίδραση του διεθνούς συστήματος και της κατανομής της ισχύος σε παγκόσμιο και περιφερειακό επίπεδο. Ο ρόλος των ΗΠΑ και της ΕΕ πρέπει να συνυπολογίζεται με τις τάσεις που επικρατούν στις γειτονικές χώρες και ιδίως στην Τουρκία.

Τα παραπάνω συντείνουν στο ότι κάθε επιτυχημένη εξωτερική πολιτική πρέπει να έχει σωστή και ισορροπημένη βάση ανάλογα με τις περιστάσεις. Αυτή η προσπάθεια είναι συνεχής και αποτελεί μία πρόκληση για όλα τα κράτη και για την Ελλάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟΥ

Αλφαβητική λίστα με βάση το όνομα του συγγραφέα στα αγγλικά (α-ζ) και στο τέλος της αρχίζει η αλφαβητική λίστα των συγγραφέων με το όνομα τους στα ελληνικά (α-ω).

- Abbot, Kenneth W. & Snidal, Duncan (1998): Why states act through formal international organizations. *Journal of Conflict Resolution*, vol. 42, no. 3, pp. 3-32.
- Adler, Emanuel, Barnett, Michael (1998): *Security communities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Angel, Norman (1910): *The great illusion, a study of the relation of military power in nations to their economic and social advantage*. New York and London: G. P. Putnam's Sons-The Knickerboker Press
- Ashley, Richard K. (1984): The poverty of neorealism. *International Organization*, vol. 38, no. 2, spring, pp. 225-286.
- Axelrod, Robert (1980a): Effective choice in the Prisoner's dilemma. *Journal of Conflict Resolution* 24, 1, pp. 3-25.
- Axelrod, Robert (1980b): More effective choice in the Prisoner's dilemma. *Journal of Conflict Resolution* 24, 3, pp. 379-403.
- Axelrod, Robert (1981): The emergence of cooperation among egoists. *The American Political Science Review*, vol. 75, no 2, pp. 306-318.
- Axelrod, Robert (1984): *The evolution of cooperation*. New York: Basic Books.
- Axelrod, Robert & Keohane, Robert (1985): Achieving cooperation under anarchy: Strategies and institutions. *World Politics* 38, 1, Oct. 1985, pp. 226-254.
- Aydin, Mustafa & Ifantis, Kostas (editors) (2004): *Turkish – Greek relations, the security dilemma in the Aegean*. London and New York: Routledge.
- Banchoff, Thomas (1999): *The German problem transformed: Institutions, politics and foreign policy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Baldwin, David A. (1979): Power analysis and world politics, new trends versus old tendencies. *World Politics*, vol. 31, no. 2, January, pp. 161-194.
- Baldwin, David A. (2002): Power and international relations. Στο: *Handbook of international relations*, Carlsnaes et al. (editors) London: Sage Publications, 2002, pp. 177-191.
- Behr, Roy L. (1981): Nice guys finish last – Sometimes. *The Journal of Conflict Resolution*, vol. 25, no 2, pp. 289-300.
- Betts, Alexander (2008): *International cooperation in the global refugee regime*. Oxford: University College Oxford, Global Economic Governance Programme, Working paper 2008/44.
- Betts, Richard (1992): Systems for peace or causes of war? Collective security, arms control and the new Europe. *International Security*, vol. 17, no 1, summer, pp. 5-43.
- Binmore, Ken (1998): Book review of Axelrod's "The complexity of cooperation". Πηγή διαδικτύου (19.2.2011): <http://jasss.soc.surrey.ac/1/1/review1.html> .

- Booth, Ken (1991a): Security in anarchy: Utopian realism in theory and in practice. *International Affairs (Royal Institute of international Affairs)*, vol. 67, no. 3, July, pp. 527-545.
- Booth, Ken (1991b): Security and emancipation. *Review of International Studies*, vol. 17, no. 4, October, pp. 313-326.
- Boswell, Terry & Sweat, Michael (1991): Hegemony, long waves and major wars: A time series analysis of systemic dynamics, 1496-1967. *International Studies Quarterly*, vol. 35, no 2, June, pp. 123-149.
- Brooks, Stephen G. (1997): Dueling realisms. *International Organization*, vol. 51, no. 3, summer, pp. 445-477.
- Bull, Hedley (1968): Society and anarchy in international relations. Στο: *Diplomatic investigations, essays in the theory of international politics*, Butterfield, Herbert & Wight, Martin (editors), Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968, pp. 35-50.
- Bull, Hedley (2001): *Η άναρχη κοινωνία: Μελέτη της τάξης στην παγκόσμια πολιτική*. Αθήνα: Ποιότητα.
- Butterfield, Herbert (1968): The balance of power. Στο: *Diplomatic investigations, essays in the theory of international politics*. Butterfield, Herbert & Wight, Martin (editors), Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1968, pp. 132-148.
- Buzan, Barry (1984): Economic structure and international security: the limits of the liberal case. *International Organization*, vol. 38, no. 4, autumn, pp. 597-624.
- Buzan, Barry (1993): From international system to international society: Structural realism and regime theory meet the English School. *International Organization*, vol. 47, no 3, summer, pp. 327-352.
- Buzan, Barry & Little, Richard (1994): The idea of international system: theory meets history. *International Political Science Review*, vol. 15, July, pp. 231-255.
- Buzan, Barry (2010): Culture and international society. *International Affairs*, vol. 86, no. 1, January, pp. 1-25.
- Buzan, Barry & Jones, Charles & Little, Richard (1993): *The logic of anarchy, neorealism to structural realism*. New York: Columbia University Press.
- Buzan, Barry & Little, Richard (2009): Waltz and world history: The paradox of parsimony. *International Relations*, vol. 23, no. 3, pp. 446-463.
- Carlsnaes, Walter & Thomas Risse & Beth A. Simmons, editors (2002): *Handbook of international relations*. London: Sage Publications.
- Carr, Edward (2000): *Η εικοσαετής κρίση: Εισαγωγή στη μελέτη των διεθνών σχέσεων*. Αθήνα: Εκδόσεις Ποιότητα.
- Chafetz, Glenn & Michael Spirtas & Benjamin Frankel (1998): *Introduction: Tracing the influence of identity on foreign policy*, 8:2-3, 7-22, DOI: 10.1080/09636419808429372
- Coase, Ronald (1937): The nature of the firm. *Economica – new series*, vol. 4, no. 16, November, pp. 386-405.
- Coase, Ronald (1960): "The Problem of Social Cost". *Journal of Law and Economics*, vol. 3, no. 1, pp. 1-44.

- Cohen, Benjamin J. (1990): The political economy of international trade. *International Organization*, vol. 44, no. 2, spring, pp. 261-281.
- Conybear, John A. (1980): International organization and the theory of property rights. *International Organization*, vol. 34, no. 3, summer, pp. 307-334.
- Conybear John A. (1984): Public goods, prisoners, dilemmas and the international political economy. *International Studies Quarterly*, vol. 28, no. 1, March, pp.5-22.
- Cox, Robert W. (1986): Social forces, states and world orders: Beyond international relations theory. Στο: *Neorealism and its critics*. Keohane, Robert (editor), New York: Columbia University Press, 1986, pp. 204-254.
- Cox, Robert W. (1987): *Production, power and world order: Social forces in the making of world history*. New York: Columbia University Press.
- Dahl, Robert A. (1957): The concept of power. *Behavioral Science*, vol. 2, no. 3, July, pp. 201-215.
- Darity, William A. (editor, author) (2007): *International encyclopedia of social sciences*. MacMillan Library Reference, 2nd edition.
- Dessler, David (1989): What's at stake at the agent – structure debate? *International Organization*, vol. 43, no. 3, summer, pp. 441-473.
- Dixon, William (1993): Democracy and the management of international conflict. *Journal of Conflict Resolution*, no37, pp. 42-68.
- Doyle, Michael W. (1986): *Empires*. Ithaca: Cornell University Press.
- Elman, Colin (1996): Horses for courses: Why not neorealist theories of foreign policy? *Security Studies*, vol. 6, no. 1, pp. 7-53.
- Elrod, Richard B. (1976): The concert of Europe, a fresh look at an international system. *World Politics*, vol. 28, no. 2, pp. 159-173.
- Featherstone, Kevin & George Kazamias (2000) Introduction: Southern Europe and the Process of 'Europeanization', *South European Society and Politics*, 5:2, 1-24, DOI: 10.1080/13608740508539600
- Fearon, James D. (1998a): Bargaining, enforcement and international cooperation. *International Organization*, vol. 52, no. 2, pp. 269-305.
- Fearon, James & Alexander Wendt (2002): Rationalism v. Constructivism: A skeptical view. Στο: *Handbook of international relations*. Carlsnaes et al. (editors), London: Sage Publications, 2002, pp. 52-72.
- Ferejohn, John (1991): Rationality and interpretation, parliamentary relations in early Stuart England. Στο: *The economic approach of politics, a critical reassessment of the theory of rational action*. Monroe, Kristen Renwick (editor), χ.τ.ε. Harper Collins Publishers, 1991, pp. 279-305.
- Foka-Kavalieraki, Yulie & Hatzis, Aristides N. (2009): The foundations of a market economy: Contract, consent and coercion. *European View*, vol. 8, pp. 29-37.
- Foka-Kavalieraki, Yulie & Hatzis, Aristides N. (2011): Rational After All: Toward an Improved Theory of Rationality in Economics. *Revue de Philosophie Economique*, vol. 12, no. 1, June, pp. 3-51.
- Frankel, Benjamin (1996): Restating the realist case: An introduction. *Security Studies*, vol. 5, no. 3, pp. 9-20.

- Frohlich, N. & J. A. Oppenheimer (1970): I get by with a little help from my friends. *World Politics*, vol. 23, October, pp. 104-120.
- Frohlich, N. & J. Oppenheimer & O. R. Young (1971): *Political leadership and collective goods*. Princeton: Princeton University Press.
- Frohlich, N. & Hunt, Thomas & Oppenheimer, J. & Wagner, R. Harrison (1975): Individual contributions for collective goods, alternative models. *Journal of Conflict Resolution*, vol. 19, no. 2, June, pp. 310-329.
- Fudenberg, Drew & Maskin, Eric (1986): The Folk theorem in repeated games with discounting or with incomplete information. *Econometrica* 54, 3, pp.533-554.
- Gartzke, Erik A. & Shannon Carcelli, J Andres Gannon, and Jiakun Jack Zhang (2017): *Signaling in Foreign Policy*. Oxford research encyclopedia in Politics.
- George, Alexander L. (1967): *The “operational code”: A neglected approach to the study of political leaders and decision making*. Santa Monica CA: Rand Corp.
- Gilpin, Robert (1975): *US power and the multinational corporation: the political economy of foreign direct investment*. New York: Basic Books.
- Gilpin, Robert (1981): *War and change in world politics*. New York: Cambridge University Press.
- Gilpin, Robert (1984): The richness of the tradition of political realism. *International Organization* 38, 2, Spring 1984.
- Gilpin, Robert (1989): The theory of hegemonic war. Στο: *The origin and prevention of major wars*. Rotberg, Robert I. & Rabb, Theodore K. (editors), New York: Cambridge University Press, 1989, pp. 15-37.
- Gilpin, Robert (1998): *Η πολιτική οικονομία των διεθνών σχέσεων, τόμος Α’*. Αθήνα: Gutenberg.
- Gilpin, Robert (2001): *Global political economy, understanding the international economic order*. Princeton: Princeton University Press.
- Glaser, Charles L. (1994/95): Realists as optimists: Cooperation as self-help. *International Security* 19, 3, pp. 50-90.
- Glaser, Charles L. (2010): *Rational theory of international politics, the logic of competition and cooperation*. Princeton & Oxford: Princeton University Press.
- Gouldner, Alvin W (1960): The norm of reciprocity, a preliminary statement. *American Sociological Review*, vol. 25, no 2, April 1960, pp. 161-178.
- Gowa, Joanne (1986): Anarchy, egoism and third images: The evolution of cooperation and international relations. *International Organization*, vol. 40, no. 1, winter, pp. 167-186.
- Gowa, Joanne (1989): Rational hegemons, excludable goods, and small groups: An epitaph for hegemonic stability theory? *World Politics*, vol. 41, no 3, April, pp. 307-324.
- Gowa, Joanne & Mansfield, Edward D. (1993): Power politics and international trade. *American Political Science Review*, vol. 87, no. 2, June, pp. 408-420.
- Grieco, Joseph (1988a): Anarchy and the limits of cooperation: A realist critique of the newest liberal institutionalism. *International Organization*, vol. 42, no. 3, pp. 485-507.

- Grieco, Joseph (1988b): Realist theory and the problem of international cooperation: Analysis with an amended Prisoner's Dilemma Model. *Journal of Politics*, vol. 50, no. 3, pp. 600-624.
- Grieco, Joseph & Robert Powell & Duncan Snidal (1993): The relative gains problem for international cooperation. *American Political Science Review* 87, 3, pp. 729-743.
- Grunberg, Isabelle (1990): Exploring the myth of hegemonic stability theory. *International Organization*, vol.44, no 4, autumn, pp. 431-477.
- Gulick, Edward Vose (1967): *Europe's classical balance of power*. New York: Norton & Company.
- Guzzini, Stefano (1993): Structural power: The limits of neorealist analysis. *International Organization*, vol. 47, no. 3, summer, pp. 443-478.
- Guzzini, Stefano (1998): *Realism in international relations and international political economy, the continuing story of a death foretold*. London & New York: Routledge.
- Haas, Ernst B. (1953): The balance of power: prescription, concept or propaganda. *World Politics*, vol. 5, no. 4, July, pp. 442-477.
- Haas, Ernst B. (1980): Why collaborate? Issue – linkage and international regimes. *World Politics*, vol. 32, no. 3, April, pp. 357-405.
- Hanson, Donald W. (1984): Thomas Hobbes's "highway to peace". *International Organization*, vol. 38, no. 2, spring, pp. 329-354.
- Hardin, Russell (1971): Collective action as an agreeable n-prisoners' dilemma. *Behavioral Science*, vol. 16, pp. 472-481.
- Hardin, Russell (1982): *Collective action*. Washington: Resources for the future Inc.
- Hasenclever, Andreas & Peter Mayer & Volker Rittberger (1997a): *Theories of international regimes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hasenclever, Andreas & Peter Mayer & Volker Rittberger (2000): Integrating theories of international regimes. *Review of International Studies*, vol. 26, pp. 3-33.
- Heller, Mark A. (1980): The use and abuse of Hobbes: the state of nature in international relations. *Polity*, vol. 13, no. 1, autumn, pp. 21-32.
- Hermann, Margaret G. & Thomas Preston, Baghat Korany, Timothy M. Shaw (2001): Who Leads Matters: The Effects of Powerful Individuals. *International Studies Review*, Vol. 3, No. 2, Summer, pp. 83-131.
- Hermann, Margaret G. (2003): *Assessing Leadership Style: Trait Analysis*. Στο: Post, J. (editor): *The psychological assessment of political leaders, with profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton*. Ann Arbor: University of Michigan Press, κεφ. 8.
- Herz, John H. (1950): Idealist internationalism and the security dilemma. *World Politics*, vol. 2, no. 2, January, pp. 157-180.
- Hobbes, Thomas (2006): *Λεβιάθαν*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση.
- Houghton, David Patrick (2009): The role of self-fulfilling and self-negating prophecies in International Relations. *International Studies Review* (2009) 11, 552–584.

- Hudson, Valerie (2017): *Ανάλυση εξωτερικής πολιτικής, από την εμπειρία στη θεωρία*. Αθήνα: Πεδίο-Επιστημονικές εκδόσεις.
- Ifestos, Panayiotis (1999): *Revisit or abandon the imperfect westphalian model: Prospects and dilemmas of alternative approaches*. Στο: *Security dilemmas in Eurasia*, Arvanitopoulos, Constantinos (editor), Nereus Editions-ΙΔΙΣ, 1999, σελ.19-52.
- Ikenberry, G. John (1996): The future of international leadership. *Political Science Quarterly*, vol.111, no. 3, autumn, pp. 385-402.
- Ikenberry, G. John (2011): *Liberal leviathan*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Ikenberry, G. John & Kupchan, Charles A. (1990): Socialization and hegemonic power. *International Organization*, vol. 44, no.3, summer, pp. 283-315.
- Jackson, Robert (1999): Sovereignty in world politics: A glance at the conceptual and historical landscape. *Political Studies*, vol. XLVII, pp.431-456.
- Jervis, Robert (1976): *Perception and misperception in international politics*. Princeton – New Jersey: Princeton University Press.
- Jervis, Robert (1978): Cooperation under the security dilemma. *World Politics*, vol. 30, no. 2, January, pp. 167-214.
- Jervis, Robert (1982): Security regimes. *International Organization*, vol. 36, no. 2, spring, pp. 357-378.
- Jervis, Robert (1988): Realism, game theory and cooperation. *World Politics*, vol. 40, no. 3, April, pp. 317-349.
- Jervis, Robert (1992): A political science perspective on the balance of power and the concert. *American Historical Review*, vol. 97, no. 3, June, pp. 716-724.
- Jervis, Robert (1999): Realism, neoliberalism and cooperation: Understanding the debate. *International Security* 24, 1, pp. 42-63.
- Johnson, James D. (1991): Rational choice as a reconstructive theory. Στο: *The economic approach to politics*. Monroe, Kristen Renwick, editor, New York: Harper Collins Publishers, 1991, pp. 113-142.
- Joffe, Josef (1984): Europe's American pacifier. *Foreign Policy*, vol. 54, spring, pp. 64-82.
- Kahler, Miles (1998): Rationality in international relations. *International Organization* 52, 4, pp. 919-941.
- Kahneman, Daniel & Tversky, Amos (1979): Prospect Theory: An Analysis of Decision under Risk. *Econometrica*, Vol. 47, No. 2 (Mar., 1979), pp. 263-291.
- Kapstein, Ethan B. (1995): Is realism dead? the domestic sources of international politics. *International Organization* 49, 4, Autumn 1995, pp. 751-74.
- Katzenstein, Peter J. & Keohane, Robert O. & Krasner, Stephen D. (1998): International Organization and the study of world politics. *International Organization*, vol. 52, no. 4, autumn, pp. 645-685.
- Keohane, Robert O. (1982): The demand for international regimes. *International Organization* vol. 36, no. 2, spring 1982, pp. 325-355.

- Keohane, Robert O. (1984): *After hegemony, cooperation and discord in the world political economy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Keohane, Robert O. (1986): Reciprocity in international relations. *International Organization* vol. 40, no. 1, Winter 1986.
- Keohane, Robert O. (1986a): *Neorealism and its critics*. New York: Columbia University Press.
- Keohane, Robert O. (1988): International institutions: two approaches. *International Studies Quarterly*, vol. 32, no. 4, December, pp. 379-396.
- Keohane, Robert O. (1989): The theory of hegemonic stability and changes in international economic regimes, 1967-1977. Στο: *International institutions and state power: Essays in international relations theory*, Robert O. Keohane, Westview Press, 1989.
- Keohane, Robert O. (1993): Institutional theory and the neorealist challenge after the cold war. Στο: *Neorealism and neoliberalism: The contemporary debate*, Baldwin, David A. (editor), New York: Columbia University Press, 1993, pp. 269-300.
- Keohane, Robert O. (2002): *Power and governance in a partially globalized world*. London & New York: Routledge.
- Keohane, Robert O. & Nye, Joseph S. (1989): *Power and interdependence*. χ.τ.ε. Harper Collins Publishers, 2nd edition.
- Keohane, Robert O. & Martin, Lisa L. (1995): The promise of institutionalist theory. *International Security*, vol. 20, no 1, summer, pp. 39-51.
- Kissinger, Henry (1995): *Διπλωματία*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Αιβάνης.
- Kindleberger, Charles P. (1981): Dominance and leadership in the international economy: Exploitation, public goods, and free trade. *International Studies Quarterly*, vol. 25, no. 2, June, pp. 242-254.
- Kindleberger, Charles P. (1986 [1973]): *The world in depression, 1929-1939*. Berkley: University of California Press – revised and enlarged edition.
- Kindleberger, Charles P. (1986b): Hierarchy versus inertial cooperation. *International Organization*, vol. 40, no. 4, autumn, pp. 841-847.
- Koremenos, Barbara & Lipson, Charles & Snidal, Duncan (2001): The rational design of international institutions. *International Organization*, vol. 55, no. 4, autumn, pp. 761-799.
- Krasner, Stephen D. (1976): State power and the structure of international trade. *World Politics*, vol. 28, no. 3, April, pp. 317-347.
- Krasner, Stephen D. (1982a): Regimes and the limits of realism, regimes as autonomous variables. *International Organization* 36, 2, spring 1982, pp. 497-510.
- Krasner, Stephen D. (1982b): Structural causes and regime consequences: Regimes as intervening variables. *International Organization* 36, 2, spring 1982, pp. 185-205.
- Krasner, Stephen D. (editor) (1983): *International regimes*. Ithaka – New York: Cornell University Press.
- Krasner, Stephen D. (1995/96): Compromising Westphalia. *International Security*, vol. 20, no 3, Winter 1995/96.

- Krasner, Stephen D. (1999): *Sovereignty, organized hypocrisy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kuhn, Thomas (1962): *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Kupchan, Charles A. & Kupchan, Clifford A. (1991): Concerts, collective security, and the future of Europe. *International Security*, vol. 16, no. 1, summer, pp. 114-161.
- Kupchan, Charles A. & Kupchan, Clifford A. (1995): The promise of collective security. *International Security*, vol. 20, no. 1, summer, pp. 52-61.
- Kydd, Andrew (1997): Sheep in sheep's clothing: Why security seekers do not fight each other. *Security Studies*, vol. 7, no. 1, autumn, pp. 114-154.
- Lake, David A. (1983): International economic structures and the American economic policy, 1877-1934. *World Politics*, vol. 35, no. 4, July, pp. 517-543.
- Lake, David A. (1984): Beneath the commerce of nations: A theory of international economic structures. *International Studies Quarterly*, vol. 28, no. 2, June, pp. 143-170.
- Lake, David A. (1993): Leadership, hegemony and the international economy: Naked emperor or tattered monarch with potential? *International Studies Quarterly*, vol. 37, no. 4, pp. 459-489.
- Lake, David A. (1996): Anarchy, hierarchy and the variety of international relations. *International Organization*, vol. 50, no. 1, winter, pp.1-33.
- Lake, David A. (1999): Global governance, a relational contracting approach. Στο: *Globalization and governance*. Prakash, Aseem & Hart, Jeffrey A. (editors), London: Routledge, 1999.
- Lake, David A. (2003): The new sovereignty in international relations. *International Studies Review*, vol. 5, no. 3, September, pp. 303-323.
- Lantis, Jeffrey S. (2002): Strategic culture and national security policy. *International Studies Review*, Vol. 4, No. 3 (Autumn, 2002), pp. 87-113.
- Layne, Christopher (1994): Kant or Cant: The myth of democratic peace. *International Security*, vol. 19, no. 2, autumn, pp. 5-49.
- Lebow, Richard Ned (1994): The long peace, the end of cold war and the failure of realism. *International Organization*, vol. 48, no. 2, spring, pp. 249-277.
- Leites, Nathan (1951): *The operational code of the politburo*. NY: McGraw-Hill / Rand Corp.
- Lentner, Howard H. (2006): Hegemony and power in international relations. Στο: *Hegemony and power, consensus and coercion in contemporary politics*. Haugaard, Mark & Lentner, Howard H., Oxford: Lexington Books, 2006, pp. 89-108.
- Levy, Jack S. (1988): Domestic politics and war. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 18, no. 4, spring, pp. 653-673.
- Levy, Jack S. (1997): Prospect theory, rational choice, and International Relations. *International Studies Quarterly*; Vol. 41, No. 1 (Mar., 1997), pp. 87-112
- Lijphart, Arend (1974): The structure of the theoretical revolution in international relations. *International Studies Quarterly*, vol. 18, no 1, March, pp. 41-74.

- Mantzavinos, C. & North, Douglas C. & Shariq, Syed (2004): Learning, institutions, and economic performance. *Perspectives on Politics*, Volume 2, Issue 1 March, pp. 75-84
- Maoz, Zeev & Russett, Bruce (1993): Normative and structural causes of democratic peace. *American Political Science Review*, vol. 87, no. 3, September, pp. 624-638.
- Martin, Lisa (1997): *Interests, institutions and information, domestic politics and international relations*. Princeton NJ: Princeton University Press.
- Martin, Lisa (1999): The political economy of international cooperation. Στο: *Global public goods, International cooperation in the 21st century*. Kaul, Inge & Grunberg, Isabelle & Stern, Marc, Oxford: Oxford University Press, 1999, pp. 51-64.
- McKeown, Timothy J. (1983): Hegemonic Stability Theory and 19th Century Tariff Levels in Europe. *International Organization*, vol. 37, no. 1, winter, pp. 73-91.
- Mearsheimer, John J. (1994/95): The false promise of international institutions. *International Security*, vol. 19, no. 3, winter, pp. 5-49.
- Mearsheimer, John J. (1995): A realist reply. *International Security*, vol. 20, no. 1, summer, pp. 82-93.
- Mearsheimer, John J. (2001): *The tragedy of great power politics*. New York – London: Norton & Company.
- Milner, Helen V. (1991): The assumption of anarchy in international relations theory: a critique. *Review of International Studies*, vol. 17, pp. 67-85.
- Milner, Helen V. (1992): Review: International theories of cooperation among nations, strengths and weaknesses. *World Politics*, vol. 44, no. 3, April, pp. 466-496.
- Milner, Helen V. (1997): *Interests, institutions and information, domestic politics and international relations*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Modelski, George (1978): The long cycle of global politics and the nation state. *Comparative studies in society and history*, vol. 20, no. 2, Varieties of modernization, April, pp. 214-235.
- Monroe, Kristen Renwick, editor (1991): *The economic approach to politics*. New York: Harper Collins Publishers.
- Morgenthau, Hans (1993 [1948]): *Politics among nations: The struggle for power and peace*. χ.τ.ε. McGraw – Hill, brief edition, revised by Kenneth W. Thompson.
- Murphy, Alexander B. (1996): The sovereign state system as political – territorial ideal: Historical and contemporary considerations. Στο: *State sovereignty as social construct*. Bierstecker, Thomas J & Weber, Cynthia, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, pp. 81-120.
- Morrow, James D. (1988): Social choice and system structure in world politics. *World Politics*, vol. 41, no. 1, October, pp. 75-97.
- Nagel, Jack H. (1968): Some questions about the concept of power. *Behavioral Science*, vol. 13, pp. 129-137.
- Navari, Cornelia (1996): *Hobbes, the state of nature and the laws of nature*. Στο: *Classical theories of international relations*. Clark, Ian & Neumann, Iver B. (editors), New York & London: St Martin's Press Inc., 1996, pp. 20-41.

- Niou, Emerson M. S. & Ordeshook, Peter C. & Rose, Gregory F. (1989): *The balance of power, stability in international systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nye, Joseph S. (1988): Neorealism and neoliberalism. *World Politics*, vol. 40, no. 2, January, pp. 235-251.
- Nye, Joseph S. (1990): The changing nature of world power. *Political Science Quarterly*, vol. 105, no. 2, pp. 177-192.
- Nye, Joseph S. (2005): *Ήπια ισχύς, το μέσο επιτυχίας στην παγκόσμια πολιτική*. Αθήνα, Παπαζήσης.
- Olson, Mancur (1991): *Η λογική της συλλογικής δράσης*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Olson, Mancur (2003): *Εξουσία και ενημερία, υπερβαίνοντας τις κομμουνιστικές και τις καπιταλιστικές δικτατορίες*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Olson, Mancur Jr. & Zeckhauser, Richard (1966): An economic theory of alliances. *The Review of Economics and Statistics*, vol. 48, no. 3, August, pp. 266-279.
- Owen, John M. (1994): How liberalism produces democratic peace. *International Security*, vol. 19, no 2, autumn, pp. 87-125.
- Oye, Kenneth A. (editor) (1985a): Special Issue of World Politics: Cooperation under anarchy. *World Politics*, vol. 38, no1 (October 1985).
- Oye, Kenneth A. (1985b): Explaining cooperation under anarchy, hypotheses and strategies. *World Politics*, vol. 38, no 1, pp. 1-24.
- Post, Jerrold M. (1991): Saddam Hussein of Iraq: A Political Psychology Profile. *Political Psychology*, Vol. 12, No. 2 (Jun., 1991), pp. 279-289
- Post, Jerrold M. (editor) (2003): *The psychological assessment of political leaders, with profiles of Saddam Hussein and Bill Clinton*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Powell, Robert (1994): Anarchy in international relations theory: The neorealist – neoliberal debate. *International Organization* 48, 2, pp. 313-344.
- Ratliff, Jim (1996): A Folk theorem sampler. *Πηγή διαδικτύου (12.4.2020):*
<http://www.virtualperfection.com/gametheory/5.3.FolkTheoremSampler.1.0.pdf>
- Ruggie, John Gerard (1982): International regimes, transactions and change: embedded liberalism in the postwar economic order. *International Organization*, vol. 36, no. 2, spring, pp. 379-415.
- Ruggie, John Gerard (1992): Multilateralism: The anatomy of an institution. Στο: *Multilateralism matters, the theory and praxis of an institutional form*. Ruggie, John Gerard (editor), New York, Columbia University press, 1993, pp. 3-50.
- Russett, Bruce (1985): The mysterious case of vanishing hegemony; or, Is Mark Twain really dead? *International Organization*, vol. 39, no. 2, spring, pp. 207-231.
- Russett, Bruce (1993): *Grasping the democratic peace*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Saatçioğlu, Beken (2016): De-Europeanisation in Turkey: The Case of the Rule of Law. *South European Society and Politics*, vol. 21, No. 1, pp. 133–146,
<http://dx.doi.org/10.1080/13608746.2016.1147994>
- Samuelson, Paul (1938). A Note on the Pure Theory of Consumers' Behaviour. *Economica*, vol. 5, no. 17, pp. 61-71.

- Schelling, Thomas C. (1957): Bargaining, communication and limited war. *Conflict Resolution*, vol. 1, no. 1, March, pp. 19-36.
- Schelling, Thomas C. (1958): *Prospectus for a re-orientation of the game theory*. Santa Monica, California: The Rand Corporation, P1491. Πηγή διαδικτύου (12/4/2020): <http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/papers/2008/P1491.pdf>
- Schelling, Thomas C. (1960): *The strategy of conflict*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Schelling, Thomas C. (1973): Hockey helmets, concealed weapons, and daylight saving: A study of binary options with externalities. *Journal of Conflict Resolution*, vol. 17, no. 3, September, pp. 381-428.
- Schelling, Thomas C. (1978): *Micromotives and macrobehaviour*. New York: W. W. Norton & Company.
- Schmidt, Brian C. (2005): Competing realist conceptions of power. *Millennium - Journal of International Studies*, vol. 33, pp. 523-549.
- Schroeder, Paul W. (1992): Did the Vienna settlement rest on a balance of power? *American historical Review*, vol. 97, no. 3, June, pp. 683-706.
- Schroeder, Paul W. (1994): Historical reality vs. neorealist theory. *International Security*, vol. 19, no 1, summer, pp. 108-148.
- Schweller, Randall L. (1994): Bandwagoning for profit, bringing the revisionist state back in. *International Security*, vol. 19, no. 1, summer, pp. 72-107.
- Schweller, Randall L. (1996): Neorealism's status quo bias: What security dilemma? *Security Studies*, vol. 5, no. 3, pp. 90-121.
- Schweller, Randall L. & Priess, David (1997): A tale of two realisms: Expanding the institutions debate. *Mershon International Studies Review*, vol. 41, no. 1, May, pp. 1-32.
- Selten, Reinhard (1975): Reexamination of the perfectness concept for equilibrium points in extensive games. *International Journal of Game Theory*, vol. 4, no. 1, pp. 25-55.
- Sheehan, Michael (1996): *The balance of power, history and theory*. New York: Routledge.
- Simmons, Beth A. (1998): Compliance with international agreements. *Annual Review of Political Science*, vol. 1, pp. 75-93.
- Smith, Steve (1999): Is the truth out there? Eight questions about international order. Στο: *International order and the future of world politics*. Hall, John A. & Paul, T.V. (editors), Cambridge: Cambridge University Press, 1999, pp. 99-119.
- Snidal, Duncan (1985a): The limits of hegemonic stability theory. *International Organization*, vol. 39, no 4, autumn, pp. 579-614.
- Snidal, Duncan (1985b): The game theory of international politics. *World Politics*, vol. 38, no 1, October, pp. 25-57.
- Snidal, Duncan (1985c): Coordination versus the prisoner dilemma: Implications for international cooperation and regimes. *American Political Science Review* 79, no. 4, December, pp.923-942.

- Snidal, Duncan (1991a): Relative gains and the pattern of international cooperation. *American Political Science Review* 85, 3, pp.701-726.
- Snidal, Duncan (1991b): International cooperation among relative gains maximizers. *International Studies Quarterly* 35, 4, pp. 387-402.
- Snidal, Duncan (1996): Political economy and international institutions. *International Review of Law and Economics*, vol. 16, pp. 121-137.
- Snidal, Duncan (2002): Rational choice and international relations. Στο: *Handbook of international relations*, Carlsnaes et al. London: Sage Publications, 2002, pp. 73-94.
- Snyder, Jack L. (1977): *The soviet strategic culture, implications for limited nuclear operations*. Santa Monica, CA: Rand Corp.
- Snyder, Glenn H. (1996): Process variables in neorealist theory. *Security Studies*, vol. 5, no. 3, pp. 167-192.
- Spiro, David E. (1994): The insignificance of liberal peace. *International Security*, vol. 19, no 2, autumn, pp. 50-86.
- Spiezio, K. Edward (1990): British hegemony and major power war, 1815-1939: An empirical test of Gilpin's model of hegemonic governance. *International Studies Quarterly*, vol. 34, no 2, June, pp. 165-181.
- Spruyt, Hendrik (1994): Institutional selection in international relations: state anarchy as order. *International Organization*, vol. 48, no. 4, autumn, pp. 527-557.
- Stein, Arthur (1980): The politics of linkage. *World Politics*, vol. 33, no. 1, October, pp. 62-81.
- Stein, Arthur (1982): Coordination and Collaboration: Regimes in an anarchic world. *International Organization* 26, 2, pp. 299-324.
- Stein, Arthur (1984): The hegemon's dilemma: Great Britain, the United States, and the international economic order. *International Organization*, vol. 38, no 2, spring, pp. 355-386.
- Stigler, George & Gary Becker (1977): De gustibus non est disputandum. *American Economic Review* 67, pp.76-90.
- Strange, Susan (1987): The persistent myth of lost hegemony. *International Organization*, vol. 41, no. 4, autumn, pp. 551-574.
- Strange, Susan (1994): *States and markets*. London: Pinter Publishers, 2nd edition.
- Swistek Goran (2012): The Nexus Between Public Diplomacy and Military Diplomacy in Foreign Affairs and Defense Policy. *Connections*, vol. 11, no 2, spring, pp. 79-86.
- Taliaferro, Jeffrey W. (2000/01): Security seeking under anarchy, defensive realism revisited. *International Security*, vol. 25, no. 3, winter, pp. 128-161.
- Tang, Shiping (2008): Fear in international politics: Two positions. *International Studies Review*, vol. 10, no. 3, September, pp. 451-471.
- Tang, Shiping (2009): The security dilemma: A conceptual analysis. *Security Studies*, vol. 18, no. 3, pp. 587-623.
- Van Evera, Stephen (2000): *Εισαγωγή στη μεθοδολογία της πολιτικής επιστήμης*. Αθήνα: Ποιότητα – Cornell University Press.

- Vincent, R. J. (1988): Hedley Bull and order in international politics. *Millennium – Journal of International Studies*, vol. 17, no 2, pp. 195-213.
- Wagner, R. Harrison (1983): The theory of games and the problem of international cooperation. *American Political Science Review*, vol. 77, no.2, June, pp. 330-346.
- Walt, Stephen M. (1987): *The Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press.
- Waltz, Kenneth N. (1959): *Man, the state, and war: A theoretical analysis*. NY: Columbia University Press.
- Waltz, Kenneth N. (1979): *Theory of international politics*. Reading, Massachusetts: Addison – Wesley Publishing Company.
- Waltz, Kenneth N. (1989): The origins of war in neorealist theory. Στο: *The origin and prevention of major wars*, Rotberg, Robert I. & Rabb, Theodore K. (editors), New York: Cambridge University Press, 1989, pp. 39-52.
- Waltz, Kenneth N. (1991): Realist thought and neorealist theory. Στο: *The evolution of theory in international relations*. Rothstein, Robert (editor), Columbia: University of South Carolina Press, pp. 21-38.
- Waltz, Kenneth N. (1996): International politics is not foreign policy. *Security Studies*, vol. 6, no. 1, pp. 54-57.
- Waltz, Kenneth N. (2000): Structural realism after the cold war. *International Security*, vol. 25, no. 1, summer, pp. 5-41.
- Watson, Adam (1992): *The evolution of international society*. New York: Routledge.
- Wendt, Alexander (1992): Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics. *International Organization*, vol. 46, no. 2, spring, pp. 391-425.
- Wendt, Alexander (1994): Collective identity formation and the international state. *American Political Science Review*, vol. 88, no. 2, June, pp. 384-396.
- Wendt, Alexander (1999): *Social theory of international politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wendt, Alexander (2003): Why a world state is inevitable. *European Journal of International Relations*, vol. 9, no. 4, pp. 491-542.
- Wendt, Alexander & Friedheim, Daniel (1995): Hierarchy under anarchy: informal empire and the East German state. *International Organization*, vol. 49, no. 4, autumn, pp. 689-721.
- Young, Oran R. (1982): Regime dynamics: The rise and fall of international regimes. *International Organization*, vol. 36, no 2, spring, pp. 277-297.
- Young, Oran R. (1986): Review: International regimes, toward a new theory of institutions. *World Politics*, vol. 39, no. 1, October, pp. 104-122
- Zahariadis, Nikolaos (1994): Nationalism and small state foreign policy: the Greek response to the Macedonian issue. *Political Science Quarterly*, 109 (4), pp. 647-668.

- Γέμτος, Πέτρος Α. (2004): *Μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών*. Αθήνα: Παπαζήσης, τόμος Α και Β.

- Κουλουμπής, Θεόδωρος (1995): *Διεθνείς σχέσεις, εξουσία και δικαιοσύνη*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ροκόφυλλος Χρήστος (1999): Τα πλεονεκτήματα από την ευρωπαϊκή προοπτική της Τουρκίας. Άρθρο στην εφημερίδα «*Ημερησία*», 20/12/1999, πηγή διαδικτύου (πρόσβαση 13/3/2020):
<http://www.hri.org/MFA/altmin/grversion/pressgr/hmerhsia201299.htm>
- Ρούκουνας, Εμμανουήλ (1997): *Διεθνές δίκαιο, τόμος Α'.* Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, β' έκδοση.
- Σαββαΐδης, Γεώργιος (2019): *Ανάλεκτα ελληνικής διπλωματίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Σαμαράς, Αθανάσιος, επιμέλεια (2014): *Εικόνες κρατών, στρατηγική επικοινωνίας, ήπια ισχύς και μέσα ενημέρωσης*. Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Φωκά-Καβαλιεράκη, Γιούλη (2017): *Οικονομική Ψυχολογία*. Εκδόσεις Παπαδόπουλος.
- Χάντιγκτον, Σάμιουελ (1999): *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*. Αθήνα: Terzo Books.
- Χατζής, Αριστείδης (2012): *Το Δίκαιο ως εργαλείο μείωσης του κόστους των συναλλαγών. Το Θεώρημα του Coase και η Οικονομική Ανάλυση του Δικαίου*. Στο: Καλαμπούκα-Γιαννοπούλου, Πόπη: *Ο ρόλος της δικαιοσύνης στην άσκηση της επιχειρηματικής δραστηριότητας*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 31-60.
- Χιλ, Κρίστοφερ (2018): *Η εξωτερική πολιτική στον 21ο αιώνα*. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.